

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
YEREVAN STATE UNIVERSITY

ԲԱՆԲԵՐ ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ
ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ
ВЕСТНИК ЕРЕВАНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
ПРАВОВЕДЕНИЕ
JOURNAL OF YEREVAN UNIVERSITY
JURISPRUDENCE

№ 2(41)
2024

«Բանբեր Երևանի համալսարանի. Իրավագիտություն» հանդեսը լույս է տեսնում տարեկան երկու անգամ: Հրատարակվում է 2010 թվականից: Իրավահաջորդն է 1967-2009 թթ. հրատարակված «Բանբեր Երևանի համալսարանի» հանդեսի
Журнал «Вестник Ереванского университета. Правоведение» выходит два раза в год. Издается с 2010 года. Правопреемник издававшегося в 1967-2009 гг. журнала "Вестник Ереванского университета"
Two issues of "Journal of Yerevan University. Jurisprudence" are published annually. The journal has been published since 2010. It is the successor of "Journal of Yerevan University" published in 1967-2009

Խմբագրական խորհուրդ.
Редакционная коллегия:
Editorial Board:

Գլխավոր խմբագիր՝

Главный редактор:

Editor-in-chief:

Դանիելյան Գևորգ (ի.գ.դ., պրոֆ.,
gdanielyan@ysu.am)

Даниелян Геворг (д.юр.н., проф.)

Danielyan Gevorg (Sc. D. in Legal Sciences, Professor)

Անտոնյան Յուրի (Մոսկվա, ի.գ.դ.,
պրոֆ., antonyaa@yandex.ru)

Антонян Юрий (Москва, д.юр.н., проф.)

Antonyan Yuri (Moscow, Sc. D. in Legal Sciences, Professor)

Ավագյան Սուրեն (Մոսկվա, ի.գ.դ.,
պրոֆ., avakian@law.msu.ru)

Авакян Сурен (Москва, д.юр.н., проф.)

Avagyan Suren (Moscow, Sc. D. in Legal Sciences, Professor)

Գևորգյան Կարեն (ի.գ.թ.,
k.gevorgyan@ysu.am)

Геворкян Карен (к.юр.н.)

Gevorgyan Karen (PhD in Legal Sciences)

Դյուրան Բեռնարդ (Մոնպելյե, ի.գ.դ.,
պրոֆ., pas2k@orange.fr)

Дюран Бернард (Монпелье, д.юр.н., проф.)

Duran Bernard (Montpellier, Sc. D. in Legal Sciences, Professor)

Խաչատրյան Տալիա (Մոսկվա, ի.գ.դ.,
պրոֆ., ՌԴ ԳԱ ակադեմիկոս,
office@izak.ru)

Хабриева Талия (Москва, д.юр.н., проф., академик РАН)

Khabrieva Talia (Moscow, Sc. D. in Legal Sciences, Professor, Academician of RAS)

Կուրի Հելմուտ (Ֆրայբուրգ, ի.գ.դ., պրոֆ.,
helmut.kury@web.de)

Курь Хельмут (Фрайбург, д.юр.н., проф.)

Kury Helmut (Freiburg, Sc. D. in Legal Sciences, Professor)

Հարությունյան Գագիկ (ի.գ.դ., պրոֆ.,
ggharut@yahoo.com)

Арутюнян Гагик (д.юр.н., проф.)

Harutyunyan Gagik (Sc. D. in Legal Sciences, Professor)

Հովհաննիսյան Վահե (ի.գ.դ., պրոֆ.,
vahehovhannisyan@ysu.am)

Оганнисян Ваге (д.юр.н., проф.)

Hovhannisyan Vahe (Sc. D. in Legal Sciences, Professor)

Ղազինյան Գագիկ (ի.գ.դ., պրոֆ., ՀՀ
ԳԱԱ ակադեմիկոս, gghazinyan@ysu.am)

Казинян Гагик (д.юр.н., проф., академик НАН РА)

Ghazinyan Gagik (Sc. D. in Legal Sciences, Professor, Academician of NAS RA)

Մարգարյան Աննա (ի.գ.դ., պրոֆ.,
annamargaryan@ysu.am)

Маргарян Анна (д.юр.н., проф.)

Margaryan Anna (Sc. D. in Legal Sciences, Associate Professor)

Չուչա Սերգեյ (Մոսկվա, ի.գ.դ., պրոֆ.,
chuchaigpan@gmail.com)

Чуча Сергей (Москва, д.юр.н., проф.)

Chucha Sergey (Moscow, Sc. D. in Legal Sciences, Professor)

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ * СОДЕРЖАНИЕ * CONTENTS

ՔՐԵԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔ УГОЛОВНОЕ ПРАВО CRIMINAL LAW

- Գագիկ Ղազինյան, Գևորգ Բարսեղյան** – Իրավաչափ օպերատիվ-հետախուզական միջոցառումների տարանջատումը հանցագործության պրովոկացիայից. Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի չափանիշները 6
- Գալիկ Казинян, Геворг Барсегян** – Отделение законных оперативно-розыскных мероприятий от провокации преступления: стандарты, установленные Европейским судом по правам человека
- Gagik Ghazinian, Gevorg Barseghian** – Separation of Lawful Operational-Search Measures From Provocation of a Crime: Standards Established by the European Court of Human Rights
- Սերգեյ Առաքելյան, Նարեկ Հարությունյան** – Անօրինական միգրացիայի կազմակերպման համար պատասխանատվությունն ըստ արտասահմանյան երկրների քրեական օրենսդրության 23
- Сергей Аракелян, Нарека Арутюнян** – Ответственность за организацию незаконной миграции по уголовному законодательству зарубежных стран
- Sergey Arakelyan, Narek Harutyunyan** – Responsibility for the Organization of Illegal Migration under the Criminal Legislation of Foreign Countries
- Տիգրան Միմնիսյան** – Հափշտակության հասկացությանը և եղանակներին առնչվող որոշ հիմնահարցեր..... 39
- Тигран Симонян** – Некоторые вопросы, связанные с понятием и способами хищения
- Tigran Simonyan** – Some Issues Related to the Concept and Methods of Theft

ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ТЕОРИЯ И ИСТОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW

- Ալեքսանդր Մանասյան** – Ինչո՞ւ Ազգերի լիգան 1920 թ. չի վիճարկել Արևելահայաստանում Հայաստանի Հանրապետության տիտղոսը և օրինական չի ճանաչել Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետության տարածքային հավակնությունները 53
- Александр Манасян** – Почему Лига наций в 1920 г. не оспаривала титул Республики Армения в Восточной Армении и не признала законными территориальные притязания Азербайджанской Демократической Республики

Alexander Manasyan – Why the League of Nations in 1920 did not Challenge the Title of the Republic of Armenia in Eastern Armenia and did not Recognize the Territorial Claims of the Azerbaijan Democratic Republic as Legitimate

Արթուր Ղաֆարյան – Contra legem իրավունքի զարգացման լեգիտիմացիոն և զսպումների կառուցակարգերը 70

Артур Гамбарян – Легитимация развития права contra legem и структуры управления

Artur Ghambaryan – Legitimization of the Development of Contra Legem Law and Mechanisms for its Containment

Alvard Aleksanyan – Fricks' Legal and Political Views 94

Ալվարդ Ալեքսանյան – Ֆրիկի իրավական և քաղաքական հայացքները (անգլ.)

Алвард Алексанян – Правовые и политические взгляды Фрика (англ.)

ՄԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔ КОНСТИТУЦИОННОЕ ПРАВО CONSTITUTIONAL LAW

Ռաֆիկ Խանդանյան – Արդարադատության և դատական վերահսկողության վարչատարածքային փոխհարաբերությունները 105

Рафик Ханданян – Административно-процессуальные взаимоотношения между правосудием и судебным надзором

Rafik Khandanyan – Administrative Procedural Relations between Justice and Judicial Oversight

Lilit Gevorgyan – Migration as a Consequence of Globalization: Migrants' Rights in Globalized World 126

Լիլիթ Գևորգյան – Միգրացիան որպես գլոբալիզացիայի արդյունք. Միգրանտների իրավունքները գլոբալիզացված աշխարհում (անգլ.)

Лилит Геворгян – Миграция как следствие глобализации: права мигрантов в глобализированном мире (англ.)

ՔՐԵԱԿԱՆ ԴՍԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԿՐԻՄԻՆԱԼԻՍՏԻԿԱ УГОЛОВНОЕ СУДОПРОИЗВОДСТВО И КРИМИНАЛИСТИКА CRIMINAL PROCEEDINGS AND CRIMINOLOGY

Արթուր Չախոյան – Փորձագետի կարգավիճակի պատմական զարգացումը Հայաստանում 144

Артур Чахоян – Историческое развитие статуса эксперта в Армении

Artur Chakhoyan – Historical Development of the Expert Status in Armenia

ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔ
ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО
CIVIL LAW

- Tatevik Davtyan* – An Overview of Global Efforts Towards AI Regulation 158
- Տաթևիկ Դավթյան* – Արհեստական բանականության կարգավորման համաշխարհային ջանքերի ընդհանուր բնութագիրը (անգլ.)
- Татевик Давтян* – Обзор мировых усилий по регулированию искусственного интеллекта (англ.)

ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ԴԱՏԱՎԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ
ГРАЖДАНСКОЕ СУДОПРОИЗВОДСТВО
CIVIL PROCEDURE

- Տիգրան Մարկոսյան* – Գույքի՝ ապօրինի ծագում ունենալու «կանխա-վարկածի» իրավական բնույթը և բովանդակությունը 173
- Тигран Маркосян* – Правовой характер и содержание «презумпции» незаконного происхождения имущества
- Tigran Markosyan* – The Legal Nature and Content of the “Presumption” of Illicit Origin of Property

**ԻՐԱՎԱԶՄ ՕՊԵՐԱՏԻՎ-ՀԵՏԱԽՈՒԶԱԿԱՆ ՄԻՋՈՑԱՌՈՒՄՆԵՐԻ
ՏԱՐԱՆՋԱՏՈՒՄԸ ՀԱՆՑԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ՊՐՈՎՈԿԱՑԻԱՅԻՑ.
ՄԱՐԴՈՒ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԻ ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԴԱՏԱՐԱՆԻ
ԶԱՓԱՆԻՇՆԵՐԸ**

ԳԱԳԻԿ ՂԱԶԻՆՅԱՆ , ԳԵՎՈՐԳ ԲԱՐՍԵԴՅԱՆ *

Երևանի պետական համալսարան

Հոդվածի նպատակն է Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի կողմից մշակված չափանիշների մանրամասն ուսումնասիրման և համակարգված ներկայացման արդյունքում հանցագործության պրովոկացիայի քրեականացման հիմնավոր առաջարկ ներկայացնելը՝ հաշվի առնելով հանցագործության իրավաչափ պրովակացիայի գաղափարը և դրա առանձնահատկությունները:

Դրված նպատակին հասնելու համար հոդվածում վերլուծվել են օպերատիվ-հետախուզական գործունեությամբ ստացված տվյալների իրավաչափության և օրինականության վիճարկման հարցերով Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի ներկայացված դիմումների քննության արդյունքներով Դատարանի ձևակերպած չափանիշները, որոնք հնարավորություն են տալիս իրավաչափ օպերատիվ-հետախուզական միջոցառումները տարանջատելու հանցագործության պրովոկացիայից: Այդ չափանիշների բովանդակության հաշվառմամբ՝ դրանք պայմանականորեն դասակարգվել են որոշակի խմբերի:

Հոդվածում առաջարկվել է այլ պետությունների և միջազգային հաջողված փորձի հաշվառմամբ համապարփակ քրեականացման ենթարկել հանցագործության պրո-

* **Գագիկ Ղազինյան** – Իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, ԵՊՀ պրոֆեսոր-էմիրիտուս, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս

Гегик Казинян – Доктор юридических наук, почётный профессор ЕГУ, Академик Национальной академии наук Республики Армения,

Gagik Ghazinian – Doctor of Legal Sciences, Professor Emeritus of YSU, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia

Էլ. փոստ՝ gghazinyan@ysu.am, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8541-4672>.

Գևորգ Բարսեղյան – ԵՊՀ քրեական իրավունքի ամբիոնի ասպիրանտ, դասախոս

Геворг Барсегян – Аспирант кафедры уголовного права ЕГУ, преподаватель

Gevorg Barseghian – PhD Student at YSU Chair of Criminal law, Lecturer

Էլ. փոստ՝ gevorg.barseghyan@ysu.am, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5642-7658>.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Ստացվել է՝ 11.08.2024

Գրախոսվել է՝ 12.09.2024

Հաստատվել է՝ 15.12.2024

© The Author(s) 2024

վոկացիան: Միննույն ժամանակ, արժևորելով իրավաչափ պրովոկացիան՝ առաջարկվել է ամրագրել քրեաիրավական նորմ, որով այն կհամարվի քրեական պատասխանատվությունը բացառող հանգամանք:

Բանալի բռնեք – *օպերատիվ-հետախուզական միջոցառում, օպերատիվ-հետախուզական միջոցառման իրավաչափություն, հանցագործության պրովոկացիա, ոստիկանական ծուղակ, իրավաչափ պրովոկացիա, Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարան, Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիա, քրեական օրենսգիրք*

I. Նախաբան

Իրավունքների պաշտպանության միջոցների շարքում դատական պաշտպանությունը՝ երաշխավորված արդար դատաքննության իրավունքով, առանցքային նշանակություն ունի, քանզի այն իրականացվում է իշխանության տարանջատման համակարգում անկախ և անաչառ կարգավիճակ ունեցող մարմնի կողմից: Դատական պաշտպանության իրավունքն անձի հիմնական անօտարելի իրավունքներից է և, միննույն ժամանակ, այլ իրավունքների ու ազատությունների ապահովման միջոց և երաշխիք: Արդյունավետ դատական պաշտպանության և արդար դատաքննության իրավունքները և պետության կողմից այս իրավունքների պատշաճ երաշխավորումը բազմիցս կարևորվել և կարևորվում են Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի (այսուհետ՝ Եվրոպական դատարան) կողմից: Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի (այսուհետ՝ Կոնվենցիա) 6-րդ (արդար դատաքննության իրավունք) և 13-րդ (արդյունավետ պաշտպանության միջոցի իրավունք) հոդվածների ենթադրյալ խախտման վերաբերյալ գործեր քննելիս Եվրոպական դատարանը բազմիցս ընդգծել է այս իրավունքների առանցքային նշանակությունը մարդու իրավունքների պաշտպանության հարցում և արձանագրել, որ Կոնվենցիային միացած պետությունները պարտավոր են երաշխավորել այս իրավունքների պատշաճ իրականացումը:

Եվրոպական դատարանը նշել է, որ դեպքերի սովորական ընթացքի պայմաններում անկախ և անկողմնակալ դատավորի կողմից իրականացվող դատաքննությունը պետք է համարվի լուրջ և արդյունավետ երաշխիք գործի փաստերի հաստատման և քրեական պատասխանատվության հարցը որոշելիս (McKERR v. the United Kingdom)¹: Եվրոպական դատարանը արձանագրել է, որ թերություններով իրականացված նախնական քննությունը կարող է բացասաբար անդրադառնալ պատասխանատվություններին որոշելու Դատարանի կարողության վրա (Ağdaş v. Turkey)²:

Եվրոպական դատարանը նաև արձանագրել է, որ արդար դատական

¹ Sté u Case of McKERR v. the United Kingdom, (application no. 28883/95) decision, 4 May 2001, § 134, <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-59451>

² Sté u Case of Ağdaş v. Turkey, (application no. 34592/97), 27 July 2004, § 102, <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-61941>

քննության յուրաքանչյուր դեպք գնահատելիս Դատարանը դիտարկում է ողջ վարույթը՝ հաշվի առնելով ոչ միայն պաշտպանության կողմի իրավունքները, այլև հանրային համապատասխան շահերը և տուժողների շահերը՝ կապված հանցագործության պատշաճ քրեական հետապնդման հետ, իսկ անհրաժեշտության դեպքում՝ նաև վկաների իրավունքները (Habran and Dalem v. Belgium)³:

Քրեական վարույթի ընդհանուր արդարությունը գնահատելիս Դատարանը դիտարկում է վարույթը որպես մեկ ամբողջություն, ներառյալ այն, թե ինչպես են ձեռք բերվել ապացույցները՝ հաշվի առնելով պաշտպանության կողմի իրավունքները, բայց նաև հանրության և տուժողների շահերը քրեական հետապնդման հարցում, իսկ եթե անհրաժեշտ է՝ նաև վկաների իրավունքները (Schatschaschwili v. Germany)⁴:

Դատավարական տարբեր թերացումների հանրագումարային ազդեցությունը կարող է հանգեցնել 6-րդ հոդվածի խախտման անգամ այն դեպքում, երբ յուրաքանչյուր թերացումն առանձին վերցված բավարար չէր լինի, որպեսզի Դատարանն անարդար ճանաչեր ողջ վարույթը (Mirilashvili v. Russia)⁵:

Իբրահիմը և այլք ընդդեմ Միացյալ Թագավորության գործով վճռում Եվրոպական դատարանը իրավական դիրքորոշում է արտահատել այն մասին, որ հանրային շահի նկատառումները չեն կարող արդարացնել այնպիսի միջոցառումները, որոնք փաստացի իմաստագուրկ են դարձնում զանգատաբերի պաշտպանության իրավունքները⁶:

Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանը Կոնվենցիայի՝ արդար դատաքննության իրավունքի վերաբերյալ 6-րդ հոդվածի ենթադրյալ խախտման փաստով բազմաթիվ գործեր քննելիս անդրադարձել է նաև օպերատիվ-հետախուզական միջոցառումների իրավաչափությանը և հանցագործության պրովոկացիային՝ ձևավորելով օպերատիվ-հետախուզական միջոցառումների իրավաչափությանը ներկայացվող պահանջները: Դատարանը նաև հստակորեն սահմանել է իրավաչափ օպերատիվ-հետախուզական միջոցառումները հանցագործության պրովոկացիայից տարանջատելու չափանիշները:

Սույն հոդվածի նպատակը Եվրոպական դատարանի կողմից մշակված չափանիշների համակարգված ներկայացման արդյունքում հանցագործության պրովոկացիայի քրեականացման հիմնավոր առաջարկ ներկայացնել է՝ հաշվի առնելով հանցագործության իրավաչափ պրովոկացիայի գաղափարը և առանձնահատկությունները:

³ St u Case of Habran and Dalem v. Belgium (applications nos. 43000/11 and 49380/11), 17 January 2017, § 96, <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-170633>

⁴ St u Case of Schatschaschwili v. Germany (application no. 9154/10), 15 December 2015, §§ 100-101, <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-159566>

⁵ St u Case of Mirilashvili v. Russia, (application no. 6293/04), 11 December 2008, § 165, <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-90099>

⁶ St u Case of Ibrahim and Others v. the United Kingdom (applications nos. 50541/08, 50571/08, 50573/08 and 40351/09), 13 September 2016, § 252, <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-166680>

II. Օպերատիվ-հետախուզական միջոցառումների իրավաչափության գնահատումը

Հայաստանի Հանրապետությունում Օպերատիվ-հետախուզական գործունեության մասին օրենքը սահմանում է օպերատիվ-հետախուզական միջոցառումների (այսուհետ նաև՝ ՕՀՄ) ցանկը, սակայն համապարփակ կերպով չի բացահայտում դրանց էությունը, բովանդակությունը, անցկացման կարգը, ինչպես նաև ՕՀՄ իրականացնող անձանց թույլատրելի վարքագծի սահմանները:

Օպերատիվ-հետախուզական միջոցառումներ իրականացնելիս արգելվում է հանցագործության պրովոկացիա իրականացնել, և այս համատեքստում առանձնակի ուշադրություն պետք է դարձվի օպերատիվ-հետախուզական այնպիսի միջոցառումների, ինչպիսիք են վերահսկելի գնումը, օպերատիվ ներդրումը, օպերատիվ փորձարարությունը և կաշառք ստանալու կամ կաշառք տալու նմանակումը: Եվրոպական դատարանի պրակտիկայի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ սրանք ամենատարածված միջոցառումներն են, որոնց արդյունքում ստացված տվյալների իրավաչափության և օրինականության վիճարկման հարցերով դիմումներ են ներկայացվում Եվրոպական դատարան:

Մարդու իրավունքների պաշտպանության տեսանկյունից հանցագործության պրովոկացիայի օրենսդրական սահմանման բացակայությունը և միջոցառումների անցկացման կարգի, թույլատրելի սահմանների վերաբերյալ իրավակարգավորումների թերի բնույթը խնդրահարույց են, ուստի պահանջվում է իրավաչափ օպերատիվ-հետախուզական միջոցառումները հանցագործության պրովոկացիայից սահմանազատելու նորմատիվ-իրավական չափանիշների ամրագրում:

Օպերատիվ աշխատակիցների գործողությունների վերաբերյալ ներկայացված բողոքների քննության շրջանակում Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանը բազմիցս արձանագրել է օպերատիվ-հետախուզական միջոցառումների անցկացման սանկցիավորման մեխանիզմի բացակայությունը: Դատարանն արձանագրել է, որ օպերատիվ-հետախուզական գործունեության նկատմամբ հսկողության համակարգային չափանիշների/միջոցների կենսագործումը, ինչի արդյունքում կարող է բացահայտվել հանցագործության պրովոկացիան, կարող է դառնալ իրական զսպիչ գործոն օպերատիվ աշխատակիցների կողմից պրովոկացիայի իրականացման հարցում⁷:

Օպերատիվ-հետախուզական գործունեության արդյունքում ստացված տվյալների իրավաչափության և օրինականության վիճարկման հարցերով Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանն ներկայացված դիմումների քննության արդյունքներով Դատարանը ձևակերպել է չափանիշներ, որոնք

⁷ St. u Case of Veselov and others v. Russia (applications nos. 23200/10, 24009/07 and 556/10), 2 october 2012, § 106. <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-113289>

հնարավորություն են տալիս իրավաչափ օպերատիվ-հետախուզական միջոցառումները տարանջատելու հանցագործության պրովոկացիայից: Այդ չափանիշների բովանդակության հաշվառմամբ՝ դրանք պայմանականորեն կարելի է դասակարգել ըստ հետևյալ խմբերի:

1. *Օպերատիվ-հետախուզական գործունեություն իրականացնող մարմինների մոտ անձի վերաբերյալ օբյեկտիվ կասկածի առկայություն:*

Օպերատիվ-հետախուզական միջոցառում իրականացնելու հիմքը հանցավոր գործունեության մեջ անձի ներգրավվածության օբյեկտիվ կասկածն է: Տվյալ դեպքում ենթադրվում է, որ օպերատիվ-հետախուզական գործունեություն իրականացնող մարմինները նախքան կոնկրետ անձի առնչությամբ օպերատիվ-հետախուզական միջոցառումներ անցկացնելու մասին որոշում կայացնելը պետք է ունենան օբյեկտիվ տեղեկություններ այն մասին, որ անձը ներգրավված է հանցավոր գործունեության մեջ⁸: Հանցագործության մասին վկայող այդպիսի տվյալներ կարող են լինել, օրինակ, տեղեկությունը այն մասին, որ կասկածվող անձը տեղյակ է արգելված կամ շրջանառությունը սահմանափակված ապրանքների գներից, հնարավորություն ունի շտապ ձեռք բերելու գործարքի կնքման համար անհրաժեշտ մեծ քանակով ապրանք, իր մոտ ունի արգելված կամ շրջանառությունը սահմանափակված ապրանքների նմուշներ⁹, ինչպես նաև անձի՝ գործարքից եկամուտ ստանալու վերաբերյալ փաստերը¹⁰, նրան մեղսագրվող հանցանքի կատարման և հանցագործության հետքերի քողարկման մեխանիզմի առանձնահատկությունների վերաբերյալ տեղեկացվածությունը¹¹:

Դատարանը նաև արձանագրել է, որ նախկինում անձի դատվածությունը կամ անձի՝ հանցավոր գործունեությանը հակվածությունը (հանցավոր անցյալը) ինքնին չի վկայում այն մասին, որ ներկայում նա իրականացնում է հանցավոր գործունեություն¹²: Այսինքն՝ տեղեկությունը այն մասին, որ անձը հավանաբար կարող է հանցանք կատարել, բավարար չէ. անհրաժեշտ են անձի հանցավոր գործունեության մասին վկայող կոնկրետ փաստեր: Այլ խոսքերով՝ ՕՀՄ իրականացվել չի կարող միայն այն պատճառով, որ անձը նախկինում իրականացրել է հանցավոր գործունեություն:

Եվրոպական դատարանը «ոստիկանական ծուղակի» դեպքերի քննության

⁸ St u Case of Teixeira de Castro v. Portugal, 9 June 1998, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58193>

⁹ St u Case of Shannon v. the United Kingdom (application no. 6563/03), 4 October 2005, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-70364>, Case of Bannikova v. Russia (application no. 18757/06), 4 November 2010, § 42, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-101589>, Case of Scholer v. Germany, (application no. 14212/10), 18 December 2014, § 86 <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-148641>

¹⁰ St u Case of Khudobin v. Russia (application no. 59696/00). 26 October 2006. § 134. <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-77692>

¹¹ St u Case of Matanović v. Croatia (application no. 2742/12), 04 April 2017, § 142, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-172466>

¹² St u Case of Constantin and Stoian v. Romania, (applications nos. 23782/06 and 46629/06), 29 September 2009, § 55, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-94406>, Case of Bannikova v. Russia, (application no. 18757/06), 4 November 2010, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-101589>

համար կարևորել է ՕՀՄ անցկացման համար հիմք հանդիսացած առաջնային տեղեկության աղբյուրի որոշումը¹³։ Եվրոպական դատարանի պրակտիկայի ուսումնասիրությունը հիմք է տալիս առանձնացնելու առաջնային տեղեկության հետևյալ աղբյուրները՝

- 1) մասնավոր (ֆիզիկական) անձինք,
- 2) հետաքննության սահմանված կարգով սանկցիավորված այլ հատուկ մեթոդները (օպերատիվ-հետախուզական միջոցառումները),
- 3) օպերատիվ-հետախուզական գործունեություն իրականացնող մարմինների աշխատակիցների նախաձեռնողական, որոնողական աշխատանքները։

Մասնավոր անձի կողմից հանցավոր գործունեության մասին տեղեկություն ստանալու դեպքում «ոստիկանական ծուղակի» բացահայտման համար կարևոր չափանիշ է քննությամբ հաստատման ենթակա այն հանգամանքը, որ հանցավոր գործունեությունը սկսված է եղել մինչև տեղեկություն ներկայացրած անձի կողմից օպերատիվ-հետախուզական գործունեություն իրականացնող մարմինների հետ համագործակցելը¹⁴։

Օպերատիվ-հետախուզական գործունեություն իրականացնող մարմինների մոտ օբյեկտիվ կասկածի առկայության ստուգման տեսանկյունից կարևոր է մասնավոր (ֆիզիկական) անձանց ներկայացվող այն պահանջը, ըստ որի՝ նրանք չպետք է լինեն օպերատիվ-հետախուզական գործունեություն իրականացնող մարմնի (ըստ գործի՝ ոստիկանության) աշխատակից կամ դրանց հետ համագործակցող անձ՝ ինֆորմատոր¹⁵։

Եվրոպական դատարանի որոշումներում հիշատակվող առաջնային տեղեկության հաջորդ աղբյուրը հետաքննության սահմանված կարգով սանկցիավորված այլ հատուկ մեթոդներն են (օպերատիվ-հետախուզական միջոցառումները)։ Հարկ է նշել, որ Եվրոպական դատարանը այս մեթոդներին հատուկ պահանջներ չի ներկայացնում։ Այսպես, Եվրոպական դատարանի կողմից կոնկրետ գործի քննության ընթացքում պարզ էր դարձել, որ թմրանյութերի առքուվաճառքի վերաբերյալ առաջնային տեղեկությունը, ինչի հիման վրա հետազայում իրականացվել էր «վերահսկելի գնում» ՕՀՄ, ստացվել էր անվտանգության մարմինների աշխատակիցների կողմից հեռախոսային խոսակցությունները լսելու արդյունքում, որը սահմանված կարգով սանկցիավորված էր եղել դատարանի որոշմամբ։ Եվրոպական դատարանի կարծիքով՝ տվյալ դեպքում վերահսկելի գնումը չի պարունակել «ոստիկանական ծուղակի» հատկանիշներ, քանզի տեխնիկական միջոցառումները հնարավորություն են

¹³ St u Case of Vanyan v. Russia (application No.53203/99). 15 December 2005.

<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-71673>

¹⁴ St u Case of Veselov and others v. Russia (applications nos. 23200/10, 24009/07 and 556/10). 2 October 2012, §91. <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-113289>

¹⁵ St u Case of Shannon v. the United Kingdom (application no. 6563/03), 4 October 2005,

<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-70364>, Case of Bannikova v. Russia (application no. 18757/06), 4 November 2010, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-101589>

տվել ձեռք բերելու ծանրակշիռ ապացույցներ օպերացիայի օբյեկտի մոտ թմրանյութեր վաճառելու դիտավորության առկայության մասին¹⁶:

Եվրոպական դատարանի որոշումների ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս առանձնացնել առաջնային տեղեկության այնպիսի աղբյուր, ինչպիսին օպերատիվ-հետախուզական գործունեություն իրականացնող մարմինների աշխատակիցների նախաձեռնողական, որոնողական աշխատանքներն են՝ ուղղված, օրինակ, որոշակի տարածքում թմրանյութերի, կեղծ փողերի բացահայտ իրացման կամ ծառայությունների շուկայում համակարգչային ապօրինի ծրագրերի իրացման փաստերի հայտնաբերմանը¹⁷:

Եվրոպական դատարանը կոնկրետ գործի քննության ընթացքում եզրակացրել է, որ վերահսկելի գնումը, որը դրսևորվել էր ոստիկանության աշխատակիցների կողմից սեփական նախաձեռնությամբ համակարգչային ապօրինի ծրագրի պատվերով և համակարգչում դրա հետագա տեղադրմամբ, չի կրել «ոստիկանական ծուղակի» հատկանիշներ: Այսպիսի եզրակացության դատարանը հանգել է այն հանգամանքների հաշվառմամբ, որ այս գործարքը կենցաղային բնույթ է կրել, ծառայություն մատուցողները ինտերնետում բացահայտորեն գովազդել են իրենց ծառայությունները, իսկ ոստիկանության աշխատակիցները դուրս չեն եկել սովորական գնորդի վարքագծից¹⁸:

Եվրոպական դատարանի գնահատմամբ՝ մեկ այլ գործով օբյեկտիվ կասկածի մասին վկայող հանգամանք է եղել ոստիկանական գործակալների կողմից իրենց պատահականորեն հանդիպած երրորդ անձից հարցումը, որի արդյունքում տեղեկություն են ստացել այն մասին, որ օպերատիվ-հետախուզական միջոցառումների ապագա օբյեկտը որոշակի տարածքում զբաղվում է թմրանյութերի առքուվաճառքով: Խոսակցությունից հետո ոստիկանության աշխատակիցները հանդիպման են կանչել օպերատիվ-հետախուզական միջոցառումների ապագա օբյեկտին, որն էլ նրանց թմրանյութ է վաճառել: Այնուհետև ոստիկանության աշխատակիցները ևս երկու օպերատիվ [վերահսկելի] գնում են իրականացրել¹⁹:

Եվրոպական դատարանի որոշումների վերլուծությունը թույլ է տալիս առանձնացնել օբյեկտիվ կասկածի այնպիսի չափանիշներ, ինչպիսիք են տեղեկության պերսոնալիզացիան (անհատականացվածությունը) և ստացված առաջնային ինֆորմացիայի նախնական ստուգման անհրաժեշտությունը՝ այն

¹⁶ Տե՛ս Case of Bannikova v. Russia (application no. 18757/06). 4 November 2010, § 69 <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-101589>

¹⁷ Տե՛ս Case of Volkov and Adamskiy v. Russia (applications nos. 7614/09 and 30863/10). 26 March 2015, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-152988>, Decision of Mills v. Ireland, (application no. 50468/16), 10 October 2017, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-178562>

¹⁸ Տե՛ս Case of Volkov and Adamskiy v. Russia (applications nos. 7614/09 and 30863/10). 26 March 2015, § 40-45, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-152988>

¹⁹ Տե՛ս Decision of Mills v. Ireland (application no. 50468/16), 10 October 2017, § 25. <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-178562>

դեպքերում, երբ առաջնային տեղեկության աղբյուրը բացահայտված չէ: Կոնկրետ գործի քննության ընթացքում Եվրոպական դատարանը եզրակացրել է, որ իրավապահ մարմինների արարքներում առկա են «ոստիկանական ծուղակի» հատկանիշներ: Այսպիսի եզրակացության համար հիմք է եղել այն հանգամանքը, որ գործում առաջնային տեղեկության աղբյուրը պետական գաղտնիք է եղել, հետևաբար իշխանությունները օպերացիա սկսելու համար պետք է ունենային ծանրակշիռ հիմնավորումներ: Այս համատեքստում Եվրոպական դատարանը արձանագրել է, որ ոստիկանությունը ունեցել է մոտ հինգ-վեց ամիս՝ սկզբնական տեղեկության ստուգման և վստահեցնողության հաստատման համար: Սակայն առկա չեն այնպիսի ապացույցներ, որոնք կհաստատեն, որ իրականացվել է լրացուցիչ գործողություն, կամ որ այդպիսի գործողության արդյունքները պետական գաղտնիք են, հետևաբար չեն կարող բացահայտվել, ուստի դատարանն արձանագրել է, որ առկա չեն այնպիսի տվյալներ, որոնք կհաստատեն հանցավոր գործունեությանը ստուգվող անձի անմիջական մասնակցության վերաբերյալ առաջնային տեղեկությունը: Գործի հանգամանքներից պարզ է դարձել, որ ոստիկանությունը կոնկրետ անձի կողմից հանցավոր գործունեություն իրականացնելու վերաբերյալ տեղեկություն չի ունեցել, հետևաբար անձի վերաբերյալ կասկածները անհիմն են: Ոստիկանությունը, ըստ էության, կասկածելի հանգամանքներում և կասկածելի վայրում իրականացրել է օպերատիվ-հետախուզական միջոցառում՝ պլանավորելով ձերբակալել որևէ մեկին՝ առանց թիրախավորելու կոնկրետ անձի՝ ֆիզուրանտի²⁰:

2. *Օպերատիվ-հետախուզական գործունեություն իրականացնող մարմինների աշխատակիցների, ինչպես նաև օպերատիվ-հետախուզական գործունեություն իրականացնող մարմինների հետ օրենքով սահմանված կարգով համագործակցող անձանց պասիվությունը:*

Իրավաչափ օպերատիվ-հետախուզական միջոցառումները հանցագործության պրովոկացիայից տարանջատելու հարցում կարևոր է հաստատել, թե դիտարկվող հանցավոր արարքը կկատարվե՞ր արդյոք առանց հանրային իշխանության մարմինների աշխատակիցների միջամտության²¹:

Դատարանը մեծ կարևորություն է տվել այն հանգամանքին, որ հանցավոր գործունեության մասին հաղորդմամբ իշխանություններին դիմելու պահին մասնավոր անձինք իրավապահ մարմինների գործակալներ չեն եղել: Այն դեպքերում, երբ իրավապահ մարմինները կամ նրանց հետ համագործակցող անձինք հանցավոր գործարքի բեմադրման հարցում ունեն առաջատար դեր (օրինակ, երբ ոստիկանական գործակալը կապվում է անձի հետ և խնդրում

²⁰ St' u Case of Nosko and Nefedov v. Russia (applications nos. 5753/09 and 11789/10). 30 October 2014, §68, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-147441>

²¹ St' u Case of Ramanauskas v. Lithuania (application no. 74420/01), 5 February 2008, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-84935>

իրեն թմրանյութ վաճառել), Դատարանը ճանաչում է, որ իշխանությունները չեն սահմանափակվել ընթացքում գտնվող հանցավոր գործունեության հետաքննությամբ, այլ սադրել են անձին հանցանքի կատարմանը²²:

Եվս մեկ կարևոր գործոն, որը Եվրոպական դատարանը ուսումնասիրում է իրավաչափ օպերատիվ-հետախուզական գործունեությունը հանցագործության պրովոկացիայից սահմանազատելու համար, տեղեկությունն է այն մասին, թե արդյոք անձը ենթարկվել է ճնշման հանցանքի կատարմանը ստիպելու նպատակով: Որպես այդպիսի ճնշում կարող է դիտարկվել, օրինակ, ոստիկանական գործակալի կողմից թմրանյութեր գնելու վերաբերյալ կրկնակի առաջարկը այն բանից հետո, երբ անձը հրաժարվել էր գործարքին մասնակցելուց, թմրանյութերի համար դրանց իրական արժեքից բարձր գին առաջարկելը²³ կամ անձի մեջ խղճահարություն առաջացնելը (օրինակ՝ գործակալը հայտնում է այն անձի վատ ինքնագզացողության մասին, որի համար իբրև թե գնվում է թմրանյութը)²⁴:

Քննարկվող հարցի համատեքստում օպերատիվ տեխնիկային վերաբերող հաջորդ հարցը մեկ օպերացիայի շրջանակներում իրականացվող օպերատիվ-հետախուզական միջոցառման թվաքանակի վերաբերյալ գնահատականն է: Օպերատիվ-հետախուզական գործունեություն իրականացնող մարմինների կողմից օպերատիվ այնպիսի տեխնիկայի կիրառումը, որը ներառում է անձի հետ բազմաթիվ ապօրինի գործարքների իրականացում, համարվում է հետաքննության ճանաչելի և թույլատրելի մեթոդ միայն այն դեպքում, երբ հանցավոր գործունեությունը ենթադրում է ոչ թե հանցավոր մեկ դեպք, այլ շարունակվող հանցավոր գործունեություն²⁵:

Եվրոպական դատարանի նախադեպային իրավունքը ցույց է տալիս, որ օպերատիվ այսպիսի հնարքը կարող է ուղղված լինել անձի վստահության նվաճմանը՝ նրա հանցավոր գործունեության մասշտաբները պարզելու համար²⁶ կամ հանցավոր գործունեության ավելի խոշոր աղբյուրի, ավելի կոնկրետ՝ հանցավոր ավելի լայն շրջանակի բացահայտմանը²⁷:

Համապատասխանաբար, երբ պետական մարմինները օգտագործում են օ-

²² St' u Case of Malininas v. Lithuania (application no. 10071/04), 1 July 2008. § 37
<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-87223>

²³ St' u Case of Malininas v. Lithuania (application no. 10071/04), 1 July 2008. § 37
<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-87223>

²⁴ St' u Case of Vanyan v. Russia (application no. 53203/99), 15 December 2005. § 67.
<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-71673>

²⁵ St' u Case of Grba v. Croatia (application no. 47074/12), 23 November 2017, §§ 99-101
<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-178699>

²⁶ St' u Case of Scholer v. Germany (application no. 14212/10), 18 December 2014, §§ 89-90
<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-148641>

²⁷ St' u Case of Furcht v. Germany (application no. 54648/09), 23 October 2014, §§ 58-59
<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-147329>

պերատիվ մեթոդ, որը ներառում է կասկածվողի հետ մի քանի ապօրինի գործարքների իրականացում, գաղտնի գործակալի արարքները յուրաքանչյուր դեպքում չպետք է ընդլայնի ոստիկանության դերը՝ գաղտնի գործակալից վերածվելով գործակալ-պրովոկատորի. յուրաքանչյուր գործարքում ոստիկանության վարքագիծը պետք է համապատասխանի պետական իշխանության պատշաճ օգտագործմանը²⁸: Դատարանը նաև արձանագրել է, որ այն դեպքերում, երբ պետական մարմինները օգտագործում են օպերատիվ մեթոդ, որը ներառում է կասկածվողի հետ մի քանի ապօրինի գործարքների իրականացում, հետաքննության յուրաքանչյուր երկարացում պետք է հիմնավորվի ծանրակշիռ այնպիսի ապացույցներով, ինչպիսիք են մեղադրական դատավճիռ կայացնելու համար բավարար ապացույցների ապահովման անհրաժեշտությունը, կասկածվողի հանցավոր գործունեության բնույթի և մասշտաբների առավել խորքային ընկալումը կամ հանցավոր գործունեության ավելի լայն շրջանակի բացահայտումը: Այսպիսի պատճառների բացակայության դեպքում պետական մարմինները կարող են ճանաչվել այնպիսի արարքների մասնակից, որոնք դիտավորյալ ընդլայնում են հանցագործության բնույթը և մասշտաբները²⁹:

Ամփոփելով վերը շարադրվածը՝ կարող ենք եզրակացնել, որ բոլոր այն դեպքերում, երբ կհաստատվի, որ օպերատիվ-հետախուզական գործունեություն իրականացնող մարմինների աշխատակիցները կամ օպերատիվ-հետախուզական գործունեություն իրականացնող մարմինների հետ օրենքով սահմանված կարգով համագործակցող անձինք որևէ ազդեցություն են ունեցել անձի մոտ հանցանքը կատարելու դիտավորության ձևավորման, հանցավոր վարքագծի ակտիվացման հարցում, որևէ կերպ ուղղորդել են անձին հանցանքը կատարելու կամ դրսևորել են այնպիսի վարքագիծ, առանց որի ազդեցության անձը չէր կատարի հանցանքը, ապա առկա կլինի հանցագործության պրովոկացիա:

3. Օպերատիվ-հետախուզական միջոցառումների սանկցիավորման պատշաճ ընթացակարգը:

Այս չափանիշը Դատարանը ձևավորել է «վերահսկելի գնում» և «օպերատիվ փորձարարություն» օպերատիվ-հետախուզական միջոցառումների անցկացման իրավաչափության և օրինականության վերաբերյալ դիմումներ քննելիս: Դատարանը դիրքորոշում է ձևավորել առ այն, որ այս միջոցառումների

²⁸ Sté u Case of Miliniené v. Lithuania (application no. 74355/01), 24 June 2008, § 38, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-87142>, Case of L alas v. Lithuania (application no. 13109/04), 1 March 2011, § 45, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-103690>, Case of Scholer v. Germany, (application no. 14212/10), 18 December 2014, §§ 89-90 <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-148641>, Case of Ciprian Vlăduț and Ioan Florin Pop v. Romania (application nos. 43490/07 and 44304/07), 16 July 2015, §§ 86-87, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-156066>

²⁹ Sté u Case of Malininas v. Lithuania, (application no. 10071/04), 1 July 2008, § 37, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-87223>, Case of Furcht v. Germany (application no. 54648/09), 23 October 2014, §§ 58-59, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-147329>

սանկցիավորումը պետք է իրականացվի ոչ թե այն մարմնի վարչական որոշմամբ, որը հետագայում իրականացնելու է միջոցառումը, այլ դատարանի կամ դատախազի որոշմամբ³⁰:

Եվրոպական դատարանը նաև նշել է, որ «վերահսկելի գնում» օպերատիվ-հետախուզական միջոցառում իրականացնելու մասին որոշման կայացման գործընթացը պետք է համապատասխանի հստակության և կանխատեսելիության պահանջներին, և այդ որոշումները պետք է պարունակեն մանրամասն տեղեկություններ այդ միջոցառումների իրականացման հիմքերի և նպատակների մասին և պետք է ենթական լինել դատական վերահսկողության³¹:

4. *Հանցագործության պրովոկացիայի մասին հայտարարության՝ դատական կարգով ստուգման հնարավորություն՝ մրցակցային դատավարության կանոններին համապատասխան:*

Դատարանի կողմից առանձնացված հաջորդ չափանիշը օպերատիվ-հետախուզական միջոցառումների ընթացքը և արդյունքները դատական ստուգման ենթարկելու հնարավորությունն է: Ըստ Դատարանի՝ անձի արդար դատաքննության իրավունքը կարող է երաշխավորվել, եթե նա հնարավորություն ունենա քրեական դատավարության ընթացքում բարձրաձայնելու իր նկատմամբ հանցագործության ենթադրյալ պրովոկացիայի իրականացման մասին: Ազգային դատարանը այդ դեպքում պարտավոր է մանրամասնորեն ստուգել քրեական գործի նյութերը, և եթե կհաստատվի, որ իրավապահ մարմինները անձին պրովոկացրել են հանցանքի կատարման, ապա օպերատիվ-հետախուզական միջոցառման արդյունքում ստացված ապացույցները ճանաչել անթույլատրելի³²: Այսպիսի ստուգման ընթացքում դատարանը պետք է ստուգի ՕՀՄ իրականացման հիմքերը, իրավապահ մարմինների ներգրավվածությունը անձի մոտ հանցավոր մտադրության ձևավորման գործընթացում, ինչպես նաև ցանկացած փաստ, որը վկայում է անձի նկատմամբ դրսևորված ճնշման կամ հանցանքի կատարմանը պրովոկացնելու մասին: Ընդ որում, անձի կողմից հանցանքի կատարման փաստի ընդունումը (ըստ գործի՝ թմրանյութերի վաճառքի վերաբերյալ գործարքում մասնակցությունը) չի կարող հանգեցնել դատարանի կողմից հանցագործության պրովոկացիայի վերաբերյալ հարցի քննությունից մեխանիկորեն հրաժարման³³:

³⁰ St' u Case of Veselov and others v. Russia (applications nos. 23200/10, 24009/07 and 556/10), 2 october 2012, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-113289>

³¹ St' u Case of Vanyan v. Russia (application no. 53203/99), 15 December 2005. §§ 46–47 <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-71673>, Case of Khudobin v. Russia, (application no. 59696/00), 26 October 2006. § 135. <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-77692>

³² St' u Case of Vanyan v. Russia (application no. 53203/99), 15 December 2005. §§ 69–70 <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-71673>, Case of Khudobin v. Russia (application no. 59696/00), 26 October 2006. §§ 133–135. <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-77692>

³³ St' u Case of Ramanauskas v. Lithuania (application no. 74420/01), 5 February 2008, §§ 71–72, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-84935>

Քննարկվող հարցի համատեքստում Եվրոպական դատարանը նաև կարևորել է, որ անձի կողմից հանցագործության պրովոկացիայի արդյունքում ստացված ապացույցների՝ գործի նյութերից հեռացման վերաբերյալ միջնորդության քննարկումը պետք է համապատասխանի մրցակցային դատավարության կանոններին և կողմերի հավասարության սկզբունքին: Ասվածը նշանակում է, որ անձը պետք է հանրավորություն ունենա ապացույցներ ներկայացնելու, մեղադրանքի կողմի վկաններին հարցաքննելու, ինչպես նաև նրան պետք է հասանելիություն տրվի բոլոր այն ապացույցներին, որոնց հղում է կատարում մեղադրանքի կողմը³⁴: Դատարանը նաև ընդունել է, որ ապացույցների մի մասի բացահայտումը կարող է անցանկալի լինել՝ պայմանավորված հետաքննության որոշ մեթոդների վերաբերյալ տեղեկությունը գաղտնի պահելու կամ երրորդ անձանց իրավունքների պաշտպանության անհրաժեշտությամբ: Այդուհանդերձ, մեղադրյալը, որը պնդում է, թե իր կողմից հանցանքի կատարումը պրովոկացիայի արդյունք է, չպետք է մեղադրանքի կողմի համեմատությամբ դրվի անհավասար վիճակում այն հիմնավորմամբ, որ այդ ապացույցները չեն կարող ներկայացվել պաշտպանության կողմին: Այդ պատճառով Եվրոպական դատարանը նշել է, որ կարող է կիրառվել ընթացակարգ, որի ընթացքում կոնֆիդենցիալ ապացույցները կներկայացվեն դատարանին, որը որոշում կկայացնի, թե արդյոք դրանց ներկայացումը մեղադրյալին կօգնի նրան հիմնավորելու իր դիրքորոշումը պրովոկացիայի առկայության մասին: Այն դեպքում, երբ դատարանը այս հարցով կգա դրական դիրքորոշման, ապա ապացույցները պետք է բացահայտվեն: Այս կանոնը, ըստ Դատարանի, տարածվում է նաև այն ապացույցների վրա, որոնք քրեական գործի նյութերում տեղ չեն գտել³⁵:

Հայաստանի Հանրապետության վճռաբեկ դատարանը ևս, անդրադառնալով հանցագործության պրովոկացիային, արձանագրել է, որ «... հանցագործության սադրանքն իրենից ներկայացնում է իշխանության ներկայացուցիչների (նրանց հետ համագործակցող կամ նրանց հրահանգմամբ գործող անձանց) կողմից իրականացված գործողություններ, որոնք դուրս են գալիս զգալիորեն պասիվ ձևով քննության շրջանակներից՝ պայմանավորվելով անձի կողմից հանցագործություն կատարելու նախաձեռնության ձևավորումը, որպեսզի հնարավոր դարձնեն հանցագործության հաստատումը, այն է՝ ապահովեն ապացույցներ և հարուցեն քրեական հետապնդում»:

³⁴ St' u Case of Shannon v. the United Kingdom (application no. 6563/03), 4 October 2005, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-70364>

³⁵ St' u Case of Bannikova v. Russia (application no. 18757/06), 4 November 2010, §§ 63–64 <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-101589>

III. Հանցագործության պրովոկացիայի քրեականացումը

Օպերատիվ-հետախուզական միջոցառումների, դրանց արդյունքում ստացված տվյալների իրավաչափության և օրինականության վիճարկման հարցերով Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի՝ տարբեր ժամանակահատվածներում և որոշումներով ձևավորված դիրքորոշումների, այս հարցի վերաբերյալ Եվրոպական դատարանի մշակած չափանիշների համակարգային և համապարփակ հետազոտման արդյունքում կարծում ենք, որ Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիան վավերացրած և/կամ Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանին միացած պետությունների, այդ թվում՝ Հայաստանի Հանրապետության քրեական օրենսգիրքը, օպերատիվ-հետախուզական գործունեության մասին օրենքը և քրեական դատավարության օրենսգիրքը ներդաշնակ և միմյանց փոխլրացնող լրամշակման կարիք ունեն՝ ներպետական իրավակարգավորումները Եվրոպական դատարանի մշակած ստանդարտներին համապատասխանեցնելու համար:

ՀՀ քրեական օրենսգրքով «հանցագործության պրովոկացիա» երևույթը սահմանված չէ: Քրեական օրենսգիրքը պատասխանատվություն է նախատեսում լոկ հանցագործության պրովոկացիայի մասնավոր դրսևորման համար՝ կաշառքի կամ մասնավոր ոլորտում կաշառքի պրովոկացիայի համար (հոդված 477): Այս երկու հանցանքների՝ կաշառքի և մասնավոր ոլորտում կաշառքի ընտրությունը պայմանավորված է Հայաստանի հակակոռուպցիոն քաղաքականությամբ, քանզի քրեաիրավական նորմերը մեծ մասամբ ապահովում են կոնկրետ ոլորտում պետության քաղաքականության իրագործումը: Սակայն որևէ երևույթի քրեաիրավական արգելքը, կարծում ենք, պետք է ներառի տվյալ երևույթի հնարավոր բոլոր դրսևորումները, այլ կերպ լինի հնարավորինս ունիվերսալ և ներառական, հետևաբար օրենսդրի մոտեցումը՝ միայն կաշառքի կամ մասնավոր ոլորտում կաշառքի պրովոկացիայի համար քրեական պատասխանատվություն նախատեսելու մասով, արդարացված չէ և վերափոխման կարիք ունի:

Քրեական օրենսգրքի՝ կաշառքի կամ մասնավոր ոլորտում կաշառքի պրովոկացիայի համար պատասխանատվություն նախատեսող հանցակազմը (հոդված 477), մեր կարծիքով, պետք է էապես խմբագրվի և պատասխանատվություն նախատեսի առհասարակ հանցագործության պրովոկացիայի համար: Առաջարկվող հանցակազմը պետք է ունենա ներառական բնույթ՝ պատասխանատվություն նախատեսելով ցանկացած տեսակի հանցագործության պրովոկացիայի համար՝ ի տարբերություն ֆրագմենտալ բնույթ ունեցող գործող հանցակազմի:

Սույն աշխատանքի շրջանակներում, չհավակնելով բացահայտելու «հանցագործության պրովոկացիա» երևույթի ողջ քրեաիրավական էությունը, պարզապես նշենք, որ տեսական մակարդակում քննարկյալ առարկա պետք է

դառնան հանցագործության պրովոկացիայի և հանցակցության տարանջատման չափանիշները, ինչպես նաև պրովոկատորի և պրովոկացիայի ենթարկված անձի արարքների քրեաիրավական գնահատականները:

Վերը շարադրվածի հետ մեկտեղ, կարծում ենք, կարծրատիպային պետք է համարել այն մոտեցումը, ըստ որի՝ հանցագործության պրովոկացիան ունի միայն բացասական բնույթ: Հնարավոր են դեպքեր, երբ օպերատիվ աշխատակիցը անձին սադրի իր դիտավորության մեջ ընդգրկված հանցանքի համեմատությամբ առավել թեթև հանցանքի կամ վարչական իրավախախտման կամ առհասարակ որևէ տեսակի իրավախախտում չհամարվող արարքի կատարման:

Քրեական իրավունքի գիտությունում, ինչպես արդեն նշել ենք, հանդիպում են նաև այնպիսի դատողություններ, որոնք օպերատիվ ներդրման ընթացքում հանցագործության պրովոկացիան դասում են իրավաչափ արարքների շարքին, երբ դրա կատարումը համարվում է հանցավոր դիտավորության հայտնաբերման, ավելի ծանր հանցանքների կանխման կամ կատարված հանցանքների բացահայտման միակ կամ առավել արդյունավետ միջոցը³⁶: Մեր կարծիքով՝ այս առաջարկների իրագործումը արդարացված չէ առաջին հերթին սոցիալական դիտանկյունից, քանզի նմանատիպ իրավիճակներում իրական հնարավորություն է սեղծվում բազմաթիվ անձանց հանցագործության սադրելու՝ այն արդարացնելով հանցավոր գործունեության բացահայտման միակ կամ առավել արդյունավետ միջոցը լինելու հանգամանքով: Սակայն իրավաչափ պրովոկացիայի արժևորման տեսանկյունից ողջամիտ ենք համարում բացառություն սահմանել: Ասվածը վերաբերում է այն դեպքերին, երբ հանցագործության պրովոկացիան դրսևորել է նախապատրաստվող կամ կատարվող հանցանքի համեմատությամբ ավելի թեթև հանցանքի կատարման սադրելով: Շարադրվածը առավել պատկերավոր ներկայացնելու համար քննարկենք հետևյալ օրինակը:

Ազգային անվտանգության ծառայության աշխատակիցը «օպերատիվ ներդրում» օպերատիվ-հետախուզական միջոցառման շրջանակներում ներդրվել է արգելված զանգվածային հավաք իրականացնող անձանց շրջանում: Հավաքի ժամանակ դրա կազմակերպիչներից մեկը կոչ է անում հավաքվածներին շարժվել կառավարության շենք, ներխուժել այնտեղ և զավթել իշխանությունը: Ներդրված աշխատակիցը ստեղծված իրավիճակում միջոցներ է ձեռնարկում հավաքի ակտիվ խմբին տարհամոզելու ուղղությամբ՝ նրանց ուղղորդելով փողոցի խանութների ապակիները ջարդելու, կայանած մեքենաները վնասելու և այլն:

Նկարագրված իրավիճակը, ըստ էության, դժվար է հանցագործության պրովոկացիա համարել, թեև ձևական առումով առկա է հանցագործության սադ-

³⁶ См. у Радачинский С.Н. Провокация преступления как комплексный институт уголовного права: проблемы теории и практики: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Н. Новгород, 2011, էջեր 5, 13–14:

րում: Սակայն այս իրավիճակն ունի տարբերակիչ առանձնահատկություն. օպերատիվ աշխատակիցը գործ է ունեցել այնպիսի անձանց հետ, որոնք արդեն իսկ վճռականորեն որոշել էին հանցանք կատարել: Ուստի, մեր կարծիքով, անհրաժեշտ է թույլատրելի ճանաչել հանցագործություն նախապատրաստող կամ կատարող անձանց իրենց դիտավորության մեջ ընդգրկված հանցանքի համեմատությամբ ավելի թեթև հանցանքի կատարմանը սադրելը:

Կարծում ենք՝ նմանատիպ դեպքերը պետք է հստակորեն կարգավորվեն քրեական օրենսդրությամբ: Ուստի առաջարկում ենք այլ պետությունների և միջազգային հաջողված փորձի³⁷ հաշվառմամբ ՀՀ քրեական օրենսգրքի՝ «Օպերատիվ-հետախուզական գործունեություն իրականացնող մարմինների հետ համագործակցելը» վերտառությամբ 41-րդ հոդվածում ամրագրել նորմ հետևյալ բովանդակությամբ. «Օպերատիվ-հետախուզական միջոցառումներ իրականացնելիս սույն օրենսգրքով նախատեսված հանցագործության պրովոկացիա կատարած անձը ենթակա է քրեական պատասխանատվության ընդհանուր հիմունքներով, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ հանցագործության պրովոկացիան դրսևորել է անձին իր դիտավորության մեջ ընդգրկված նախապատրաստվող կամ կատարվող հանցանքի համեմատությամբ ավելի թեթև հանցանքի կատարման սադրելով»:

IV. Եզրակացություն

Սույն աշխատանքի շրջանակներում իրականացված հետազոտության արդյունքում կատարել ենք մի շարք եզրակացություններ, որոնցից հիմնականները հանգում են հետևյալին:

1. Հանցագործության պրովոկացիայի քրեաիրավական արգելքը պետք է ներառի տվյալ երևույթի հնարավոր բոլոր դրսևորումները, այլ կերպ՝ լինի՝ հնարավորինս ունիվերսալ և ներառական, հետևաբար օրենսդրի մոտեցումը՝ միայն կաշառքի կամ մասնավոր ոլորտում կաշառքի պրովոկացիայի համար քրեական պատասխանատվություն նախատեսելու մասով, արդարացված չէ և վերափոխման կարիք ունի: Ուստի Քրեական օրենսգրքի՝ կաշառքի կամ մասնավոր ոլորտում կաշառքի պրովոկացիայի համար պատասխանատվություն նախատեսող հանցակազմը (հոդված 477), կարծում ենք, պետք է էապես խմբագրվի և պատասխանատվություն նախատեսի առհասարակ հանցագործության պրովոկացիայի համար: Առաջարկվող հանցակազմը պետք է ունենա

³⁷ Սույն հոդվածի ուսումնասիրության առարկայից դուրս է այլ պետությունների՝ հանցագործության պրովոկացիային վերաբերող կարգավորումների և պրակտիկայի հետազոտումը, քանի որ այն իրավահամամատական վերլուծության բավականին լայն թեմա է, որին մենք անդրադառնալու ենք հաջորդիվ: Պարզապես նշենք, որ հանցագործության պրովոկացիան քրեորեն արգելված է մայրցամաքային իրավական համակարգի, ինչպես նաև անգլոսաքսոնական իրավական համակարգի մի շարք երկրներում, այդ թվում՝ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում:

ներառական բնույթ՝ պատասխանատվություն նախատեսելով ցանկացած տեսակի հանցագործության պրովոկացիայի համար՝ ի տարբերություն ֆրագմենտալ բնույթ ունեցող գործող հանցակազմի:

Հոդվածի շրջանակներում չհավակնելով բացահայտելու «հանցագործության պրովոկացիա» երևույթի ողջ քրեաիրավական էությունը՝ պարզապես նշենք, որ տեսական մակարդակում քննարկյա առարկա պետք է դառնան հանցագործության պրովոկացիայի և հանցակցության տարաջատման չափանիշները, ինչպես նաև պրովոկատորի և պրովոկացիայի ենթարկված անձի արարքների քրեաիրավական գնահատականները:

2. Արժևորելով իրավաչափ պրովոկացիան՝ որպես քրեական պատասխանատվությունը բացառող հանգամանք՝ առաջարկում ենք ՀՀ քրեական օրենսգրքի՝ «Օպերատիվ-հետախուզական գործունեություն իրականացնող մարիմնների հետ համագործակցելը» վերտառությամբ 41-րդ հոդվածում ամրագրել նորմ հետևյալ բովանդակությամբ. «Օպերատիվ-հետախուզական միջոցառումներ իրականացնելիս սույն օրենսգրքով նախատեսված հանցագործության պրովոկացիա կատարած անձը ենթակա է քրեական պատասխանատվության ընդհանուր հիմունքներով, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ հանցագործության պրովոկացիան դրսևորել է անձին իր դիտավորության մեջ ընդգրկված նախապատրաստվող կամ կատարվող հանցանքի համեմատությամբ ավելի թեթև հանցանքի կատարման սադրելով»:

ГАГИК КАЗИНЯН, ГЕВОРГ БАРСЕГЯН – Отделение законных оперативно-розыскных мероприятий от провокации преступления: стандарты, установленные европейским судом по правам человека. – Цель данной статьи - представить аргументированное предложение о криминализации провокации преступления в результате детального изучения и систематического изложения критериев, установленных Европейским судом по правам человека, с учётом идеи правомерной провокации преступления и её особенностей.

Для достижения поставленной цели в статье анализируются критерии, установленные Европейским судом по правам человека по результатам рассмотрения поданных в суд заявлений о законности и правомерности данных, полученных в ходе оперативно-розыскной деятельности. Эти критерии позволяют отграничить законные оперативно-розыскные мероприятия от провокации преступления. Исходя из содержания этих критериев, они условно классифицированы в определённых группах.

В результате проведённого в статье исследования предлагается комплексно (всесторонне) криминализировать провокацию преступления, учитывая успешную практику других стран и международно признанную практику. В то же время, придавая важность правомерной провокации, предлагается установить уголовно-правовую норму, рассматривающую её как обстоятельство, исключающее уголовную ответственность.

Ключевые слова: оперативно-розыскное мероприятие, законность оперативно-розыскного мероприятия, провокация преступления, полицейская ловушка, правомерная провокация, Европейский суд по правам человека, Европейская конвенция по правам человека, уголовный кодекс

GAGIK GHAZINIAN, GEVORG BARSEGHIAN – *Separation of Lawful Operational-Search Measures From Provocation of a Crime: Standards Established by the European Court of Human Rights.* – The aim of this article is to present a reasoned proposal for the criminalization of provocation of a crime as a result of a detailed study and systematic presentation of the criteria set by the European Court of Human Rights, taking into account the idea of lawful provocation of a crime and its features.

To achieve this objective, the article analyzes the criteria established by the European Court of Human Rights based on the examination of applications submitted to the Court concerning the legality and lawfulness of data obtained through operational-search activities. These criteria allow for the differentiation of lawful operational-search measures from the provocation of a crime. Based on the content of these criteria, they have been conditionally classified into specific groups. As a result of the research conducted in the article, it is proposed to comprehensively criminalize the provocation of a crime, taking into account the successful practices of other countries and internationally recognized practices. At the same time, valuing lawful provocation, it is suggested to establish a criminal-legal norm that would consider it a circumstance excluding criminal liability.

Key words: *operational-search measure, legality of operational-search measure, provocation of crime, police trap, lawful provocation, European Court of Human Rights, European Convention on Human Rights, Criminal Code*

ԱՆՕՐԻՆԱԿԱՆ ՄԻԳՐԱՑԻԱՅԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ՀԱՄԱՐ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆ ԸՍՏ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆՑԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՔՐԵԱԿԱՆ ՕՐԵՆՄԴՈՒԹՅԱՆ

ՍԵՐԳԵՅ ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ , ՆԱՐԵԿ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարան

Հոդվածում քննարկվում են անօրինական միգրացիայի կազմակերպման համար արտասահմանյան մի շարք երկրների քրեական օրենսդրությամբ պատասխանատվություն սահմանող նորմերի հիմնական առանձնահատկությունները: Այդ կապակցությամբ հեղինակներն անդրադառնում են Եվրասիական տնտեսական միության (ԵԱՏՄ), Եվրոպական միության (ԵՄ) պետությունների, ինչպես նաև արտասահմանյան այլ երկրների (մասնավորապես՝ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների, Չինաստանի Ժողովրդական Հանրապետության, Մեծ Բրիտանիայի, Կանադայի, Ավստրալիայի, Իրանի Իսլամական Հանրապետության) իրավական համապատասխան ակտերի վերլուծությանը:

Մասնավորապես ընդգծվում է, որ, ի տարբերություն Եվրասիական տնտեսական միության անդամ պետությունների, արտասահմանյան հիշատակված երկրների մեծ մասում քննարկվող հանցագործության համար պատասխանատվություն է սահմանվում ոչ միայն քրեական օրենսգրքով, այլև հասարակական հարաբերությունների առանձին ոլորտներ կարգավորող նորմատիվ իրավական այլ ակտերով:

* **Սերգեյ Առաքելյան** – իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, ՀՀ արդարադատության ակադեմիայի ռեկտոր, ԵՊՀ քրեական իրավունքի ամբիոնի պրոֆեսոր

Сергей Аракелян – доктор юридических наук, ректор академии юстиции РА, профессор кафедры уголовного права ЕГУ

Sergey Araqelyan – Doctor of Legal Sciences, Rector of the Academy of Justice of the RA, Professor at YSU Chair of Criminal Law

Էլ. փոստ՝ sarakelyan@ysu.am, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0509-7633>.

Նարեկ Հարությունյան – ԵՊՀ քրեական իրավունքի ամբիոնի հայցորդ, ՀՀ քննչական կոմիտեի Երևան քաղաքի քննչական վարչության Կենտրոն և Նորք-Մարաշ վարչական շրջանների քննչական առաջին բաժնի քննիչ, երրորդ դասի խորհրդական

Нарек Арутюнян – Соискатель кафедры уголовного права ЕГУ, следователь 1-го следственного отдела административных районов Кентрон и Норк-Мараш следственного управления города Еревана Следственного комитета РА, советник 3-го класса

Narek Harutyunyan – Applicant at YSU Chair of Criminal Law, Investigator of the 1st Investigation Division of Kentron and Nork-Marash Administrative Districts of the Investigation Department of Yerevan City of the RA Investigative Committee, 3rd Class Counselor

Էլ. փոստ՝ narek.har.v@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-6126-6673>.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Ստացվել է՝ 13.09.2024

Գրախոսվել է՝ 24.10.2024

Հաստատվել է՝ 15.12.2024

© The Author(s) 2024

Բացի դրանից, հողվածի հեղինակները հատուկ ուշադրություն են հրավիրում նաև այն հանգամանքին, որ Հայաստանի Հանրապետության հարևան Իրանի Իսլամական Հանրապետության «Իսլամական քրեական պատիժների մասին» օրենքը չի պարունակում անօրինական միգրացիայի կազմակերպման համար պատասխանատվություն սահմանող իրավակարգավորում: Այդ կապակցությամբ ընդգծվում է, որ տվյալ երկիրը դասվում է այն պետությունների շարքին, որտեղ անօրինական միգրացիայի կազմակերպումը չի դիտարկվում որպես հանրորեն վտանգավոր, հանցավոր երևույթ:

Բանալի բառեր - անօրինական միգրացիա, անօրինական միգրացիայի կազմակերպում, քրեական օրենսգիրք, հանցագործություն, քրեական պատասխանատվություն, պատիժ, արտասահմանյան երկրների քրեական օրենսդրություն

Ներածություն

Ժամանակակից աշխարհում միգրացիոն գործընթացները ձեռք են բերել վերազգային բնույթ: Դրանք սկսել են ինչպես դրական, այնպես էլ բացասական ազդեցություն ունենալ բազմաթիվ պետությունների վրա: Բնակչության բնական միգրացիան մի կողմից յուրաքանչյուր մարդու իրավունքն է, իսկ մյուս կողմից՝ գործնականում զգալի նշանակություն ունի ցանկացած պետության (որի վրա տարածվում է) սոցիալական, տնտեսական, ժողովրդագրական զարգացման համար և էապես ազդում է համապատասխան երկրների գործընկերային հարաբերությունների վրա¹:

Միավորված ազգերի կազմակերպության տվյալներով օրեցօր ահագնացող միգրացիոն գործընթացներում ներգրավված է 218 երկիր: ՄԱԿ-ի Միգրացիայի միջազգային կազմակերպության կանխատեսման համաձայն՝ մինչև 2030 թվականը մոլորակի բնակչության միգրացիոն ակտիվության ցուցանիշը կկազմի 300 միլիոն մարդ²:

Այդ կապակցությամբ հարկ է նշել, որ, օրինական միգրացիայի լայնածավալ տարածումից բացի, ժամանակակից աշխարհում արձանագրվում է նաև այդ երևույթի անօրինական դրսևորումների կայուն աճ: Դրանով պայմանավորված՝ համապատասխան հասարակություններում խորանում է այն հիմնավոր մտահոգությունը, որ շարունակաբար սրվում են սոցիալական, մշակութային, կրոնական աղապտացման, բռնությամբ կատարվող և շահադիտական հանցագործությունների ու հանցավոր այլ դրսևորումների (այդ թվում՝ հանցավոր եկամուտների օրինականացման, կեղծ փաստաթղթերի պատրաստման, օգտագործման և իրացման) աճի հետ կապված խնդիրները³:

¹ Sté u Букалерева Л. А., Угорова Т.Н. Трансграничное перемещение нелегальных мигрантов: особенности уголовно-правового противодействия в странах Евросоюза // Ученые труды Российской академии адвокатуры и нотариата. № 4(67), 2022, էջեր 59-60:

² Sté u Долгова Н. С. Незаконная миграция: актуальные проблемы борьбы в современных условиях. М.: Феникс, 2015, էջ 4:

³ Sté u Кузнецова Н. В. Особенности уголовно-правового противодействия контрабанде мигрантов в

Փորձագետների գնահատմամբ՝ անօրինական միգրացիայի առավել վտանգավոր դրսևորումներ են դրա կազմակերպված ձևերը, որոնք կապված են վերազգային հանցավոր խմբերի գործունեության հետ: Ընդ որում, դրանցից գոյացող հսկայական հանցավոր եկամուտները համադրելի են թմրամիջոցների և զենքի ապօրինի շրջանառությունից առաջացողների հետ: Մասնավորապես, մասնագետների հաշվարկներով անօրինական միգրացիայի կազմակերպմամբ զբաղվող վերազգային հանցավոր խմբերի տարեկան եկամուտների չափը գերազանցում է 12 միլիարդ ԱՄՆ դոլարը⁴:

Քննարկվող բացասական երևույթի դեմ արդյունավետ պայքարի իրավական ապահովման տեսանկյունից, միջազգային իրավական համապատասխան փաստաթղթերից բացի, հատկապես կարևորվում են անօրինական միգրացիայի տարբեր դրսևորումներին հակազդելուն ուղղված ներպետական օրենսդրական կարգավորումները: Ընդ որում, արտասահմանյան երկրների օրենսդրական ակտերն այդ առումով աչքի են ընկնում միգրացիոն կանոնների խախտման քրեականացման տարբեր աստիճանով:

Հիմնական հետազոտություն

Մեր հետազոտության շրջանակներում այդ կապակցությամբ հարկ ենք համարում անդրադառնալ Եվրասիական տնտեսական միության (այսուհետ՝ ԵԱՏՄ), Եվրոպական միության (այսուհետ՝ ԵՄ) պետություններում, ինչպես նաև արտասահմանյան այլ երկրներում (ԱՄՆ, ՉԺՀ, Մեծ Բրիտանիա, Կանադա, Ավստրալիա և այլն) առկա քրեաիրավական համապատասխան կարգավորումների վերլուծությանը: Ընդ որում, ի տարբերություն ԵԱՏՄ երկրների, որոնց պարագայում հանցակազմ, պատիժ կամ քրեաիրավական ներգործության այլ միջոց նախատեսող նորմերը կարող են կիրառվել միայն քրեական օրենսգրքում ընդգրկվելուց հետո, թե՛ ռոմանագերմանական և թե՛ անգլոսաքսոնական իրավական ընտանիքների երկրների մեծ մասում գործում են նաև առանձին ոլորտներ կարգավորող այլ (ճյուղային) նորմատիվ իրավական ակտեր, որոնք նաև քրեական պատասխանատվություն են սահմանում դրանցում նախատեսված արգելքները խախտելու համար⁵:

отдельных европейских странах // Материалы XXI Международной научно–практической конференции СибЮИ МВД России. Красноярск, 2018, էջ 151:

⁴ Տե՛ս, օրինակ՝ **Самойлюк Н. В.** Уголовно-правовая характеристика организации незаконной миграции // Миграционное право. 2009, № 4, էջ 7:

⁵ Այդ մասին առավել մանրամասն տե՛ս, օրինակ՝ **Артемов В. Ю., Власов И. С., Голованова Н. А. и др.**, Миграция и преступность: сравнительно-правовой анализ: Монография / Отв. ред. И.С. Власов, Н.А. Голованова. М.: ИЗиСП, Контракт, 2012 // СПС «КонсультантПлюс», **Краснов А. Ю.**, Государственная политика противодействия незаконной миграции: Дис. ... канд. полит. наук. М., 2010, էջեր 110-128, **Животовская И. Г.** Италия: опыт борьбы с нелегальной иммиграцией. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.perspektivy.info/rus/gos/italija_opyt_borby_s_nelegalnoj_immigracijej_2012-01-13.htm

ԵՍՏՄ-ն, ինչպես հայտնի է, միջազգային իրավասուբյեկտությամբ օժտված տարածաշրջանային տնտեսական ինտեգրման միջազգային կազմակերպություն է, որը ներկա պայմաններում միավորում է Հայաստանի Հանրապետությունը, Բելառուսի Հանրապետությունը, Ղազախստանի Հանրապետությունը, Ղրղզստանի Հանրապետությունը և Ռուսաստանի Դաշնությունը:

Բելառուսի Հանրապետությունում անօրինական միգրացիայի կազմակերպման համար պատասխանատվություն է նախատեսված քրեական օրենսգրքի հոդված 371¹-ով⁶, որի 1-ին մասի համաձայն տվյալ արարքը բնորոշվում է հետևյալ կերպ. «Օտարերկրյա քաղաքացիների կամ քաղաքացիություն չունեցող անձանց ապօրինի մուտքը Բելառուսի Հանրապետություն, Բելառուսի Հանրապետությունում նրանց գտնվելը կամ Բելառուսի Հանրապետության տարածքով նրանց տեղափոխումը (տարանցումը) կազմակերպելը կամ ղեկավարելը կամ դրան նպաստելը»: Այդ արարքի համար որպես պատիժ նախատեսված է կալանքը՝ 1-3 ամիս ժամկետով, կամ ազատության սահմանափակումը՝ մինչև 5 տարի ժամկետով, կամ ազատազրկումը՝ նույն ժամկետով:

Նույն հոդվածի 2-րդ մասն առավել խիստ պատասխանատվություն է սահմանում անօրինական միգրացիայի կազմակերպման համար, որը կատարվել է օտարերկրյա քաղաքացիների կամ քաղաքացիություն չունեցող անձանց կյանքի կամ առողջության համար վտանգավոր եղանակով կամ կապված է նրանց նկատմամբ դաժան կամ նրանց պատիվն ու արժանապատվությունը նվաստացնող վերաբերմունքի հետ կամ կատարվել է կրկին անգամ կամ խմբի կողմից նախնական համաձայնությամբ կամ պաշտոնատար անձի կողմից՝ իր պաշտոնական դիրքն օգտագործելով: Քննարկվող արարքը նշված ծանրացուցիչ հանգամանքներում կատարելը պատժվում է ազատազրկմամբ՝ 3-7 տարի ժամկետով, և տուգանքով կամ առանց դրա:

Վերը ներկայացված իրավակարգավորումներից կարելի է հետևություն անել, որ Բելառուսի Հանրապետությունում քննարկվող հանցագործությունը ենթադրում է միայն օտարերկրյա քաղաքացիների կամ քաղաքացիություն չունեցող անձանց ապօրինի մուտքը ԲՀ, ԲՀ-ում նրանց գտնվելը կամ ԲՀ տարածքով նրանց տեղափոխումը (տարանցումը) կազմակերպելու հետ կապված դրսևորումները: Ընդ որում, քրեաիրավական որևէ նշանակություն չունեն հանցագործության շարժառիթը, նպատակը և եղանակը: Այսինքն՝ անձի (անկախ քաղաքացիությունից կամ դրա բացակայությունից) ելքը ԲՀ-ից, նրա օտարերկրյա պետություն մուտքը կամ օտարերկրյա պետությունում գտնվելն ապօրինի կազմակերպելը չի կարող պատասխանատվություն առաջացնել տվյալ երկրի քրեական օրենսգրքի հոդված 371¹-ով, ինչին դժվար է համաձայնել:

⁶ Ст' u Уголовный Кодекс Республики Беларусь от 09.07.1999 № 275-3 (с изм. и доп. от 14.03.2023) // <https://pravo.by/document/?guid=3871&p0=hk9900275>

Ղազախստանի Հանրապետությունում անօրինական միգրացիայի կազմակերպման համար պատասխանատվություն է նախատեսված քրեական օրենսգրքի հոդված 394-ով⁷, որի 1-ին մասի համաձայն՝ տվյալ արարքը բնորոշվում է հետևյալ կերպ. «Տրանսպորտային միջոց կամ կեղծ փաստաթուղթ կամ բնակելի կամ այլ տարածք տրամադրելու, ինչպես նաև քաղաքացիներին, օտարերկրացիներին կամ քաղաքացիություն չունեցող անձանց Ղազախստանի Հանրապետություն ապօրինի մուտքի կամ ելքի կամ Ղազախստանի Հանրապետության տարածքով ապօրինի տեղաշարժվելու համար այլ ծառայություններ մատուցելու միջոցով անօրինական միգրացիա կազմակերպելը»։ Այս հանցագործությունը պատժվում է տուգանքով՝ մինչև 2 հազար ամսական հաշվարկային ցուցանիշների չափով, կամ ուղղիչ աշխատանքներով՝ նույն չափով, կամ հանրային աշխատանքների ներգրավելով՝ մինչև 600 ժամ տևողությամբ, կամ ազատության սահմանափակմամբ՝ մինչև 2 տարի ժամկետով, կամ ազատազրկմամբ՝ նույն ժամկետով, և գույքի բռնագրավմամբ կամ առանց դրա:

Նույն հոդվածի 2-րդ մասն առավել խիստ պատասխանատվություն է սահմանում անօրինական միգրացիայի կազմակերպման համար, որը կատարվել է անձի կողմից՝ իր ծառայողական լիազորություններն օգտագործելով, կամ մի խումբ անձանց կողմից նախնական համաձայնությամբ: Հանցանքը նշված ծանրացուցիչ հանգամանքներով կատարելը պատժվում է տուգանքով՝ մինչև 5 հազար ամսական հաշվարկային ցուցանիշների չափով, կամ ուղղիչ աշխատանքներով՝ նույն չափով, կամ հանրային աշխատանքների ներգրավելով՝ մինչև 1200 ժամ տևողությամբ, կամ ազատության սահմանափակմամբ՝ մինչև 5 տարի ժամկետով, կամ ազատազրկմամբ՝ նույն ժամկետով՝ մինչև 3 տարի ժամկետով որոշակի պաշտոններ զբաղեցնելու կամ որոշակի գործունեությամբ զբաղվելու իրավունքից զրկելով կամ առանց դրա, և գույքի բռնագրավմամբ կամ առանց դրա:

Նշված հոդվածի 3-րդ մասն առավել խիստ պատասխանատվություն է սահմանում անօրինական միգրացիայի կազմակերպման համար, որը կատարվել է հանցավոր խմբի (Ղազախստանի Հանրապետության քր. օր.-ի հոդված 31-ի 3-րդ մասի համաձայն՝ հանցակցության առավել վտանգավոր ձևն է – Ս.Ա., Ն.Հ.) կողմից: Հանցանքը տվյալ առավել ծանրացուցիչ հանգամանքով կատարելը պատժվում է ազատազրկմամբ՝ 3-7 տարի ժամկետով, և գույքի բռնագրավմամբ կամ առանց դրա:

Ներկայացված իրավակարգավորումների վերլուծությունը հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ Ղազախստանի Հանրապետության քրեական օրենսդրությամբ, նախ, քննարկվող հանցագործությունն առավել մանրամասն է նկարագրված: Մասնավորապես, հոդված 394-ի 1-ին մասը նախատեսում է անօրինական միգրացիայի կազմակերպման առավել տարածված եղանակները՝

⁷ Ст. 1 Уголовный Кодекс Республики Казахстан от 03.07.2014 г. № 226–V (с изм. и доп. от 12.09.2023 г.) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575252

տրանսպորտային միջոց կամ կեղծ փաստաթուղթ կամ բնակելի կամ այլ տարածք տրամադրելը: Ավելին, դրանց ցանկը սպառիչ չէ. մատնանշված է նաև երկիր ապօրինի մուտքի կամ ելքի կամ երկրի տարածքով ապօրինի տեղաշարժվելու համար այլ ծառայություններ մատուցելը: Ընդ որում, նշված հոդվածով պատասխանատվություն է նախատեսվում ոչ միայն օտարերկրա քաղաքացիների կամ քաղաքացիություն չունեցող անձանց, այլև Ղազախստանի քաղաքացիների անօրինական միգրացիան կազմակերպելու համար: Նման մոտեցումը, կարծում ենք, լիովին արդարացված է:

Բացի դրանից, Ղազախստանի Հանրապետության քրեական օրենսդրությամբ նախատեսված են ինչպես ծանրացուցիչ, այնպես էլ առավել ծանրացուցիչ մի շարք հանգամանքներ, որոնք բխում են միջազգային իրավական համապատասխան կարգավորումներից: Ընդ որում, դա նաև համապատասխան սանկցիաների տարբերակված նախատեսման հիմք է հանդիսացել, ինչը ևս, մեր կարծիքով, լիովին արդարացված է: Միևնույն ժամանակ, սակայն, տվյալ երկրի քրեական օրենսգիրքը պատասխանատվություն չի նախատեսում անձի (անկախ քաղաքացիությունից կամ դրա բացակայությունից)՝ օտարերկրյա պետություն մուտքը կամ օտարերկրյա պետությունում նրա գտնվելն ապօրինի կազմակերպելու համար, ինչին դժվար է համաձայնել:

Ղրղզստանի Հանրապետությունում, ի տարբերություն ԵԱՏՄ այլ պետությունների քրեական օրենսդրության, որտեղ քննարկվող հանցագործությունը տեղ է գտել «Կառավարման կարգի դեմ ուղղված» հանցավոր արարքների շարքում, անօրինական միգրացիայի կազմակերպումը նախատեսված է «Մարդու անձնական ազատության դեմ ուղղված հանցագործություններ» վերտառությամբ գլուխ 25-ում: Այդ հանցագործության համար պատասխանատվություն է նախատեսված Ղրղզստանի Հանրապետության քր. օր.-ի հոդված 168-ով⁸, որի 1-ին մասի համաձայն՝ տվյալ արարքը բնորոշվում է հետևյալ կերպ. «Օգուտ ստանալու նպատակով՝ կամ առանց դրա անօրինական միգրացիա կազմակերպելը կամ միգրանտներին, օտարերկրյա քաղաքացիներին և քաղաքացիություն չունեցող անձանց ապօրինի ներկրելը կամ արտահանելը կամ տրանսպորտային միջոց կամ կեղծ փաստաթուղթ կամ բնակելի կամ այլ տարածք տրամադրելը, ինչպես նաև Ղրղզստանի Հանրապետություն ապօրինի մուտքի կամ ելքի կամ Ղրղզստանի Հանրապետության տարածքով ապօրինի տեղաշարժվելու կամ տարանցման համար այլ ծառայություններ մատուցելը»: Այդ հանցագործությունը պատժվում է ազատազրկմամբ՝ 3-5 տարի ժամկետով, և որոշակի պաշտոններ զբաղեցնելու կամ որոշակի գործունեությամբ զբաղվելու իրավունքից զրկելով՝ մինչև 3 տարի ժամկետով:

Նշված հոդվածի 2-րդ մասն առավել խիստ պատասխանատվություն է

⁸ Ст. 168 Уголовный Кодекс Кыргызской Республики от 28.10.2021 г. № 127 (с изм. и доп. от 10.10.2023 г.) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36675065

⁹ Ենթադրվում է, որ տվյալ դեպքում խոսքը շահադիտական նպատակի մասին է:

սահմանում նույն արարքի համար, որը կատարվել է՝ 1) երեխայի նկատմամբ, 2) խմբի կողմից, 3) խմբի կողմից նախնական համաձայնությամբ, 4) անձի կողմից՝ իր ծառայողական լիազորություններն օգտագործելով, 5) հանցավորից նյութական կամ այլ կախվածության մեջ գտնվող անձի նկատմամբ, 6) անգորշությամբ ծանր կամ առանձնապես ծանր վնաս պատճառելով, 7) կազմակերպված խմբի կողմից կամ 8) հանցավոր համագործակցության կազմում: Հանցանքը վերը թվարկված ծանրացուցիչ հանգամանքներով կատարելը պատժվում է ազատազրկմամբ՝ 5-8 տարի ժամկետով, և գույքի բռնագրավմամբ:

Ներկայացված իրավակարգավորումների վերլուծությունը հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ Ղրղզստանի Հանրապետության քրեական օրենսդրությամբ ևս քննարկվող հանցագործությունն առավել մանրամասն է նկարագրված: Մինչդեռ, ի տարբերություն Բելառուսի և Ղազախստանի քրեական օրենսդրության, տվյալ դեպքում նախատեսված է նաև հանցագործության նպատակը (օգուտ ստանալը), ինչը, կարծում ենք, լիովին արդարացված է: Մինևնույն ժամանակ, սակայն, անտրամաբանական է թվում անօրինական միգրացիայի կազմակերպումը մարդու անձնական ազատության դեմ ուղղված հանցագործությունների շարքում նախատեսելը: Բանն այն է, որ անօրինական միգրանտները, որպես կանոն, այս կամ այն երկիր անօրինական մուտք կամ ելք են գործում կամ տեղաշարժվում դրա տարածքով իրենց կամքով և նույնիսկ ցանկությամբ: Ավելին, նրանք պատրաստ են լինում նաև վճարել կամ գույքային բնույթի ծառայություն մատուցել դա կազմակերպողներին: Ուստի դժվար է խոսել նշված անձանց ֆիզիկական ազատության դեմ ոտնձգելու մասին:

Բացի դրանից, դժվար է արդարացված համարել նաև Ղրղզստանի Հանրապետության քրեական օրենսգրքի հոդված 168-ի նույն (2-րդ) մասի տարբեր կետերով ծանրացուցիչ այնպիսի հանգամանքների նախատեսումը, ինչպիսիք են քննարկվող հանցանքը՝ խմբի կողմից (2-րդ կետ), խմբի կողմից նախնական համաձայնությամբ (3-րդ կետ), կազմակերպված խմբի կողմից (7-րդ կետ) կամ հանցավոր համագործակցության կազմում (8-րդ կետ) կատարելը: Կարծում ենք՝ առավել արդարացված կլիներ նշված հոդվածի նոր՝ 3-րդ մաս առանձնացնելը և 2-րդ մասում քննարկվող հանցանքը խմբի կողմից, իսկ 3-ում՝ հանցավոր համագործակցության կազմում կատարելը նախատեսելը:

Ռուսաստանի Դաշնությունում անօրինական միգրացիայի կազմակերպման համար պատասխանատվություն է նախատեսված քրեական օրենսգրքի հոդված 322¹-ով¹⁰, որի 1-ին մասի համաձայն՝ տվյալ արարքը բնորոշվում է հետևյալ կերպ. «Օտարերկրյա քաղաքացիների կամ քաղաքացիություն չունեցող անձանց ապօրինի մուտքը Ռուսաստանի Դաշնություն, Ռուսաստանի

¹⁰ Ст. 322 Уголовный Кодекс Российской Федерации от 13.06.1996 г. № 63-ФЗ (с изм. и доп. от 25.12.2023 г.) // https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_10699/

Դաշնությունում նրանց ապօրինի գտնվելը կամ Ռուսաստանի Դաշնության տարածքով նրանց ապօրինի տարանցիկ տեղափոխումը կազմակերպելը»։ Տվյալ հանցանքը պատժվում է ազատազրկմամբ՝ մինչև 5 տարի ժամկետով, և ազատության սահմանափակմամբ՝ մինչև 2 տարի ժամկետով, կամ առանց դրա։

Նշված հոդվածի 2-րդ մասն առավել խիստ պատասխանատվություն է սահմանում նույն արարքների համար, որոնք կատարվել են՝ ա) նախնական համաձայնությամբ խմբի կամ կազմակերպված խմբի կողմից, բ) Ռուսաստանի Դաշնության տարածքում հանցանք կատարելու նպատակով կամ գ) անձի կողմից՝ իր ծառայողական դիրքն օգտագործելով։ Հանցանքը նշված ծանրացուցիչ հանգամանքներով կատարելը պատժվում է ազատազրկմամբ՝ մինչև 7 տարի ժամկետով, և տուգանքով՝ մինչև 500 հազար ռուբլու կամ դատապարտյալի մինչև 3 տարվա աշխատավարձի կամ այլ եկամտի չափով, կամ առանց դրա, և ազատության սահմանափակմամբ՝ մինչև 2 տարի ժամկետով, կամ առանց դրա։

Ներկայացված իրավակարգավորումներից կարելի է հետևություն անել, որ Ռուսաստանի Դաշնությունում ևս քննարկվող հանցագործությունը ենթադրում է միայն օտարերկրյա քաղաքացիների կամ քաղաքացիություն չունեցող անձանց ապօրինի մուտքը ՌԴ, ՌԴ-ում նրանց գտնվելը կամ ՌԴ տարածքով նրանց տարանցիկ տեղափոխումը կազմակերպելու հետ կապված դրսևորումները։ Այսինքն՝ անձի (անկախ քաղաքացիությունից կամ դրա բացակայությունից) ելքը ՌԴ-ից, նրա՝ օտարերկրյա պետություն մուտքը կամ օտարերկրյա պետությունում գտնվելն ապօրինի կազմակերպելը չի կարող պատասխանատվություն առաջացնել տվյալ երկրի քրեական օրենսգրքի հոդված 322¹-ով, ինչպես արդեն նշվել է, դժվար է համաձայնել։

Բացի դրանից, նշված հոդվածի իմաստով նույնպես քրեաիրավական որևէ նշանակություն չունեն հանցագործության շարժառիթը, նպատակը և եղանակը։ Դա ևս, ինչպես արդեն նշվել է, դժվար է արդարացված համարել։

Ինչ վերաբերում է **ԵՄ երկրներին**, ապա հարկ է նշել, որ վիճակագրական համապատասխան ցուցանիշների և փորձագիտական գնահատականների համաձայն՝ օտարերկրացիների և քաղաքացիություն չունեցող անձանց մեծամասնությունը բնակվում է Ֆրանսիայում, Գերմանիայում, Նիդերլանդներում և Իտալիայում։ Հիշատակված պետություններն առաջատար են նաև անլեգալ միգրանտների քանակով¹¹։ Ուստի այդ առումով առավել նպատակահարմար է նախ և առաջ հատուկ անդրադարձ կատարել հենց նշված երկրների օրենսդրությամբ նախատեսված համապատասխան իրավակարգավորումների քննարկմանը։

¹¹ Ст'ю Уторова Т. Н. Компаративный анализ уголовной ответственности за преступления в сфере миграции: Дис... канд. юрид. наук. М., 2019, էջ 80:

Մասնավորապես, անօրինական միգրացիայի կանխարգելման իրավական միջոցների ֆրանսիական համակարգը ներառում է ինչպես քրեական օրենսգրքի, այնպես էլ մի շարք այլ իրավական ակտերի (աշխատանքային, առևտրային, միգրացիոն օրենսդրության) դրույթները: Ընդ որում, **Ֆրանսիայի** օրենսդրությամբ «անօրինական միգրացիայի կազմակերպում» վերտառությամբ հանցակազմ նախատեսված չէ: Քննարկվող ոլորտում սահմանված կարգի դեմ ուղղված հանցագործությունների շարքում տեղ են գտել միգրացիոն կանոնների խախտման, մարդկանց մաքսանենգության, ինչպես նաև կեղծ ամուսնական հարաբերությունների հետ կապված արարքները¹²:

Միգրացիայի ոլորտը կարգավորող հիմնական նորմատիվ ակտը Ֆրանսիայի «Օտարերկրացիների մուտքի, գտնվելու և ապաստանի իրավունքի մասին» օրենսգիրքն է¹³, որը նաև նախատեսում է անօրինական միգրացիայի կազմակերպում հանդիսացող հանցավոր արարքներ և պատիժներ սահմանում դրանց համար: Մասնավորապես, դրա L.622-1 հոդվածի համաձայն՝ ֆիզիկական անձի կողմից միգրանտներ ներկրելը և Ֆրանսիայի Հանրապետության տարածքում նրանց ապօրինի գտնվելուն նպաստելը պատժվում են ազատազրկմամբ՝ առնվազն 5 տարի ժամկետով, և տուգանքով՝ 30 հազար եվրոյի չափով:

Նշված օրենսգիրքը պատասխանատվություն է սահմանում նաև իրավաբանական անձանց համար: Այսպես, դրա L.625-1 հոդվածի համաձայն՝ տրանսպորտային կազմակերպության կողմից Ֆրանսիայի Հանրապետության տարածք ԵՄ քաղաքացիություն չունեցող անձանց ներկրելը կամ առանց հատուկ թույլտվության և տարանցման փաստաթղթերի երկրի տարածքով նրանց տեղափոխելը պատժվում է տուգանքով՝ 5 հազար եվրոյի չափով՝ յուրաքանչյուր ներկրվող կամ տեղափոխվող անձի համար: Բացի այդ, կարող է նաև կասեցվել համապատասխան կազմակերպության գործունեությունը:

Նույն օրենսգրքի դրույթներին համապատասխան՝ հանցավոր են համարվում նաև առանց համատեղ բնակվելու մտադրության ամուսնությունը կամ հայրություն (մայրություն) ճանաչելը, եթե այդ գործողությունները կատարվել են քաղաքացիություն կամ կացության կարգավիճակ ձեռք բերելու կամ արտաքսումից խուսափելու նպատակով, ինչպես նաև նշված գործընթացները կազմակերպելը: Այդ արարքները պատժվում են ազատազրկմամբ՝ 5 տարի ժամկետով, և տուգանքով՝ 15 հազար եվրոյի չափով:

Միգրացիոն կանոնները խախտելու որոշ դրսևորումների համար քրեական պատասխանատվություն է նախատեսված նաև Ֆրանսիայի աշխատանքային օրենսգրքով: Մասնավորապես, դրա L.364-3 (M) հոդվածի համաձայն՝

¹² Տե՛ս Ֆրանսիայի քրեական օրենսգիրք // <https://legislationline.org/france>

¹³ Տե՛ս Кодекс о въезде и пребывании иностранцев и о праве на убежище от 25.11.2004 № 274 // <http://www.legislationline.org/topics/country/30/topic/10>

ԵՄ քաղաքացիություն չունեցող անձին առանց հատուկ թույլտվության աշխատանքի ընդունելը պատժվում է ազատազրկմամբ՝ մինչև 5 տարի ժամկետով, և տուգանքով՝ 15 հազար եվրոյի չափով՝ յուրաքանչյուր ոչ լեգալ աշխատողի համար: Առավել խիստ պատիժ (ազատազրկում՝ մինչև 10 տարի ժամկետով, և տուգանք՝ 100 հազար եվրոյի չափով) է առաջացնում նույն արարքը կազմակերպված խմբի կողմից կատարելը¹⁴:

Գերմանիայում միգրացիոն իրավախախտումների համար քրեական և վարչական պատասխանատվություն է սահմանված «Բնակության, զբաղվածության և Դաշնության տարածքում օտարերկրացիների ինտեգրման մասին» օրենքի գլուխ 9-ում¹⁵: Մասնավորապես, նշված օրենքի հոդված 96-ի դրույթներին համապատասխան՝ երկրի տարածք օտարերկրացիների ապօրինի ներկրման կամ դրան դրդելու համար նախատեսված է այլընտրանքային երկու պատիժ՝ ազատազրկում՝ մինչև 5 տարի ժամկետով, կամ տուգանք: Միաժամանակ, նախատեսված են այդ հանցագործության առավել վտանգավոր տեսակները՝ նույն արարքը շահադիտական նպատակով, կրկին անգամ կամ մեկից ավելի օտարերկրացիների նկատմամբ կատարելը:

Բացի դրանից, Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետության «Ապաստան տրամադրելու մասին» օրենքով քրեական պատասխանատվություն է նախատեսված միգրանտների մաքսանենգության համար¹⁶: Նշված օրենքի դրույթներին համապատասխան՝ միգրանտների մաքսանենգությունը որպես արհեստ կամ կազմակերպված խմբի կողմից կամ զենքի գործադրմամբ կամ անմարդկային կամ արժանապատվությունը նվաստացնող վերաբերմունք դրսևորելով կատարելը, որը մարդու առողջությանը լուրջ վնաս պատճառելու սպառնալիք է պարունակում, պատժվում է ազատազրկմամբ՝ 6 ամսից 10 տարի ժամկետով:

Նույն օրենքը քրեական պատասխանատվություն է սահմանում նաև փախստականի կարգավիճակ ապօրինի ստանալուն նպաստելու համար, որը պատժվում է ազատազրկմամբ՝ մինչև 3 տարի ժամկետով, կամ տուգանքով: Նույն արարքը նյութական շահագրգռվածությունից ելնելով, կրկին անգամ կամ մեկից ավելի օտարերկրացիների նկատմամբ կատարելը պատժվում է ազատազրկմամբ՝ մինչև 5 տարի ժամկետով: Մինչդեռ, եթե նշված հանցանքը կատարվում է հատուկ այդ նպատակով ստեղծված բանդայի կողմից, այն

¹⁴ St' u Gesetzgebende Akte Frankreichs und der Schweiz 2005-2006 гг. об иммиграции и интеграции: сборник / перев.-сост. д.ю.н. И.В. Понкин. М.: Институт государственно-конфессиональных отношений и права, 2008, էջ 221:

¹⁵ St' u Gesetz о проживании, занятости и интеграции иностранцев в федеральной территории (Aufenthaltsgesetz – AufenthG) в редакции от 30.10.2017 // Официальный сайт Федерального министерства юстиции и защиты прав потребителей ФРГ // http://gesetze-iminternet.de/aufenthg_2004/BJNR195010004.html#BJNR195010004BJNG000101310

¹⁶ St' u Gesetz о предоставлении убежища (Asylgesetz) // Официальный сайт Федерального Министерства юстиции и защиты прав потребителей // http://gesetze-im-internet.de/asylvfg_1992/

պատժվում է ազատազրկմամբ՝ 6-10 տարի ժամկետով:

Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետության քրեական օրենսգիրքը պատասխանատվություն է նախատեսում անօրինական միգրացիայի կազմակերպմանն առնչվող այնպիսի հանցագործությունների համար, ինչպիսիք են խաբեության, բռնության կամ հարկադրանքի այլ եղանակով մարդուն ԳԴՀ տարածքից դուրս հանելը (հոդված 237), փաստաթուղթ կեղծելը (հոդված 275) և հաստատապես հայտնի կեղծ կամ ոչ հավաստի տեղեկություններ պարունակող ծառայողական վկայական կամ այլ փաստաթուղթ ձեռք բերելը կամ իրացնելը (հոդված 276)¹⁷:

Նիդերլանդներում միգրացիայի ոլորտում հանցագործությունների համար պատասխանատվություն է սահմանվում քրեական օրենսգրքով¹⁸: Մասնավորապես, դրա 197a հոդվածի 1-ին մասը պատասխանատվություն է սահմանում մարդկանց մաքսանենգության համար, որը բնորոշվում է որպես Նիդերլանդների Թագավորություն անձի մուտք գործելուն նպաստելու կամ Թագավորության տարածքով նրա տարանցումը կամ ԵՄ անդամ այլ պետության տարածք մուտք գործելը կազմակերպելու հետ կապված ապօրինի գործողությունների կատարում: Տվյալ արարքը պատժվում է ազատազրկմամբ՝ մինչև 4 տարի ժամկետով կամ 5-րդ կատեգորիայի տուգանքով: Նշված հոդվածի 2-րդ մասի համաձայն՝ նույն պատիժն է առաջացնում նաև Նիդերլանդներում կամ ԵՄ անդամ կամ «Ցամաքով, ծովով և օդով միգրանտների անօրինական ներս բերելու դեմ» արձանագրությունը ստորագրած այլ պետությունում ապօրինի կացության քարտ ստանալուն նպաստելը, որը կատարվել է նյութական շահագրգռվածությունից ելնելով:

Ներկայացված հանցագործությունների առավել վտանգավոր տեսակները նախատեսված են քննարկվող հոդվածի 3-6-րդ մասերով: Մասնավորապես, առավել խիստ պատասխանատվություն է առաջացնում վերը նշված հանցանքները պաշտոնական դիրքն օգտագործելով կամ որպես արհեստ կամ խմբի կողմից կատարելը, ինչպես նաև մարդկանց մաքսանենգությունը, որը հանգեցրել է մահվան:

Իտալիայի քրեական օրենսգրքում նույնպես նախատեսված են անօրինական միգրացիայի կազմակերպմանն այս կամ այն կերպ առնչվող հանցագործություններ¹⁹: Մասնավորապես, դրա բաժին 12-ում (Անձի դեմ ուղղված հանցագործությունները) տեղ են գտել հանցակազմեր, որոնք պատասխանատվություն են սահմանում ստրկության վիճակի մեջ դնելու կամ պահելու (հոդված 600) և մարդկանց առևտրի և շահագործման նպատակով նրանց տեղափոխելու (հոդված 601) համար:

¹⁷ Տե՛ս Գերմանիայի քրեական օրենսգիրք // <https://legislationline.org/germany>

¹⁸ Տե՛ս Նիդերլանդների քրեական օրենսգիրք // <https://legislationline.org/netherlands>

¹⁹ Տե՛ս Իտալիայի քրեական օրենսգիրք // <https://legislationline.org/italy>

Մինևույն ժամանակ, սակայն, Իտալիայում միգրացիոն հոսքերը և հասարակությունում եկվորների ինտեգրումը կարգավորող, ինչպես նաև անօրինական միգրացիայի կազմակերպման համար պատասխանատվություն (այդ թվում՝ քրեական) սահմանող հիմնական օրենսդրական ակտերն են 1998 թվականի մարտի 6-ի № 40 և 2002 թվականի հուլիսի 30-ի № 189 օրենքները: Դրանցից առաջինը հայտնի է որպես «Տուրկո-Նապոլիտանո օրենք», իսկ երկրորդը՝ «Բոսսի-Ֆինի օրենք»²⁰:

Վերը նշված իրավական ակտերին համապատասխան՝ միգրացիոն հանցագործություններ են համարվում այն գործողությունները, որոնք ուղղված են օտարերկրյա քաղաքացու անլեգալ մուտքը Իտալիա կամ այլ պետություն քարոզելը, կազմակերպելը կամ ֆինանսավորելը, ինչպես նաև նրան ապօրինի տեղափոխելը: Նշված հանցանքները պատժվում են ազատազրկմամբ՝ 1-5 տարի ժամկետով, և տուգանքով՝ 15 հազար եվրոյի չափով: Մինչդեռ նշված գործողությունները ծանրացուցիչ հանգամանքներում՝ 5 և ավելի անձանց նկատմամբ, տեղափոխվողների կյանքի կամ առողջության համար վտանգավոր պայմաններ ստեղծելով, խմբի կողմից, միջազգային բնույթի տրանսպորտային ծառայություններ կամ կեղծ փաստաթղթեր օգտագործելով կամ գենք գործադրելով կատարելու դեպքերում ազատազրկման ժամկետն ավելանում է՝ կազմելով մինչև 15 տարի²¹:

ԵՄ այլ երկրներում, ինչպես արդեն նշվել է, նույնպես քրեական պատասխանատվություն է նախատեսված անօրինական միգրացիայի կազմակերպման առնչվող հանցանքների համար: Գլխավորապես այն դրսևորվում է միգրանտների մաքսանենգության համար պատիժ սահմանելով: Ընդ որում, որպես կանոն, այդ արարքի հասարակ տեսակը պատժվում է ազատազրկմամբ՝ մինչև երկու տարի ժամկետով, և տուգանքով, որի չափերը կախված են ապօրինի տեղափոխվող անձանց թվից: Բանն այն է, որ տուգանքը վճարվում է յուրաքանչյուր տեղափոխվողի համար առանձին, որի նպատակն է հնարավորինս ոչ շահավետ դարձնել նման արարքների կատարումը²²:

Տվյալ հետազոտության շրջանակներում որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև արտասահմանյան այլ երկրներում անօրինական միգրացիայի կազմակերպման համար քրեական պատասխանատվություն սահմանող իրավակարգավորումների ուսումնասիրությունը:

Չինաստանի Ժողովրդական Հանրապետությունում, օրինակ, դրանք նախատեսված են քրեական օրենսգրքում՝ «Հասարակական կարգի և կառավարման կարգի դեմ ուղղված հանցագործություններ» վերտառությամբ գլուխ 6-ի

²⁰ Տե՛ս նաև **Уторова Т. Н.** Компаративный анализ уголовной ответственности за преступления в сфере миграции. Дис. ... канд. юрид. наук. М., 2019, էջ 89:

²¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջեր 89-90:

²² Տե՛ս նաև **Букалерова Л. А., Уторова Т. Н.** Трансграничное перемещение нелегальных мигрантов: особенности уголовно-правового противодействия в странах ЕС, էջ 65:

§3-ի («Պետական սահմանի ռեժիմի դեմ ուղղված հանցագործությունները») շրջանակներում²³: Մասնավորապես, ՉԺՀ քր. օր.-ի հոդված 318-ը պատասխանատվություն է սահմանում այլ անձի կողմից պետական սահմանն ապօրինի հատելը կազմակերպելու համար, որը պատժվում է ազատազրկմամբ՝ 2-7 տարի ժամկետով, և տուգանքով: Դրան հաջորդող հոդվածներում քրեական պատասխանատվություն է նախատեսված պետական սահմանն ապօրինի հատելու նպատակով խաբեությանմբ անձնագիր, մուտքի արտոնագիր կամ մուտքի (ելքի) այլ փաստաթուղթ ձեռք բերելու համար, որը պատժվում է ազատազրկմամբ՝ մինչև 3 տարի ժամկետով, և տուգանքով (հոդված 319), պետական սահմանն ապօրինի հատելու նպատակով կեղծ անձնագիր, մուտքի արտոնագիր կամ մուտքի (ելքի) այլ փաստաթուղթ տրամադրելու համար, որը պատժվում է ազատազրկմամբ՝ մինչև 5 տարի ժամկետով, և տուգանքով (հոդված 320), ինչպես նաև այլ անձին պետական սահմանով ապօրինի տեղափոխելու համար, որը պատժվում է ազատազրկմամբ՝ մինչև 5 տարի ժամկետով, և տուգանքով կամ կալանքով կամ հսկողություն սահմանելով և տուգանքով (հոդված 321):

Անգլոսաքսոնական իրավական ընտանիքի երկրներում անօրինական միգրացիայի կազմակերպման դեմ պայքարի քրեաիրավական միջոցները նախատեսված են ոչ թե քրեական օրենսդրությամբ, այլ տվյալ ոլորտը կարգավորող ինքնուրույն (ոչ կոդիֆիկացված) իրավական ակտերով: Մասնավորապես, միգրացիոն օրենսդրության տարբեր խախտումների համար քրեաիրավական ներգործության միջոցներ են նախատեսվում ԱՄՆ «Իմիգրացիայի և ազգության մասին» օրենքով, Մեծ Բրիտանիայի «Իմիգրացիայի մասին» օրենքով, Կանադայի «Իմիգրացիայի և փախստականների պաշտպանության մասին» օրենքով²⁴:

Այսպես, ԱՄՆ «Իմիգրացիայի և ազգության մասին» օրենքի²⁵ հոդված 274-ը քրեական պատասխանատվություն է նախատեսում անօրինական միգրացիայի կազմակերպման համար, որը պատժվում է բանտարկությամբ՝ մինչև 10 տարի, իսկ այն դեպքերում, երբ հանցավորի գործողությունները հանգեցնում են տուժողի մահվան կամ այլ ծանր հետևանքների՝ մինչև 20 տարի ժամկետով: Նույն օրենքի 274A հոդվածը պատասխանատվություն է սահմանում միգրանտին աշխատանքային գործունեության ապօրինի ներգրավելու համար (կախ-

²³ Տե՛ս Չինաստանի Ժողովրդական Հանրապետության քրեական օրենսգիրք // <https://asia-business.ru/law/law1/criminalcode/code/#6>

²⁴ Տե՛ս **Урда М. Н.** Уголовная ответственность за организацию незаконной миграции по законодательству зарубежных стран // Публичное право: теория и практика применения. Вестник № 3 / 2017, էջ 45:

²⁵ Տե՛ս Закон США об иммиграции и гражданстве 1990 года (Immigration and Nationality Act 1990) [Электронный ресурс] // Официальный сайт Департамента внутренней безопасности США // <https://www.uscis.gov/ilink/docView/SLB/HTML/SLB/act.html>

ված կրկնակիությունից՝ պատժվում է տուգանքով՝ 250-ից 10 հազար ԱՄՆ դոլարի չափով), իսկ 274C հոդվածը՝ մուտքի, ելքի և երկրում գտնվելու թույլտվություն սահմանող փաստաթուղթ կեղծելու համար (պատժվում է տուգանքով՝ 250-ից 5 հազար ԱՄՆ դոլարի չափով յուրաքանչյուր կեղծված փաստաթղթի համար):

Մեծ Բրիտանիայի «Իմիգրացիայի մասին» օրենքը²⁶ քրեական պատասխանատվություն է նախատեսում անօրինական միգրացիայի կազմակերպմանն առնչվող մի շարք արարքների համար: Մասնավորապես՝ երկրի տարածք օտարերկրացիների ապօրինի մուտք գործելուն ուղղված օգնություն ցուցաբերելու (հոդված 24), ապաստան հայցող անձանց շահադիտական նպատակով օգնություն ցուցաբերելու (հոդված 25), մուտքի արգելքի պարագայում երկիր մուտք գործելուն օժանդակելու (հոդված 25a):

Կանադայի օրենսդրությունն առանձնանում է անօրինական միգրացիային հակազդելուն ուղղված քրեաիրավական տարատեսակ կարգավորումների լայն շրջանակով: Մասնավորապես, «Իմիգրացիայի և փախստականների պաշտպանության մասին» Կանադայի օրենքի²⁷ հոդված 118-ը քրեական պատասխանատվություն է սահմանում առևանգման, խաբեության, մոլորության մեջ գցելու կամ բռնության սպառնալիք գործադրելու եղանակով պետության տարածք անձանց մուտքը կազմակերպելու համար: Տվյալ արարքի կատարման համար շատ խիստ պատիժ է նախատեսված՝ ընդհուպ ցմահ ազատազրկում:

Վերը նշված օրենքի մի շարք այլ հանցակազմերով պատասխանատվություն է նախատեսվում նաև Կանադա մուտք գործելու իրավունք սահմանող փաստաթղթեր չունեցող անձանց տվյալ պետության տարածք ապօրինի մուտք գործելուն հակելու կամ ցանկացած եղանակով նպաստելու տարատեսակ դրսևորումների համար:

Հետաքրքրարժան է նաև, որ մեր հարևան **Իրանի Իսլամական Հանրապետությունում** մինչ օրս չի կատարվել անօրինական միգրացիայի կազմակերպումը քրեականացնելու որևէ փորձ: Մասնավորապես, ԻԻՀ «Իսլամական քրեական պատիժների մասին» օրենքը չի պարունակում տվյալ արարքի համար պատասխանատվություն սահմանող իրավակարգավորում: Այլ կերպ ասած՝ այս երկիրը դասվում է այն պետությունների շարքին, որտեղ անօրինական միգրացիայի կազմակերպումը չի դիտարկվում որպես հանրորեն վտանգավոր երևույթ²⁸:

²⁶ Տե՛ս Закон Великобритании об иммиграции 2016 года (Immigration Act 2016) [Электронный ресурс] // Официальный сайт Национального архива Великобритании // <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2016/19/section/35/enacted>

²⁷ Տե՛ս Immigration and Refugee Protection Act (S.C. 2001) // Government of Canada // URL: <http://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/I-2.5/FullText.html>

²⁸ Տե՛ս **Андрюшенков В. А.** Ответственность за организацию незаконной миграции в нормах зарубежного уголовного законодательства // Алтайский юридический вестник № 2 (14) 2016, էջեր 84-85:

Եզրակացություններ

Ամփոփելով հետազոտությունը՝ եզրակացնում ենք.

– Ի տարբերություն Եվրասիական տնտեսական միության երկրների, որոնց պարագայում հանցակազմ, պատիժ կամ քրեաիրավական ներգործության այլ միջոց նախատեսող նորմերը կարող են կիրառվել միայն քրեական օրենսգրքում ընդգրկվելուց հետո, թե՛ ռոմանագերմանական և թե՛ անգլոսաքսոնական իրավական ընտանիքների երկրների մեծ մասում գործում են առանձին ոլորտներ կարգավորող այլ (ճյուղային) նորմատիվ իրավական ակտեր, որոնք նաև քրեական պատասխանատվություն են սահմանում դրանցում նախատեսված արգելքները խախտելու համար:

– Չինաստանի Ժողովրդական Հանրապետության քրեական օրենսդրությամբ պատասխանատվություն է նախատեսվում ինչպես այլ անձի կողմից պետական սահմանն ապօրինի հատելը կազմակերպելու, այնպես էլ պետական սահմանն ապօրինի հատելու նպատակով խաբեությամբ անձնագիր, մուտքի արտոնագիր կամ մուտքի (ելքի) այլ փաստաթուղթ ձեռք բերելու կամ տրամադրելու և այլ անձին պետական սահմանով ապօրինի տեղափոխելու համար: Նշված հանցագործությունների պարագայում, ազատագրկման կամ կալանքի հետ մեկտեղ, որպես պարտադիր լրացուցիչ պատիժ, սահմանված է տուգանքը:

– Անգլոսաքսոնական իրավական ընտանիքի երկրներում անօրինական միգրացիայի կազմակերպման դեմ պայքարի քրեաիրավական միջոցները նախատեսված են ոչ թե քրեական օրենսդրությամբ, այլ տվյալ ոլորտը կարգավորող ինքնուրույն (ոչ կոդիֆիկացված) իրավական ակտերով: Այսպես, միգրացիոն օրենսդրության տարբեր խախտումների համար քրեաիրավական ներգործության միջոցներ են նախատեսում ԱՄՆ «Իմիգրացիայի և ազգության մասին», Մեծ Բրիտանիայի «Իմիգրացիայի մասին», Կանադայի «Իմիգրացիայի և փախստականների պաշտպանության մասին» օրենքները:

– Մեր հարևան Իրանի Իսլամական Հանրապետության «Իսլամական քրեական պատիժների մասին» օրենքը չի պարունակում անօրինական միգրացիայի կազմակերպման համար պատասխանատվություն սահմանող իրավակարգավորում: Տվյալ երկիրը դասվում է այն պետությունների շարքին, որտեղ քննարկվող արարքը չի դիտարկվում որպես հանրորեն վտանգավոր երևույթ:

СЕРГЕЙ АРАКЕЛЯН, НАРЕК АРУТЮНЯН – Ответственность за организацию незаконной миграции по уголовному законодательству зарубежных стран. – В статье рассматриваются вопросы, связанные с особенностями правовых норм, предусмотренных в уголовных законодательствах ряда зарубежных стран, которые устанавливают ответственность за организацию незаконной миграции. В данной связи проводится анализ соответствующих законодательных актов государств – членов Евразийского экономического союза (ЕАЭС), Европейского союза (ЕС), а также ряда других зарубежных

стран (Соединенных Штатов Америки, Китайской Народной Республики, Великобритании, Канады, Австралии, Исламской Республики Иран).

В частности, подчеркивается, что в отличие от государств – членов Евразийского экономического союза, в большинстве упомянутых зарубежных стран ответственность за рассматриваемое преступление устанавливается не только Уголовным кодексом, но и другими нормативными правовыми актами, регулируемыми отдельные отрасли общественных отношений.

Кроме того, авторы статьи в то же время обращают специальное внимание на то обстоятельство, что в Законе об исламских наказаниях Исламской Республики Иран, соседней с Республикой Армения, не предусмотрены нормы, устанавливающие ответственность за организацию незаконной миграции. В связи с этим подчеркивается, что данная страна относится к тем государствам, в которых организация незаконной миграции не рассматривается как общественно опасное, преступное явление.

Ключевые слова: *незаконная миграция, организация незаконной миграции, уголовный кодекс, преступление, уголовная ответственность, наказание, уголовное законодательство зарубежных стран*

SERGEY ARAKELYAN, NAREK HARUTYUNYAN – Responsibility for the Organization of Illegal Migration under the Criminal Legislation of Foreign Countries. – The article discusses issues related to the peculiarities of legal norms provided for in the criminal legislation of foreign countries, which establish responsibility for the organization of illegal migration. In this regard, an analysis of the relevant legislative acts of the member states of the Eurasian Economic Union, the European Union, as well as a number of other foreign countries (USA, People's Republic of China, UK, Canada, Australia, Islamic Republic of Iran) is carried out.

In particular, it is emphasized that, unlike the countries of the Eurasian Economic Union, in most of the mentioned foreign countries, responsibility for the discussed crime is established not only by the Criminal Code, but also by other legal acts regulating certain spheres.

The authors also pay special attention to the fact that the Law on Islamic Punishments of the Islamic Republic of Iran, neighboring Armenia, does not provide for legal norms establishing liability for the organization of illegal migration. In this regard, it is emphasized that this country is one of those states in which the organization of illegal migration is not considered a socially dangerous, criminal phenomenon.

Key words: *illegal migration, organization of illegal migration, criminal code, crime, criminal liability, punishment, criminal legislation of foreign countries*

ՀԱՓՇՏԱԿՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՅՈՒԹՅԱՆԸ ԵՎ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐԻՆ ԱՌՆՉՎՈՂ ՈՐՈՇ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐ

ՏԻԳՐԱՆ ՄԻՄՈՆՅԱՆ *

Երևանի պետական համալսարան

Հափշտակությունները սեփականության դեմ ուղղված հանցագործությունների հիմնական կորիզն են, դրանց առանցքը, և այս դիտանկյունից քննարկվող երևույթի հասկացության և եղանակների ուսումնասիրությունը միշտ արդիական է և կարևոր:

Սույն հոդվածի շրջանակներում հետազոտվել են ՀՀ նոր (գործող) քրեական օրենսգրքով սահմանված հափշտակության հասկացության և դրա եղանակներին առնչվող որոշ հիմնահարցեր, որոնք բավականաչափ խնդրահարույց են, իսկ դրանց լուսաբանումը, ինչպես նաև հետագա օրենսդրական փոփոխություններին միտված լրամշակման առաջարկներն անհրաժեշտ են և հրատապ:

Հոդվածի նպատակը «հափշտակություն» հասկացության, ավարտի պահի, ինչպես նաև հափշտակության եղանակների օրենսդրական ձևակերպման առկա որոշ հիմնախնդիրներ հետազոտելն է և դրա արդյունքում օրենսդրական ձևակերպումների կատարելագործմանն ուղղված և հրատապ լուծում պահանջող առաջարկներ ներկայացնելն է:

Առանձին պարագրաֆներով քննարկվում են հափշտակության հասկացությունը, դրա ընկալման որոշ առանձնահատկություններ, ինչպես նաև հափշտակության եղանակների օրենսդրական ձևակերպման և որակման խնդիրները:

Հետազոտության առարկան դիտարկվել է համագիտական և հատուկ մեթոդների կիրառմամբ, ինչպիսիք են դոգմատիկ, իրավահամեմատական, տրամաբանական վերլուծության մեթոդները:

Հետազոտության արդյունքում ներկայացվել են հափշտակության ձևակերպմանը և հափշտակության եղանակներին առնչվող օրենսդրական առաջարկներ՝ միտված դրանց վերաբերյալ քրեաիրավական նորմերի կատարելագործմանը, մասնավորապես նշվել է.

- Օրենսդրական միասնական տրամաբանության ապահովման համատեքստ

* **Տիգրան Միմոնյան** – իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ քրեական իրավունքի ամբիոնի դոցենտ

Тигран Симомян – кандидат юридических наук, доцент кафедры уголовного права ЕГУ

Tigran Simonyan – Candidate of Legal Sciences, Associate Professor at YSU Chair of Criminal Law

Էլ. փոստ՝ tsimonyan@ysu.am, tvsimonyan@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8481-5706>.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Ստացվել է՝ 11.11.2024

Գրախոսվել է՝ 17.11.2024

Հաստատվել է՝ 15.12.2024

© The Author(s) 2024

տում հափշտակության հասկացության մեջ պետք է վերականգնվի շահադիտական դրդման վերաբերյալ նշումը, կամ ՀՀ քրեական օրենսգրքում ընդհանրապես պետք է հրաժարվել նշված դրդման վերաբերյալ զետեղումներից:

- Առաջարկվել է հափշտակությունն ավարտված համարել այն պահից, երբ սեփականատերը կամ գույքի օրինական տիրապետողը զրկվել է նշված գույքը տնօրինելու կամ օգտագործելու իրական հնարավորությունից:

- Նյութական և դատավարական իրավունքի նորմերում «բնակարան» հասկացության տարբերությունները խնդրահարույց են իրավակիրառ պրակտիկայի համար, հետևաբար անհրաժեշտ է այս հասկացությունը նախատեսել միայն քրեական օրենսգրքում՝ կատարելով համապատասխան լրամշակումներ:

- Առկա իրավակարգավորումների պարագայում ավագակության հանցատեսակի որակյալ դրսևորումների շարքում պետք է նախատեսել «անզգուշությամբ մարդու մահ կամ առողջությանը ծանր վնաս պատճառելով» ծանրացնող հանգամանքը:

- Կրկնաբանությունից խուսափելու նպատակով՝ կոդոպուտի օրենսդրական ձևակերպումը ևս պետք է փոփոխել՝ նշելով՝ «Կոդոպուտը՝ բացահայտ հափշտակությունը»:

- Գողության հանցակազմի որակյալ տեսակներից մեկում «օբյեկտից» եզրույթը խիստ թերի է, այն կարող է առաջ բերել տարամեկնաբանություններ և անհստակություններ: Այս համատեքստում նշված նորմն անհրաժեշտ է լրամշակել՝ նշելով՝ «տուժողի մոտ գտնվող այլ առարկայից» ձևակերպումը, շեշտելով, որ այդ պահոցը գտնվում է անմիջապես տուժողի մոտ, ամրացված է նրա մարմնին կամ հագուստին:

- Քրեական օրենսգրքի 255-րդ հոդվածի 1-ին մասը պետք է վերաձևակերպել՝ նշելով՝ «Խարդախությունը՝ խաբեության կամ վստահությունը չարաշահելու եղանակով հափշտակությունը, եթե այդ գույքը հափշտակելու դիտավորությունը ծագել է նախապես՝ մինչև հանցանքը սկսելը»:

ՀՀ քրեական օրենսգրքի 256-րդ հոդվածը ևս պետք է վերախմբագրել՝ նշելով՝ «Հանցավորին վստահված, այսինքն՝ նրա տնօրինմանը, տիրապետմանը կամ օգտագործմանը հանձնված գույքի հափշտակությունը, եթե այդ գույքը հափշտակելու դիտավորությունը ծագել է օրինական հիմքերով այն ստանալուց հետո»: Առկա հասկացությունից անհրաժեշտ է բացառել «փաստացի կամ իրավաբանորեն ազատ կամքով» խիստ վիճահարույց ձևակերպումը:

Բանալի բառեր – *հափշտակություն, հափշտակության հասկացություն, հափշտակության ավարտ, շահադիտական դրդում, հափշտակության եղանակներ, բնակարան, ազատ կամք, նյութական և դատավարական ձևակերպումների ներդաշնակություն*

Ներածություն

Հափշտակությունները ավանդաբար համարվում են սեփականության դեմ ուղղված հանցագործությունների հիմնական կորիզը, դրանց առանցքը, և այս դիտանկյունից քննարկվող երևույթի հասկացության և եղանակների ուսումնասիրությունը միշտ արդիական է ու կարևոր: Գիտական հոդվածի շրջանակներում չի կարող խնդիր դրվել ուսումնասիրելու հափշտակության հասկացության և դրա եղանակների հիմնարար առանձնահատկությունները կամ

քննարկելու դրանց օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ տարրերի ու հատկանիշների համապարփակ ամբողջությունը, քանզի դա ակնհայտորեն դուրս է սույն ձևաչափի ծավալներից, սակայն ՀՀ նոր քրեական օրենսգրքով սահմանված հափշտակության հասկացության և դրա եղանակներին առնչվող որոշ հիմնահարցեր բավականաչափ խնդրահարույց են, իսկ դրանց լուսաբանումը, ինչպես նաև հետագա օրենսդրական փոփոխություններին միտված լրամշակման առաջարկներն անհրաժեշտ են և հրատապ: Ի մասնավորի՝ հարկ է ընդգծել, որ օրենսդրորեն սահմանված հափշտակության հասկացությունը բավականաչափ հնացած, ռեակցիոն է և չի համապատասխանում իրավունքի զարգացման արդի միտումներին ու մարտահրավերներին: Կարևոր և հրատապ փոփոխություններ են անհրաժեշտ նաև հափշտակությանը վերաբերելի օրենսդրական հասկացությունների և եզրույթների առումով: Բացի այդ, հափշտակության մի շարք եղանակների օրենսդրական նկարագրությունը ևս թերի է, ինչը կարող է հանգեցնել գործնական խնդիրների իրավակիրառ պրակտիկայում: Այս և մի շարք այլ հիմնախնդիրների քննարկմանը և դրանց լուծմանը միտված առաջարկությունների մշակմանն է նվիրված սույն գիտական հոդվածը:

I. Հափշտակության հասկացության վերաբերյալ

ՀՀ քրեական օրենսդրության պատմության մեջ առաջին անգամ նոր քրեական օրենսգրքում տրվել է հափշտակության հասկացությունը, ինչը, անշուշտ, առաջընթաց քայլ է, քանի որ թույլ է տալիս հստակորեն սահմանազատել հափշտակությունները համաբնույթ այլ հանցատեսակներից (օրինակ՝ շորթումից, խաբեության, վստահությունը չարաշահելու կամ ապօրինի այլ եղանակով գույքային վնաս պատճառելուց և այլն)¹:

ՀՀ քրեական նոր օրենսգրքի 3-րդ հոդվածի 16-րդ կետն ունի հետևյալ բովանդակությունը. «Հափշտակություն՝ ուրիշի գույքն ապօրինի, անհատույց հանցավորինը կամ այլ անձինը դարձնելը: Հափշտակությունն ավարտված է համարվում, եթե հանցավորն այդ գույքն ապօրինաբար տնօրինելու կամ օգտագործելու իրական հնարավորություն է ունեցել»:

Նոր իրավակարգավորմամբ հափշտակության հասկացության մեջ ավանդաբար ներառված շահադիտական շարժառիթի մասին նշում չկա: Որպես նշվածի հիմնավորում, ի թիվս այլնի, կարող է հանդիսանալ այն հանգամանքը, որ թեև հափշտակությունների գերակշիռ մասը կատարվում է շահադիտական դրդումներով, սակայն գործնականում լինում են դեպքեր, երբ ուրիշի գույքն ապօրինի, անհատույց հանցավորինը կամ այլ անձինն է դառնում այլ շարժառիթներով, օրինակ՝ վրեժի: Սակայն տեսության մեջ բազմիցս նշվել է, որ հափշտակությունը կարող է կատարվել բացառապես շահադիտական

¹ Տե՛ս ՀՀ քրեական նոր օրենսգրքում տեղ գտած հայեցակարգային մոտեցումների և նոր ինստիտուտների մեկնաբանման ուղեցույց: Եվրոպայի խորհուրդ, 2022 թ., էջ 315:

դրդումներով, այլապես արարքը պետք է որակվի այլ հանցակազմերի հատկանիշներով, օրինակ՝ ինքնիրավության կամ գույքի ոչնչացման կամ վնասման²: Կարծում եմ, որ ՀՀ քրեական օրենսդրությամբ ամրագրված իրավակարգավորումը կարող էր նախընտրելի լինել, քանի որ հարցին անհրաժեշտ է մոտենալ տուժածի դիտանկյունից, ում համար «միևնույնն է», թե ինչ դրդապատճառներով է գործում հանցավորը, կարևորն այն է, որ անձը զրկվում է սեփականության իրավունքի բովանդակությունը կազմող գույքի տնօրինման, տիրապետման կամ օգտագործման իրավունքներից: Միևնույն ժամանակ, արարքի շարժառիթները բարդ և բազմաշերտ են, ու տրամաբանական է, որ դրանք պետք է դուրս լինեն հափշտակության հասկացության շրջանակներից: Սակայն փաստն այն է, որ ՀՀ գործող քրեական օրենսգրքում ավելի քան հիսուն անգամ օգտագործվում է «շահադիտական» կամ «շահադիտական դրդում» եզրույթը, իսկ 3-րդ հոդվածի 1-ին մասի 14-րդ կետով տրվել է դրա հասկացությունը՝ «շահադիտական դրդում» իր կամ այլ անձի համար գույքային օգուտ ստանալու կամ գույքային ծախսերից կամ պարտավորություններից խուսափելու մղում»:

Այս պարագայում իրավաչափ հարց է ծագում, եթե օրենսդրի կամքն ուղղված է «շահադիտական շարժառիթ» կամ «շահադիտական դրդում» բազմաբովանդակ և խրթին ապացուցելի տարրը հանցագործությունների որակման գործընթացի ծավալից դուրս բերելուն, ապա ինչու է օրենսգրքում այդքան տարածված այս եզրույթը, հակառակ պարագայում անհասկանալի է հափշտակության բուն էությունը կազմող շահադիտական դրդման դուրս մղումը դրա օրենսդրական դեֆինիցիայից: Կարելի է արձանագրել, որ խախտվել է օրենսդրական միասնական տրամաբանությունը, որպիսի պայմաններում, կարծում եմ, հափշտակության հասկացության մեջ պետք է վերականգնվի շահադիտական դրդման վերաբերյալ նշումը, կամ օրենսգրքում ընդհանրապես պետք է հրաժարվել նշված դրդման վերաբերյալ գետեղումներից՝ թողնելով դա պատժի անհատականացման գործընթացի շրջանակներում:

Օրենսդրորեն նշվել է նաև հափշտակության ավարտման պահը: Հափշտակությունն ավարտված է համարվում, եթե հանցավորը հափշտակված գույքն ապօրինաբար տնօրինելու կամ օգտագործելու իրական հնարավորություն է ունեցել: Դեռևս խորհրդային ժամանակաշրջանում այս կանոնը մշակվել է հայտնի իրավաբան-գիտնական, պրոֆեսոր Գ.Ա. Կրիզերի կողմից և պաշտոնապես ամրագրվել է Գերագույն դատարանի Պլենումի «Պետական և հանրային ունեցվածքի գողության գործերի վերաբերյալ դատական պրակտիկայի մասին» 1972 թվականի հուլիսի 11-ի թիվ 4 որոշման 10-րդ կետով, որը հետևել

² Տե՛ս, օր., **Шеслер. А.В.** Хищения: понятия и признаки file:///C:/Users/Admin/Downloads/hischeniya-ponyatiya-i-priznaki%20(1).pdf (վերջին մուտք՝ 05.08.2024 թ.):

է կոնկրետ գործով կայացված դատական որոշմանը (ՌՍՖՍՀ Գերագույն դատարանի № 2 տեղեկագիր)³:

Հատկանշական է, որ դեռևս խորհրդային ժամանակաշրջանում ամրագրված նշյալ ժամանակավրեպ մոտեցումը կենսունակ է ճանաչվել նաև ՀՀ գործող օրենսդրությամբ, մինչդեռ, կարծում եմ, պետք է առաջնային դիտվեն անձի սեփականության իրավունքի պաշտպանությանն ուղղված հասարակական հարաբերությունները, որպիսի պայմաններում հափշտակությունը պետք է ավարտված համարվի ոչ թե այն պահից, երբ հանցավորը հափշտակված գույքն ապօրինաբար տնօրինելու կամ օգտագործելու իրական հնարավորություն է ունեցել, այլ այն պահից, երբ սեփականատերը կամ գույքի օրինական տիրապետողը զրկվել է նշված գույքը տնօրինելու կամ օգտագործելու հնարավորությունից, քանի որ այդ պահից սկսած վերջինիս պատճառով է իրական գույքային վնաս: Ընդ որում՝ նշված տեսակետը պաշտպանվում է նաև մի շարք տեսական աղբյուրներում, հատկապես ՌԴ դոկտրինալ շրջանակներում, քանի որ ՌԴ օրենսդրությամբ տրված հափշտակության հասկացության մեջ որևէ նշում չկա հանցավորի կողմից գույքը սեփական հայեցողությամբ օգտագործելու հայեցակարգի վերաբերյալ, սակայն հստակ փաստված է, որ հափշտակության արդյունքում գույքային վնաս պետք է պատճառվի սեփականատիրոջը կամ գույքի այլ տիրապետողի⁴:

Ելնելով վերոգրյալից՝ առաջարկում եմ քրեական օրենսգրքի 3-րդ հոդվածի 1-ին մասի 16-րդ կետը վերաձևակերպել հետևյալ կերպով. **«Հափշտակություն՝ ուրիշի գույքն ապօրինի, անհատույց հանցավորինը կամ այլ անձինը դարձնելը: Հափշտակությունն ավարտված է համարվում, երբ սեփականատերը կամ գույքի օրինական տիրապետողը (հանցագործությունից տուժածը) զրկվել է նշված գույքը տնօրինելու կամ օգտագործելու իրական հնարավորությունից»:**

Իհարկե, հափշտակության ավարտման պահի վերաբերյալ անհրաժեշտ է առանձին և ծավալուն գիտական հետազոտություն, սակայն սույն հոդվածի շրջանակներում և քննարկվող համատեքստում նշված մոտեցումը ավելի համահունչ է իրավունքի զարգացման արդի միտումներին, բխում է վերականգնողական արդարադատության գաղափարից և կարող է էապես դյուրացնել հափշտակության տարբեր եղանակների որակման գործընթացը:

Հափշտակության հասկացության, հատկանիշների, դրա տարբեր եղանակներին բնորոշ որակյալ տեսակների քննարկման շրջանակներում հարկ է անդրադառնալ քրեական օրենսգրքի 3-րդ հոդվածի 1-ին մասի 8-րդ կետով

³ См. у **Третьяк М. И.** Определение момента окончания хищения предметов, имеющих особую ценность, и других преступлений в судебной практике. <https://cyberleninka.ru/article/n/opredelenie-momenta-okonchaniya-hischeniya-predmetov-imeyuschih-osobuyu-tsennost-i-drugih-prestupleniy-v-sudebnoy-praktike/viewer> (վերջին մուտք՝ 06.08.2024 թ.):

⁴ См. у, օրինակ, <https://cyberleninka.ru/article/n/moment-okonchaniya-hischeniya> (վերջին մուտք՝ 07.08.2024 թ.):

սահմանված բնակարանի հասկացությանը, որով նշվում է. «Բնակարան՝ շինությունը, կառույցը կամ դրանց մասը, որը նախատեսված է կամ օգտագործվում է բնակության համար, համապատասխանաբար դրանց հարող ծածկապատշգամբը, վերնասրահը, պատշգամբը, նկուղը կամ ձեղնահարկը կամ այլ շինությունը կամ կառույցը, որոնցից անարգել մուտք է առկա բնակության համար օգտագործվող կամ նախատեսված շինություն, կառույց կամ դրանց մաս, ինչպես նաև հյուրանոցային համարը, նավախցիկը, հիվանդասենյակը, գնացքի մեկուսացված ճամփորդախցիկը, գետային կամ ծովային նավը կամ այլ տրանսպորտային միջոցը, եթե դրանք մշտապես կամ ժամանակավորապես օգտագործվում են բնակության համար»:

Պետք է փաստել, որ նշված հասկացությունը տարբերվում է ՀՀ քրեական դատավարության նոր օրենսգրքում զետեղված բնակարանի հասկացությունից, որի 6-րդ հոդվածի 1-ին մասի 56-րդ կետը սահմանում է. «Բնակարան՝ շենք կամ շինություն, որը մշտապես կամ ժամանակավորապես օգտագործվում է որոշակի անձի կամ անձանց բնակության, հանգստի, գույք պահելու, ինչպես նաև որոշակի անձի կամ անձանց մասնագիտական կամ այլ պահանջմունքները բավարարելու համար, այդ թվում՝ սեփական կամ վարձակալած բնակարանը, ավտոտնակը, այգետնակը, հյուրանոցային համարը, նավախցիկը, գնացքի ճամփորդախցիկը, դրանց այլ բաղկացուցիչ մասերը, համապատասխանաբար դրանց անմիջական հարող մասնավոր տարածքները, մասնավոր և ծառայողական տրանսպորտային միջոցը, ինչպես նաև աշխատասենյակը»:

Հատկապես խնդրահարույց են քրեական օրենսդրությամբ սահմանված «բնակարան» հասկացության մեջ ներառված այնպիսի ձևակերպումներ, ինչպիսիք են՝ **«անարգել մուտք»** կամ **«եթե դրանք մշտապես կամ ժամանակավորապես օգտագործվում են բնակության համար»**: Նշված բնորոշումները կարող են գործնականում խնդիրներ հարուցել: Մուտքի անարգել լինելու հանգամանքը տարամեկնաբանությունների տեղիք կարող է տալ այն դեպքերում, երբ, օրինակ, տեղադրված է դուռ, սակայն այն կողպված չէ, և հանցավորի համար բավական է ուղղակի սեղմել բռնակը, և այն կբացվի: Արդյո՞ք նշված գործողությունը կարող է դիտվել ֆիզիկական ուժի գործադրմամբ արգելքի հաղթահարում: Եթե այո, ստացվում է մի իրավիճակ, որ եթե դուռն ուղղակի փակ է (անգամ առանց կողպելու), ապա նշված տարածքը չի ընդգրկվում «բնակարան» հասկացության ծավալի ներքո, իսկ եթե նույն դուռը բաց է, ընդգրկվում է:

Բավականաչափ վիճահարույց է նաև «եթե դրանք մշտապես կամ ժամանակավորապես օգտագործվում են բնակության համար» ձևակերպումը, որը թվում է հստակ և որոշակի, սակայն ի՞նչ պետք է հասկանալ «օգտագործվում են բնակության համար» բնորոշման ներքո, ո՞ր գործողությունների ամբողջությունն է, որ կարող է վկայել այդ մասին, ընդ որում՝ հանցավորը պետք է գիտակցի այդ

գործողությունների կատարումը, քանզի դա վերածվում է հանցակազմի պարտադիր հատկանիշի, և եթե դրանք չեն ընկալվում հանցավորի կողմից, չեն կարող մեղսագրվել վերջինիս: Օրինակ՝ հանցավորը տեսնում է, որ որևէ անձ ավտոմեքենան վարելու ընթացքում ինչ-որ բան է ուտում կամ խմում, արդյո՞ք սա բավարար է հետագայում այդ մեքենայից կատարված գողությունը քրեական օրենսգրքի հոդված 254-ի 3-րդ մասի 2-րդ կետով որակելու համար:

Կարծում եմ՝ նյութական և դատավարական իրավունքի նորմերում նշված հասկացության տարբերությունները կարող են լրջագույն խնդիրներ առաջացնել իրավակիրառ գործունեության ընթացքում, և անհրաժեշտ է այս հասկացությունը սահմանել միասնական կամ նախատեսել օրենսգրքերից միայն մեկում՝ քրեական օրենսգրքում, սակայն զետեղելով այստեղ ներկայիս քրեական դատավարության օրենսգրքում նշված բնորոշումը, իսկ քրեական դատավարության օրենսդրության պարագայում հղում կկատարվի քրեական օրենսգրքի համապատասխան նորմին:

II. Հափշտակության եղանակների վերաբերյալ

Սույն հոդվածի հիմքում ընկած տրամաբանությունը չի ենթադրում հափշտակության առանձին եղանակների խորքային վերլուծություն, սակայն դրանցում առկա որոշակի խնդրահարույց տարրեր անհրաժեշտ է քննարկել: Քրեական օրենսգրքի հոդված 252-ը պատասխանատվություն է սահմանում ավազակության համար: Հոդվածի 1-ին մասը սահմանում է. «Ավազակությունը՝ բռնություն գործադրելով կամ դա գործադրելու սպառնալիքով կատարված հափշտակությունը»: Նոր ձևակերպմամբ ավազակությունը նախատեսվել է նյութական հանցակազմով, ինչը միանշանակ ողջունելի է և լուծում է այս հանցատեսակի որակման բազմաթիվ իրավակիրառական խնդիրներ: Հարկ է նկատել, որ ավազակության հանցատեսակի որակյալ դրսևորումների շարքում չի նախատեսվել «անզգուշությամբ մարդու մահ կամ առողջությանը ծանր վնաս պատճառելով» ծանրացնող հանգամանքը, ինչը որոշակի առումով տարակուսանք է հարուցում, քանի որ նշված ծանրացնող հանգամանքը նախատեսվել է, օրինակ, շորթման հանցակազմում (258-րդ հոդվածի 3-րդ մասի 2-րդ կետ): Որպես հայեցակարգային մոտեցում ՀՀ քրեական նոր օրենսգրքի հիմքում դրվել էր առանձին հանցակազմ պարունակող արարքները որպես ծանրացնող հանգամանք նախատեսելու անթույլատրելիության սկզբունքը, ուր, սակայն, չի հաջողվել կենսագործել, և բազմաթիվ հանցակազմերում որպես ծանրացնող հանգամանք նախատեսվել են առանձին հանցակազմ պարունակող արարքներ:

Այս դիտանկյունից առկա է քրեական օրենսգրքի թե՛ ընդհանուր և թե՛ հատուկ մասերի լրամշակման անհրաժեշտություն այն հաշվով, որ բացառվեն նման ծանրացնող հանգամանքները, և դրանց առկայության պարագայում ա-

որարքը որակվի հանցագործությունների համակցությամբ: Իսկ մինչև նշված փոփոխությունների իրականացումը և կենսագործումը, կարծում եմ, որ ավագակության հանցակազմում ևս պետք է նախատեսվի վերը քննարկվող ծանրացնող հանգամանքը, այլապես օրենսգրքի միասնական տրամաբանությունը խաթարվում է:

Քրեական օրենսգրքի 253-րդ հոդվածի 1-ին մասը սահմանում է. «Գողոպուտը՝ բացահայտ հափշտակությունը, երբ հանցավորը գիտակցում է, որ արարքը կատարում է բացահայտ»: **Վերլուծելով նշված ձևակերպումը՝ հարկ է արձանագրել, որ այն խիստ թերի է, ոչ իրավաչափ և ակնհայտորեն պարունակում է կրկնաբանություն:** Պետք է նշել, որ հանցագործությունների որակումը անձի կողմից կատարված արարքի և քրեական օրենքով նախատեսված հանցակազմի հատկանիշների միջև ճշգրիտ համապատասխանության հաստատումն ու իրավական ամրագրումն են⁵: Նշվածից ուղղակիորեն բխում է, որ հանցակազմի հատկանիշները պետք է գիտակցվեն հանցավորի կողմից և վերաբերելի չեն հասարակության այլ անդամներին, այսինքն՝ կրկնակի նշումը՝ «...հանցավորը գիտակցում է, որ արարքը կատարում է բացահայտ», որևէ առարկայական նշանակություն չունի, քանի որ բացահայտության հատկանիշը վերաբերելի է հենց հանցավորի սուբյեկտիվ ընկալմանը և չի կարող պրոյեկտվել այլոց նկատմամբ: Այն հիմնավորումը, որ «...այլ անձինք կարող են կարծել, որ իրականում հափշտակություն տեղի չի ունենում, անձը, օրինակ, վերցրել է իր գույքը կամ խանութից կատարել է առևտուր, սակայն կարևորն այն է, թե ինչպես է իրավիճակն ընկալվում հանցանք կատարած անձի կողմից: Եթե վերջինս գիտակցում է կատարված հափշտակության բացահայտ լինելը, ապա այն պետք է որակվի որպես կողոպուտ, անկախ նրանից՝ իրականում կատարվածը գաղտնի է եղել, թե բացահայտ»⁶, չի կարող համարվել անառարկելի, քանի որ, ինչպես նշվեց, դա ինքնին ենթադրելի է, և օրենքի համատեքստում կրկին նշելու անհրաժեշտությունը բացակայում է: Վերոշարադրյալից ելնելով՝ առաջարկում եմ քրեական օրենսգրքի հոդված 253-ի 1-ին մասի դիսպոզիցիան շարադրել հետևյալ բովանդակությամբ. **«Գողոպուտը՝ բացահայտ հափշտակությունը»:** Այս ձևակերպումը համահունչ կլինի նաև գողության հանցակազմի օրենսդրական նկարագրությանը, քանի որ քրեական օրենսգրքի հոդված 254-ի առաջին մասն ունի հետևյալ բովանդակությունը. «Գողությունը՝ գաղտնի հափշտակությունը»: Այլապես այս դեպքում էլ պետք է նշվեր. «Գողությունը՝ գաղտնի հափշտակությունը, երբ հանցավորը գիտակցել է, որ գործում է գաղտնի»: Նշվածն ապացուցում է, որ օրենսգրքի հավելյալ ծանրաբեռնումը կրկնաբանություններով հղի է ամենաան-

⁵ Տե՛ս **Каранович М. К.** Квалификация преступлений: понятие, особенности и проблемы. Законность и правопорядок в современном обществе, М., 2014, էջ 161:

⁶ ՀՀ քրեական նոր օրենսգրքում տեղ գտած հայեցակարգային մոտեցումների և նոր ինստիտուտների մեկնաբանման ուղեցույց, էջ 323:

ցանկալի հետևանքներով ոչ միայն տեսական, այլև գործնական, իրավակիրանական մակարդակներում:

Քրեական օրենսգրքի 254-րդ հոդվածի 2-րդ մասի 2-րդ կետով որպես գողության ծանրացնող հանգամանք նշվել է. «...տուժողի մարմնի վրայից, հագուստից, պայուսակից, այլ պահոցից կամ օբյեկտից»: Այս ձևակերպումը «**օբյեկտից**» եզրույթի մասով, խիստ թերի է, այն կարող է առաջ բերել բազմաթիվ տարամեկնաբանություններ և անհստակություններ: *Այս համատեքստում, կարծում եմ, նշված նորմն անհրաժեշտ է լրամշակել, նշելով՝ «տուժողի մոտ գտնվող այլ առարկայից» ձևակերպումը: Նույնը վերաբերելի է «այլ պահոց» հասկացությանը, քանզի պետք է շեշտել, որ այդ պահոցը գտնվում է անմիջապես տուժողի մոտ, ամրացված է նրա մարմնին կամ հագուստին, այլապես նշված ձևակերպումները կարող են էական խնդիրներ առաջացնել հանցագործությունների որակման գործընթացում:*

Քրեական օրենսգրքի 255-րդ հոդվածի 1-ին մասը սահմանում է. «Խարդախությունը՝ խաբեության կամ վստահությունը չարաշահելու եղանակով հափշտակությունը...»:

Ձերը մնալով խարդախության վերաբերյալ Վճռաբեկ դատարանի նախկինում արտահայտած դիրքորոշումների քննարկումից (Լիա Ավետիսյանի⁷, Աշոտ Սուքիասյանի⁸ վերաբերյալ գործերով և այլն)՝ հարկ է նկատել, որ օրենսդրական նոր բնորոշումը չի լուծում խարդախության և վստահված գույքը հափշտակելու հանցակազմերի, ինչպես նաև խարդախության հանցատեսակի և իրենց բնույթով քաղաքացիաիրավական հարաբերությունների հստակ տարանջատման խնդիրները, որպիսի պարագայում նշված բնորոշումը չի կարող հաջողված համարվել: Այստեղ հույժ կարևոր է «**նախնական դիտավորության**» կամ «**նախապես հափշտակություն կատարելու նպատակի**» վերաբերյալ նշումները, ինչն էապես կոյուրինացնի քննարկվող հանցագործության որակման գործընթացը: *Առաջարկում եմ քրեական օրենսգրքի 255-րդ հոդվածի 1-ին մասը վերաձևակերպել. «Խարդախությունը՝ խաբեության կամ վստահությունը չարաշահելու եղանակով հափշտակությունը, եթե այդ գույքը հափշտակելու դիտավորությունը ծագել է նախապես՝ մինչև հանցանքը սկսելը ...»:*

Քրեական օրենսգրքի 256-րդ հոդվածի առաջին մասը նախատեսում է. «Հանցավորին վստահված, այսինքն՝ նրա տնօրինմանը, տիրապետմանը կամ օգտագործմանը փաստացի կամ իրավաբանորեն ազատ կամքով հանձնված գույքի հափշտակությունը, եթե այդ գույքը հափշտակելու դիտավորությունը ծագել է օրինական հիմքերով այն ստանալուց հետո...»: *Այս ձևակերպումը խսիտ թերի է և*

⁷ Տե՛ս Վճռաբեկ դատարանի՝ Լիա Ավետիսյանի գործով 2011 թվականի փետրվարի 24-ի թիվ ԵԿԴ/0176/01/09 որոշումը:

⁸ Տե՛ս ՀՀ Վճռաբեկ դատարանի՝ Աշոտ Սուքիասյանի գործով 2021 թվականի ապրիլի 14-ի թիվ ԵԿԴ/0054/01/15 որոշումը:

կարող է հանգեցնել բազմաթիվ իրավակիրառական խնդիրների: Դրական հանգամանքները, որոնք կարելի է փաստել նշված ձևակերպման համատեքստում, այն են, որ առանձին չի նշվում յուրացնելու կամ վատնելու մասին, ինչպես նաև ներառում է հափշտակության դիտավորության ծագման պահը, ինչի մասին վերն արդեն խոսվել է:

Միննույն ժամանակ հարկ է նկատել, որ հոդվածում կիրառված որոշ ձևակերպումներ բավականաչափ խնդրահարույց են: Կիրառվել են ավելի շատ գեղարվեստական գրականությունից, հոգեբանության կամ փիլիսոփայության գիտություններից վերցրած եզրույթներ, քան քրեաիրավական որոշակի հասկացություններ: Տարակուսանք է առաջացնում «**փաստացի կամ իրավաբանորեն ազատ կամքով**» ձևակերպումը, որը հեռու է որոշակի լինելուց: Կամքի ազատության վերաբերյալ բազմաթիվ գիտական աշխատություններ կան⁹, սակայն այս եզրույթները որևէ քրեաիրավական մեկնաբանություն ունենալ չեն կարող: Հարկ է նկատել, որ ազատ կամքով որևէ արարք կատարելը երբևէ չի քննարկվել նաև հանցագործության սուբյեկտիվ կողմի ֆակուլտատիվ հատկանիշների համատեքստում, իսկ հանցագործության օբյեկտիվ կողմի պարտադիր հատկանիշ հանդիսացող արարքը նկարագրելիս, երբ տեսական մակարդակով նշվում է «...գիտակցված և կամային վարքագծի ակտիվ կամ պասիվ դրսևորում...»¹⁰, ապա այս պարագայում ևս խոսքն ազատ կամքի մասին չէ, որը, ինչպես նշվեց, այլ գիտական ոլորտներին առնչվող հասկացություն է:

Այս առումով, պետք է փաստել, որ քննարկվող հոդվածն ունի խորքային լրամշակման կարիք, քանզի այս ձևակերպման պարագայում այն կարող է առաջացնել հասկացության շփոթ իրավակիրառ գործունեության ընթացքում՝ հանգեցնելով շահարկումների, տարամեկնաբանությունների և անհաստատության: Կարծում եմ՝ նշված նորմը չի համապատասխանում իրավական որոշակիության հիմնարար սկզբունքին, և այն պետք է վերաձևակերպել: Առաջարկում եմ հետևյալ տարբերակը. «Հանցավորին վստահված, այսինքն՝ նրա տնօրինմանը, տիրապետմանը կամ օգտագործմանը հանձնված գույքի հափշտակությունը, եթե այդ գույքը հափշտակելու դիտավորությունը ծագել է օրինական հիմքերով այն ստանալուց հետո...»:

ՀՀ Վճռաբեկ դատարանը նախկին քրեական օրենսգրքի 179-րդ հոդվածի վերաբերյալ գործով արտահայտել է մի շարք իրավական դիրքորոշումներ¹¹, որոնք, կարծում եմ, այժմ ժամանակավրեպ են:

Նշված նախադեպային որոշումներն անհրաժեշտ է արմատապես վերանայել թե՛ հափշտակության նոր հասկացության և թե՛ այն նկատառումների

⁹ Տե՛ս, օրինակ, https://philosophy.ru/ru/free_will/, <https://arrenk.livejournal.com/2540.html>. և այլն:

¹⁰ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության քրեական իրավունք: Ընդհանուր մաս (վեցերորդ հրատարակություն՝ փոփոխություններով և լրացումներով) /Ս. Առաքելյան, Ա. Գաբուլյան, Հ. Խաչիկյան և ուրիշ. – Եր.: ԵՊՀ հրատ., 2012, էջ 132:

¹¹ Տե՛ս Վճռաբեկ դատարանի՝ Սևակ Լսկավյանի գործով որոշման 12-12.3-րդ կետերը, Վճռաբեկ դատարանի՝ Արսեն Ավետիսյանի գործով 2022 թվականի ապրիլի 8-ի թիվ ԵԿԴ/0315/01/17 որոշումը:

համատեքստում, որ քաղաքացիաիրավական իրավահարաբերությունների առկայությունը առերևույթ «բացառում» է նշված հարաբերությունների մասնակցի կողմից հետազայում նշված գույքը հափշտակելու անգամ տեսական հնարավորությունը: Հարկ է նշել, որ քննարկվող նախադեպային որոշումներում բավականաչափ անհստակ է այն սահմանագիծը, թե երբ քաղաքացիաիրավական հարաբերությունները կարող են վերաճել քրեաիրավականի: Այս համատեքստում նոր նախադեպային որոշումներով անհրաժեշտ կլինի նշված սահմանային վիճակներն առավել հստակեցնելու և ընդգծելու:

Եզրակացություն

Մույն հետազոտության արդյունքում կատարված հիմնական եզրակացությունները հանգում են հետևյալին:

1. Օրենսդրական միասնական տրամաբանության ապահովման համատեքստում, կարծում եմ, հափշտակության հասկացության մեջ պետք է վերականգնվի շահադիտական դրդման վերաբերյալ նշումը, կամ ՀՀ քրեական օրենսգրքում ընդհանրապես պետք է հրաժարվել նշված դրդման վերաբերյալ զետեղումներից՝ թողնելով դա պատժի անհատականացման գործընթացի շրջանակներում:

2. Առաջարկում եմ քրեական օրենսգրքի 3-րդ հոդվածի 1-ին մասի 16-րդ կետը վերաշարադրել հետևյալ բովանդակությամբ. «Հափշտակություն՝ ուրիշի գույքն ապօրինի, անհատույց հանցավորինը կամ այլ անձինը դարձնելը: Հափշտակությունն ավարտված է համարվում, երբ սեփականատերը կամ գույքի օրինական տիրապետողը (հանցագործությունից տուժածը) գրկվել է նշված գույքը տնօրինելու կամ օգտագործելու իրական հնարավորությունից»:

3. Նյութական և դատավարական իրավունքի նորմերում «բնակարան» հասկացության տարբերությունները կարող են խաթարել իրավակիրառ գործունեության ընթացքը, և անհրաժեշտ է այս հասկացությունը սահմանել միասնական կամ նախատեսել օրենսգրքերից միայն մեկում՝ քրեական օրենսգրքում, սակայն զետեղելով այստեղ ներկայիս քրեական դատավարության օրենսգրքում նշված բնորոշումը, իսկ քրեական դատավարության օրենսդրության պարագայում հղում կկատարվի քրեական օրենսգրքի համապատասխան նորմին:

4. Ավագակության հանցատեսակի որակյալ դրսևորումների շարքում չի նախատեսվել «անզգուշությամբ մարդու մահ կամ առողջությանը ծանր վնաս պատճառելով» ծանրացնող հանգամանքը, ինչը որոշակի առումով տարակուսանք է հարուցում, քանի որ նշված ծանրացնող հանգամանքը նախատեսվել է օրինակ, շորթման հանցակազմում (258-րդ հոդվածի 3-րդ մասի 2-րդ կետ): Որպես հայեցակարգային մոտեցում ՀՀ քրեական նոր օրենսգրքի հիմքում դրվել էր առանձին հանցակազմ պարունակող արարքները որպես ծանրաց-

նող հանգամանք նախատեսելու անթույլատրելիության սկզբունքը, որը, սակայն, չի հաջողվել կենսագործել, և բազմաթիվ հանցակազմերում որպես ծանրացնող հանգամանք նախատեսվել են առանձին հանցակազմ պարունակող արարքներ: Այս դիտանկյունից առկա է քրեական օրենսգրքի թե՛ ընդհանուր և թե՛ հատուկ մասերի լրամշակման անհրաժեշտություն այն հաշվով, որ բացառվեն նման ծանրացնող հանգամանքները և դրանց առկայության պարագայում արարքը որակվի հանցագործությունների համակցությամբ: Իսկ մինչև նշված փոփոխությունների իրականացումը և կենսագործումը, կարծում եմ, որ ավագակության հանցակազմում ևս պետք է նախատեսվի վերը քննարկվող ծանրացնող հանգամանքը, այլապես օրենսգրքի միասնական տրամաբանությունը խաթարվում է:

5. Առաջարկում եմ քրեական օրենսգրքի հոդված 253-ի 1-ին մասի դիսպոզիցիան շարադրել հետևյալ բովանդակությամբ. «Կողոպուտը՝ բացահայտ հափշտակությունը»: Այս ձևակերպումը համահունչ կլինի նաև գողության հանցակազմի օրենսդրական նկարագրությանը, քանի որ քրեական օրենսգրքի հոդված 254-ի առաջին մասն ունի հետևյալ բովանդակությունը. «Գողությունը՝ գաղտնի հափշտակությունը»:

6. Քրեական օրենսգրքի 254-րդ հոդվածի 2-րդ մասի 2-րդ կետով որպես գողության ծանրացնող հանգամանք նշվել է՝ «...տուժողի մարմնի վրայից, հագուստից, պայուսակից, այլ պահոցից կամ օբյեկտից»: Այս ձևակերպումը՝ «օբյեկտից» եզրույթի մասով, խիստ թերի է, այն կարող է առաջ բերել բազմաթիվ տարամեկնաբանություններ և անհստակություններ: Այս համատեքստում, կարծում եմ, նշված նորմն անհրաժեշտ է լրամշակել՝ նշելով «տուժողի մոտ գտնվող այլ առարկայից» ձևակերպումը: Նույնը վերաբերելի է «այլ պահոց» հասկացությանը, քանզի պետք է շեշտել, որ այդ պահոցը գտնվում է անմիջապես տուժողի մոտ, ամրացված է նրա մարմնին կամ հագուստին, այլապես՝ նշված ձևակերպումները կարող են ունենալ էական բացասական ազդեցություն հանցագործությունների որակման գործընթացի համատեքստում:

7. Առաջարկում եմ քրեական օրենսգրքի 255-րդ հոդվածի 1-ին մասը վերաձևակերպել. «Խարդախությունը՝ խաբեության կամ վստահությունը չարաշահելու եղանակով հափշտակությունը, եթե այդ գույքը հափշտակելու դիտավորությունը ծագել է նախապես՝ մինչև հանցանքը սկսելը»:

8. ՀՀ քրեական օրենսգրքի 256-րդ հոդվածն ունի խորքային լրամշակման կարիք, քանզի գործող ձևակերպման պարագայում այն կարող է արմատական խնդիրներ հարուցել պրակտիկայում՝ հանգեցնելով շահարկումների, տարամեկնաբանությունների և անհստակության: Կարծում եմ՝ նշված նորմը չի համապատասխանում իրավական որոշակիության հիմնարար սկզբունքին, հետևաբար այն պետք է վերաձևակերպել: Առաջարկում եմ հետևյալ խմբագրությունը. «Հանցավորին վստահված, այսինքն՝ նրա տնօրինմանը, տիրապետմանը կամ օգտագործմանը հանձնված գույքի հափշտակությունը, եթե այդ գույքը հափշտակելու

դիտավորությունը ծագել է օրինական հիմքերով այն ստանալուց հետո»:

ТИГРАН СИМОНЯН – *Некоторые вопросы, связанные с понятием и способами хищения.* – Хищение составляет основное ядро преступлений против собственности, их центральный элемент. С этой точки зрения, изучение понятия и способов совершения данного преступления всегда актуально и важно. В рамках статьи исследованы некоторые проблемные вопросы, связанные с понятием хищения и его способами, предусмотренными новым (действующим) Уголовным кодексом Республики Армения. Эти вопросы являются достаточно проблематичными, и их разъяснение, а также предложения по дальнейшему законодательному совершенствованию актуально и необходимо.

Цель статьи – исследование существующих проблем законодательного оформления понятия хищения, момента его окончания, а также способов совершения хищения, и в результате представления предложения по совершенствованию законодательных формулировок, требующих немедленного решения.

В статье по отдельным параграфам рассматривается понятие хищения, некоторые особенности его дефиниций, а также проблемы законодательных формулировок и квалификации способов хищения. Объект исследования изучен с использованием как общенаучных, так и специальных методов, таких как догматический, сравнительно-правовой и логический анализ.

По результатам проведенного исследования представлены законодательные предложения по формулировке понятия хищения и способов его совершения, направленные на совершенствование уголовно-правовых норм, в частности:

- в контексте обеспечения единой законодательной логики, в понятие хищения следует вернуть указание на корыстные мотивы или полностью отказаться от упоминания данных мотивов в Уголовном кодексе Республики Армения;
- предлагается считать хищение оконченным с момента, когда собственник или законный владелец имущества утратил реальную возможность распоряжаться или пользоваться данным имуществом;
- различия в понимании понятия «жилище» в нормах материального и процессуального права создают проблемы для правоприменительной практики, поэтому необходимо предусмотреть это понятие только в Уголовном кодексе, внося соответствующие поправки;
- в существующих правовых регулированиях следует предусмотреть среди квалифицированных проявлений разбоя отягчающее обстоятельство «по неосторожности повлекшее смерть человека или причинение тяжкого вреда здоровью»;
- для избежания повторов следует изменить законодательную формулировку грабежа, указав: «Грабеж – открытое хищение» ;
- в одном из квалифицированных видов состава кражи термин «из объекта» является крайне проблематичным, что может вызвать множество разночтений и неясностей. В этом контексте указанную норму следует уточнить, указав: «из другого предмета, находящегося у потерпевшего», подчеркнув, что предмет находится непосредственно при потерпевшем, прикреплено к его телу или одежде;
- часть 1 статьи 255 Уголовного кодекса следует переформулировать, указав: «Мошенничество – хищение имущества путем обмана или злоупотребления доверием, если умысел на хищение данного имущества возник заранее, до начала преступления»;
- статью 256 Уголовного кодекса также следует отредактировать, указав: «Хищение имущества, доверенного преступнику, то есть переданного в его распоряжение, владение или использование, если умысел на хищение данного имущества возник после его получения на законных основаниях». Из существующего понятия следует исключить крайне спорную формулировку «по фактической или юридически свободной волею».

Ключевые слова: хищение, понятие хищения, окончание хищения, корыстный мотив, способы хищения, жилище, свободная воля, гармонизация материальных и процессуальных формулировок

TIGRAN SIMONYAN – *Some Issues Related to the Concept and Methods of Theft.* – Theft is at the core of property crimes; it is their central element. From this perspective, studying the concept and methods of committing this crime is always relevant and important. This article examines some problematic issues related to the concept of theft and its methods as defined by the new (current) Criminal Code of the Republic of Armenia. These issues are quite problematic, and clarifying them, as well as proposing further legislative improvements, is both relevant and necessary.

The purpose of the article is to investigate the existing problems with the legislative definition of theft, its completion, and the methods of committing theft, and to provide proposals for improving legislative formulations that require immediate resolution.

The article discusses, in separate paragraphs, the concept of theft, some peculiarities of its definitions, as well as problems with legislative formulations and the qualification of methods of theft. The object of the study was examined using both general scientific and specialized methods, such as dogmatic, comparative-legal, and logical analysis.

As a result of the research, legislative proposals are presented for the formulation of the concept of theft and methods of committing it, aimed at improving criminal law norms, specifically:

- In the context of ensuring a unified legislative logic, the concept of theft should either be revised to include references to mercenary motives or completely abandon mentions of these motives in the Criminal Code of the Republic of Armenia.
- It is proposed that theft be considered complete when the owner or legal possessor of the property loses the actual ability to dispose of or use the property.
- Differences in the understanding of the concept of "dwelling" in substantive and procedural law create issues for law enforcement practice, so this concept should be defined solely in the Criminal Code, with the necessary amendments.
- Existing legal regulations should include among the qualified acts of robbery (brigandage) an aggravating circumstance of "negligence resulting in the death of a person or causing serious harm to health."
- To avoid repetitions, the legislative formulation of robbery should be changed to: "Robbery – open theft."
- In one of the qualified types of theft, the term "from the object" is highly problematic, potentially leading to many interpretations and ambiguities. In this context, the norm should be clarified to state: "from another item held by the victim," emphasizing that the item is directly with the victim, attached to their body or clothing.
- Part 1 of Article 255 of the Criminal Code should be rephrased to state: "Fraud – Theft of property through deceit or abuse of trust, if the intent to steal the property arose beforehand, before the crime began."
- Article 256 of the Criminal Code should also be edited to read: "Theft of property entrusted to the perpetrator, that is, transferred to their disposal, possession, or use, if the intent to steal the property arose after it was received lawfully." The extremely controversial formulation "by actual or legally free will" should be excluded from the existing concept.

Key words: theft, concept of theft, completion of theft, mercenary motive, methods of theft, dwelling, free will, harmonization of substantive and procedural formulations

ԻՆՉՈ՞Ւ ԱԶԳԵՐԻ ԼԻԳԱՆ 1920 Թ. ԶԻ ՎԻՃԱՐԿԵԼ
ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՏԻՏՂՈՍԸ ԵՎ ՕՐԻՆԱԿԱՆ ԶԻ ՃԱՆԱԶԵԼ ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ
ԴԵՄՈԿՐԱՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ
ՀԱՎԱԿՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՄԱՆԱՍՅԱՆ*
Երևանի պետական համալսարան

Հոդվածում հիմնավորվում է այն դրույթը, որ XX դարում Անդրկովկասում Ադրբեջան անունով հայտնված հանրապետություններից ոչ մեկը չի կայացել ինքնորոշման ակտով և չի ունեցել իրավաբանորեն հաստատված սահմաններ: Նրանցից առաջինը Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետությունը (ԱԴՀ), ստեղծվել է Անդրկովկաս ներխուժած օտոմանյան զորքերի կողմից: Ազգերի լիզան մերժել է Լիզա ընդունվելու ԱԴՀ հայցը՝ անհիմն համարելով նրա տարածքային հավակնությունները թե՛ պատմականորեն, թե՛ ժողովրդագրորեն, նշելով նաև այդ տարածքներն առանձնացելու (ուրեմն և՛ սահմանները նշելու) անհնարինությունը: Պարզվել է, որ ԱԴՀ տարածքային հավակնությունների մասին անկախության հռչակագրի հիմքում դրված «կազմված Արևելյան ու Հարավային Անդրկովկասից» բանաձևը որոշակիացման և դիտարկման ենթակա չէ: Ինչ վերաբերում է Հայաստանի Հանրապետությանը (ՀՀ), Ազգերի լիզան չի վիճարկել Ռուսահայաստանի էթնիկական հայկական տարածքների վրա (ներառյալ Արցախը) ՀՀ տիրոջ, նշելով նաև ՀՀ ապագա տարածքների մասին կապելով այն Վուդրո Վիլսոնի իրավարար վճռի ուժի մեջ մտնելու հետ: ԱԴՀ-ն պատմությունը լքել է առանց ճանաչված սահմանների այն բանից հետո, երբ բոլշևիկյան 11-րդ Կարմիր բանակը 1920 թ. ապրիլի 28-ին մտել է Բաքու, վերացրել ԱԴՀ-ն և հիմնել Ադրբեջանական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունը (Ադր. ԽՍՀ): Անդրկովկասյան Խորհրդային Հանրապետությունների սահմանների հարցը հայտնվել է քեմալական Թուրքիայի հետ գործարքների մեջ մտած Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարության ձեռքում: 1920 թ. արդեն Խորհրդային Հայաստանի (ՀԽՍՀ) մաս

* **Ալեքսանդր Մանասյան** – փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր, ԵՊՀ փիլիսոփայության պատմության, տեսության և տրամաբանության ամբիոնի պրոֆեսոր

Александр Манасян – доктор философских наук, профессор кафедры истории, теории философии и логики ЕГУ

Alexandr Manasyan – Doctor of Philosophy, Professor at YSU Chair of History, Theory, and Logic of Philosophy

Էլ. փոստ՝ Manasyan-a22@mail.ru. ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-5971-6184>.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Ստացվել է՝ 11.06.2024

Գրախոսվել է՝ 10.10.2024

Հաստատվել է՝ 15.12.2024

© The Author(s) 2024

ճանաչված Նախիջևանը և Լեռնային Ղարաբաղը (Արցախը) իսկվեցին ՀԽՍՀ-ից և մտցվեցին Ադր. ԽՍՀ սահմանները: Նախիջևանը՝ Կարսի (1921 թ.) պայմանագրով հովանավորության հանձնված տարածքի կարգավիճակով, իսկ Արցախը՝ Ռուսաստանի Կոմունիստական (բոլշևիկյան) կուսակցության (ՌԿ(Բ)Կ) 1921 թ. հուլիսի 5-ի «որոշմամբ»՝ լայն մարզային ինքնավարության իրավունքով: Այդ «որոշումը» հայտնի է ոչ միայն նրանով, որ կապված է երրորդ երկրի կուսակցական մարմնի հետ, որը չունեւ տարածքային հարցեր լուծելու իրավասություններ, այլև նրանով, որ այն փաստորեն չի ընդունվել: Ստալինը կարդացել է որոշման տեքստը և, այն չդնելով քննարկման ու քվեարկության, փակել է Կոմբյուրոյի նիստը: ԽՍՀՄ տրոհման ընթացքում Բաքվում հայտարարել են Ադր. ԽՍՀ իրավահաջորդությունից հրաժարվելու մասին՝ ճանաչելով այն ապօրինի կազմավորում, որ հայտնվել է Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից Ադրբեջանի գավթման արդյունքում: Բաքվում հասկացել են Ադր. ԽՍՀ՝ իրենց կողմից ապօրինի ճանաչված կազմավորման սահմանների ճանաչման անհեթեթությունը: Դրա համար որոշել են այդ հարցում հավատարիմ մնալ ԱԴՀ ժառանգությանը: Խանգարում էր նրա տարածքային հավակնությունների՝ Ազգերի լիգայի կողմից մերժված՝ «կազմված Արևելյան ու Հարավային Անդրկովկասից» բանաձևը, որի անիմաստ լինելը ակնհայտ էր: Դրա համար «Ադրբեջանական Հանրապետության անկախության մասին» Սահմանադրական ակտում (18 հոկտեմբերի 1991 թ.) Բաքուն այն փոխարինեց ուրիշ, բայց իրավաբանորեն ավելի անիմաստ դրույթով. «Պատմականորեն ձևավորված սահմաններում Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքը միասնական է, անբաժանելի, անօտարելի» («Бакинскый рабочий, 7 նոյեմբերի 1991 թ.»), որ սկզբունքորեն ենթակա չէ ո՛չ սահմանգատման, ո՛չ սահմանագծման: Այսպիսի «տարածքներով» և «սահմաններով» Ադրբեջանական Հանրապետությունը (Ադր. Հ) 1991 թ. դեկտեմբերի 21-ին ներկայացավ Ալմա-Աթա, որպեսզի մտնի ԱՊՀ և իր համաձայնությունը տա Եվրոպական համայնքի այն պահանջներին, որ վերջինիս կողմից առաջադրվել էին 1991 թ. դեկտեմբերի 16-ին («Տասներկուսի հայտարարության» մեջ)՝ որպես Արևելյան Եվրոպայի և Եսխորհրդային տարածքի նորանկախ պետությունների ճանաչման պայմաններ: Եվրոպան աչք փակեց այն բանի առջև, որ Ադր. Հ-ն չի բավարարում իր կողմից առաջադրված պահանջներից և ոչ մեկին, և ըստ երևույթին խորհուրդ տվեց Բաքվին անցկացնել անկախության մասին հանրաքվե՝ զոնե այդպիսի ակտով որոշակիացնելու համար իր սահմանները: *Ադրբեջան* անվամբ պետությունների պատմության մեջ ինքնորոշման մասին առաջին այդ հանրաքվեն տեղի ունեցավ 1991 թ. դեկտեմբերի 29-ին: Մակայն հանրաքվեի դրված՝ «Դուք պաշտպանո՞ւմ եք Ադրբեջանական Հանրապետության Գերագույն խորհրդի կողմից ընդունված «Պետական անկախության մասին» ակտը» հարցը ուժի մեջ թողեց պատմականորեն ձևավորված սահմանների մասին իրավական իմաստից զուրկ դրույթը: Ադր. Հ սահմանները մնացին անորոշ: Գիտակցելով իրավիճակի անհեթեթությունը՝ Բաքուն շրջանառությունից հանեց սահմանադրական ակտը՝ տեղադրելով այն նախագահական կայքում, տեքստից ջնջելով «պատմականորեն ձևավորված սահմաններում» բառերը:

Բանալի բառեր – *կովկասյան թաթարներ, Հայաստանի Հանրապետություն, Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետություն, Ազգերի լիգա, Ադրբեջանական Հանրապետություն, Արցախի Հանրապետություն, «Տասներկուսի» հայտարարություն*

Վերլուծությանը կանխատրվող նախաբան կամ Հայաստանի պատմական տիտղոսը Արևելահայաստանում՝ Արցախում հանդերձ

Հոդվածն անդրադարձ է Ղարաբաղյան հիմնախնդրին առնչվող այն հարցին, թե Անդրկովկասը Պարսկաստանից Ռուսական կայսրությանը անցնելուց հետո ինչպիսի զարգացումների արդյունքում է 1918 թ. հայտնվել *Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետություն* (ԱԴՀ) անվամբ կազմավորումը: Դիտարկվում են այն փաստարկները, որոնցով Ազգերի լիգան մերժել է իրեն անդամակցելու ԱԴՀ խնդրագիրը: Դրանք հաստատում են, որ նա այդ կազմավորման մեջ չի տեսել պետություն: Հարցը հրատապ է այն առումով, որ մերօրյա Ադրբեջանական Հանրապետությունը (Ադր. Հ) 1991 թ. իրեն հռչակել է Լիգայի անդամ-պետություններից ոչ մեկի կողմից չճանաչված, Արցախում իշխանություն չունեցած այդ «պետության» իրավահաջորդը:

Նախ համառոտ ակնարկ Մեծ Հայքի տարածքների և հյուսիսարևելյան սահմանների մասին ըստ պատմական սկզբնաղբյուրների: Հունա-հռոմեական բազմաթիվ հեղինակներ այդ սահմանների մասին նույն բանն են պնդում. այն անցել է Քուռ գետով¹: Դա ոչ միայն հաստատում է այդ տեղեկության հավաստիությունը, այլև այն, որ հին ժողովուրդներն ու պետությունները Քուռարաքսյան միջագետքի արևելքի վրա ճանաչել են Հայաստանի տիտղոսը: Նույն է հաստատում համաշխարհային պատմագրությունը 428 թ. Մեծ Հայքի անկումին հաջորդած շրջանում: Բնական է, որ միասնական պետության անկումից հետո օտար (ու նաև հայ) պատմագիրները պետք է անդրադառնային հայկական անկախ պետականությունը վերականգնելու փորձերին: Հատուկ է եղել Արցախի տեղը այդ պայքարում:

Նշանակալից հանգրվանը, որին Արցախը հասել է արդեն իսկ 5-րդ դարի վերջերին, Արցախի և Ուտիքի նահանգներում Վաչագան Բարեպաշտի գլխավորությամբ հայկական թագավորության հռչակումն էր: Բացառիկ իրադարձությունը, որ կատարվեց նրա իշխանության տարիներին, Աղվեն ամառանոցում 488 թ. Արցախի հոգևոր ու աշխարհիկ տերերի մասնակցությամբ կայացած յուրօրինակ սահմանադիր ժողովում «Սահմանադրություն կանոնականի» ընդունումն էր²: Իրավաբանաբանական նման բարձր մշակույթն է օգնել Արցախի

¹ Քսենոփոն Աթենացու (մ.թ.ա. մոտ 430 - 356 թթ.) «Անաբասիս» և «Կյուրոպեդիա», Դիոդորոս Սիկիլիացու (մ.թ. 90-23 թթ.) «Պատմական գրադարան», Ստրաբոնի (մ.թ.ա. մոտ 63 թ. - մ. թ. 20 թ.) «Պատմական հիշատակարաններ», Պլուտարքոսի (մ.թ. 45-127 թթ.)՝ «Զուգահեռ կենսագրություններ», Գայոս Պլինիոս (ավագ) Սեկունդոսի (մ.թ. 23 թ. - 79 թթ.) «Բնական պատմություն» աշխատություններում Հայաստանի ու հայ ժողովրդի մասին հաղորդում են տեղեկություններ, որ վաղուց դարձել են հանրագիտարանային: Հելլենիզմի դարաշրջանի պատմիչներից առանձնանում են Ապպիանոս Ալեքսանդրացին (մ.թ. II դարի սկիզբ - II դարի 70-ական թթ.) իր «Հռոմեական պատմություն» երկով, Գայոս Կոռնելիոս Տակիտոսը (մոտավորապես 55-125 թթ.) իր «Տարեգրություններ» աշխատությամբ, Դիոն Կասսիոս Կոկկեյանոսը (շուրջ 155-235 թթ.) իր «Հռոմեական պատմություն» մեծածավալ աշխատությամբ:

² Հանրային կյանքում իրավահարաբերությունները կանոնակարգող այդ հիմնարար փաստա-

ժառանգական իշխանական տներին անկախ պետության բացակայության պայմաններում պահպանել երկրամասը վաչկատուն հորդաների՝ մեկը մյուսին հաջորդող արշավանքներից, մաս կազմել Բագրատունյաց թագավորությանը, որին Արաբական խալիֆայությունը ճանաչել է *Արմենիա* անունով³, մոնղոլների հետ հարաբերությունները կարգավորելու հարցում օգնել Կիլիկիայի հայկական թագավորությանը:

X-XI դարերում երկրամասի քաղաքական կենտրոնը տեղափոխվեց Խաչեն: Արցախ/Խաչենի իշխանապետությունները տարբեր կարգավիճակներով պահպանվեցին նաև մոնղոլական արշավանքների և դրանց հաջորդած շրջանում, երբ շրջանառվեց երկրամասի մեկ այլ՝ *Ղարաբաղ* անվանումը⁴: Ամենանշանավորը հինգ մելիքություններ միավորող, տարածաշրջանում լուրջ դերակատարություն ունեցած և որոշակի անկախությամբ օժտված *Խամսայի մելիքություններ (խամսա՝ արաբերեն հինգ)* կազմավորումն էր:

Հաջորդիվ հայկական մելիքությունները հայտնվեցին դեպի հարավ առաջացող Ռուսիայի շահերի դաշտում, որը Արցախի մեջ տեսավ Անդրկովկասի հարավում իր հենարանին: Հասկանալի է դառնում, թե ինչու ռուսական արքունիքը պիտի խոստանար Ղարաբաղի մելիքությունների հիմքի վրա վերստեղծել «Ռուսաստանից բացի՝ բոլորից անկախ» հայկական քրիստոնեական պետությունը⁵: Դա ոգևորեց արցախցիներին, և նրանք անհնարինն արեցին ի նպաստ ռուսների առաջխաղացման: 1724 թվականին Պետրոս Մեծի՝ դեպի հարավ ձախողված արշավանքից հետո պահանջվեց ավելի քան մեկ դար, որ 1828 թ. Անդրկովկասն ամբողջությամբ անցնեի Ռուսաստանի տիրապետության տակ, և նրա կայսեր հրովարտակով ստեղծվեի Հայկական մարզը⁶:

Պատմական այս թռուցիկ ակնարկը ցույց է տալիս, որ Պարսկաստանից Ռուսաստանին անցած Արևելյան Հայաստանի տարածքներում հայ ժողովուրդը անկախ ու կիսաանկախ պետականությունների ձևով շարունակ պահպանել է օտարների կողմից ճանաչված իր տիտղոսը: Հայոց Արևելքում Վաչագան

թուղթը ամրապնդեց Հայաստանում հանրային կյանքի իրավական կարգավորվածության արդեն իսկ նախապատմություն ունեցող ավանդույթը, որով բացատրելի է դառնում հայկական ու համաշխարհային իրավական մտքի այնպիսի բացառիկ երևույթ, որպիսին Մշիթար Գոշի «Դատաստանագիրքն» է (1184):

³ Երբ 701 թ. արաբները գրավեցին Հայաստանը, իսկ այնուհետև Վիրքն ու Աղվանքը, նրանք հսկայածավալ այդ տարածքներից Խալիֆայության կազմում ձևավորեցին նոր վարչական միավոր՝ Արմինիա անունով:

⁴ Ղարաբաղ տեղանվան ստուգաբանության մասին տե՛ս **Манасян А.** Об этимологии топонима Карабах или о монгольском следе в карабахском диалекте // Բանբեր Երևանի համալսարանի. Բանասիրություն, 2020, №3, էջ 61-73, http://www.ysu.am/files/07A_Manasyan_r.pdf

⁵ Տե՛ս Из ордера Ф.А. Потемкина П.С. Потемкину от 3 апреля 1783 г. // Армяно-русские отношения в XVIII веке. Сборник документов. Т. IV, Ер., 1990, էջ 239:

⁶ Ինչպես Արցախի իշխանապետությունների հիմքի վրա հայկական պետության վերականգման գաղափարը, այնպես էլ Հայկական մարզ անվանումով վարչական միավորի ստեղծումը այդ տարածքներում հայ ժողովրդի պատմական տիտղոսի ճանաչման դրսևորումներ էին Ռուսական կայսրության կողմից:

Բարեպաշտի հիմնած թագավորությունը, Արաբական խալիֆայության կազմում Արմենիա կուսակալությունը, Բագրատունյաց թագավորությունը, Խաչենի իշխանությունը, Ղարաբաղի մելիքությունները, Խամսայի մելիքությունը, Ղարաբաղի խանությունը, Ռուսաստանի սահմաններում Հայկական մարզը լիիրավ կամ մասնակի իրավասություններով օժտված կազմավորումներ են եղել և այդ տարածքում հայ ժողովրդի պատմական իրավունքի կրողներ: Եվ այդ ողջ շրջանում Անդրկովկասում ո՛չ Ադրբեջան անվամբ պետական կամ վարչական կազմավորում է եղել, ո՛չ ադրբեջանցի էթնոսիմով ժողովուրդ:

Ռուսաստանի ազգային քաղաքականությունը Անդրկովկասում: *Կովկասյան թաթարներ կեղծ էթնոխմբի ձևավորումը*

Թվում էր՝ քրիստոնեական կայսրության կազմում հայոց արևելյան հատվածին ապահով կացություն է սպասում: Սակայն շուտով պարզվեց, որ կայսրությունը այլ նպատակներ է հետապնդում: Նախ նա մոռացավ Ղարաբաղի մելիքներին տված իր խոստումները և Արցախը նույնիսկ չներառեց Հայկական մարզի մեջ: Նրան պետք չէր ունենալ վարչական միավորներ էթնոսներից որևէ մեկի այնպիսի մեծամասնությամբ, որ հետագայում առաջ բերեր անկախանալու տրամադրություններ: Այդ նպատակով նա նոր գրաված հողերում մեկը մյուսի ետևից իրագործում էր վարչական վերաձևումներ, որոնց անուններից հանվում էին ազգային որակումները⁷: Ի վերջո երկրամասը XX դար մտավ վարչական հինգ նահանգների տեսքով՝ իրենց կենտրոնների անուններով՝ *Երևանի նահանգ, Թբիլիսիի նահանգ, Բաքվի նահանգ, Ելիզավետպոլի նահանգ, Քութայիսի նահանգ*: Այդպես էր կայսրությունը կանխում ազգային պետությունների ստեղծման փորձերը: Ընդ որում այդ հարցում կայսրությունը վտանգներ էր սպասում պետականության դարավոր փորձ ունեցող հայերից ու վրացիներից (մանավանդ՝ հայերից, որոնց խոստացել էր Ղարաբաղի մելիքությունների հիմքի վրա վերականգնել հայկական քրիստոնեական պետությունը)⁸: Ի դեպ, ռուսական արքունիքը անկախ պետության հավակնելու հարցում վտանգ չէր տեսնում իսլամադավան բնակչության մեջ: Վտանգավորը նրա համար այդ համայնքի պարսկամետությունն էր, և դրա լուծումը նա համարեց պարսկական հոգևոր ու մշակութային այն դաշտից հեռացնելը, որտեղ եղել էր

⁷ 1849 թ. Հայկական մարզի հիմքի վրա Երևանի նահանգի ձևավորման մասին տե՛ս Акты, собранные Кавказской археографической комиссией: Том VII, 1878, էջ 487:

⁸ Պատահական չէր, որ 1884 թ. Ալեքսանդր 3-րդ ցարի հաստատած «Հայ լուսավորչական եկեղեցական ուսումնարանների մասին» կանոններով 1885 թվականին շուրջ 300 հայկական դպրոց փակվեց: Միայն բողոքների լայն ալիքի և Էջմիածնի վճռական դիմադրության շնորհիվ 1886-ին դպրոցները վերաբացվեցին: Հայերի նկատմամբ նույնպիսի անբարյացակամության դրսևորում էր «Հայկական եկեղեցական հողերը և գույքը հարքունիս բռնագրավելու մասին» 1903 թ. հունիսի 12-ի օրենքը, որով օտարվում էին հայկ եկեղեցուն պատկանող հողերը: Եկեղեցու ու ժողովրդական զանգվածների ընդվզումը այդ օրենքի դեմ այնպիսի ծավալներ ընդունեց, որ Նիկոլայ 2-րդ ցարը 1905-ի օգոստոսի 1-ին այն չեղյալ հայտարարեց:

դարեր շարունակ: Դրա համար գործողության մեջ դրվեց տարածաշրջանի *ի-րանագերծման* հայտնի ծրագիրը: Ինչպես հետագայում պարզվեց, կայսրության որդեգրած այդ ուղեգիծը սկիզբ դրեց էթնոքաղաքական զարգացումների, որոնց հետ մերօրյա դեպքերը դրսևորում են պատճառահետևանքային անմիջական կապեր: Դրանք համառոտ շարադրմամբ ունեցան հետևյալ ընթացքը:

Նախ կայսրությունը հրաժարվեց տեղի իսլամադավան բնակչությանը *պարսկաստանցիք* անվանելուց, քանի որ դա նրան հուշում էր Պարսկաստանի հետ իր ծագումնաբանական կապը: Այդ համայնքը մյուսներից առանձնացնելով *մուսուլմաններ* կրոնադավանաբանական հատկանիշով՝ նա երկրատարածքի ժողովրդագրական պատկերը ներկայացնելու համար շրջանառության մեջ դրեց **«մուսուլմաններ-քրիստոնյաներ»** բանաձևը: Դրան հաջորդեց մեկ այլ քայլ: Նա իսլամադավան զանգվածի մեջ առանձնացրեց տեղի ոչ մեծաթիվ թյուրքերին, նրանց «կնքեց» *կովկասյան թաթարներ* անունով և օժտեց արտոնություններով՝ այդ խումբը մյուսներից ավելի գրավիչ դարձնելու համար: Հաշվարկն անվրեպ էր: Համայնքին ոչ միայն ոչ թյուրք հնաբնակներն էին միանում, այլև Իրանից թափանցող էթնիկապես տարախառն աշխատանքային միգրանտները (այսպես կոչված *օտխոդնիկները*՝ *отходники*)⁹: Ռուսական սահմանը միայն պաշտոնապես հատողների թիվը 1860-1890 թթ. կազմում էր տարեկան 25-30 հազար: Դա ժողովրդագրական գրոհ էր, որ փոխեց Արևելյան Անդրկովկասի դեմքը: 1890 թ. *կովկասյան թաթարներ* էթնիկապես անդեմ զանգվածը ամենամեծաթիվն էր: Փաստորեն, 4-5 տասնամյակում Ռուսաստանը որպես իր հենարան ձևավորեց մինչ այդ գոյություն չունեցած կեղծ, բայց և արտոնյալ համայնք: Շուտով նկատվեց նաև երկրամասի էթնոքաղաքական դեմքը *«մուսուլմաններ-քրիստոնյաներ»* կաղապարով ներկայացնելու աննպատակահարմարությունը: Բանաձևը վտանգավոր էր աճող ներհոսքով երկրամասում հաստատվող ռուսների համար, քանի որ ենթադրում էր քրիստոնյա ռուսների մասնակցությունը ապագա բախումներում, որոնց կայսրությունը պետք է դիմեր տարածաշրջանը կառավարելու համար: Ահա թե ինչու բնակչության ռուսական հատվածի չեզոքությունն ապահովելու համար *«մուսուլմաններ-քրիստոնյաներ»* բանաձևը փոխարինվեց տարածաշրջանի էթնոքաղաքական նկարագիրը բնութագրող նոր բանաձևով՝ *«մուսուլմաններ-հայեր»*: Այն մի կողմից ներկայացնում էր Արևելյան Անդրկովկասում քաղաքական զարգացումների գլխավոր գործոնները, մյուս կողմից՝ նախանշում բորբոքվելիք ապագա կոնֆլիկտների կողմերը:

Թվում էր՝ Անդրկովկասի իսլամադավան զանգվածի իրանագերծման ուղեգիծը ճիշտ էր ընտրված, և ճիշտ էին թվում սոցիալական շարժումների ավանգարդում հայտնված հայերին պատժելու համար 1905 թ. ռուսական հատուկ

⁹ Թեմային նվիրված հսկայական գրականություն կա: Տես, օրինակ, **Белова Н. К.** Об отходничестве из северо-западного Ирана в конце XIX - начале XX века // Вопросы истории N 10, октябрь 1956, էջ 112-121:

ծառայությունների հրահրած հայ-թաթարական բախումները, որոնցում նրանք թիկունքից պաշտպանում էին թաթարներին: Բայց այլ կարծիքի էր Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովը, որը քաղաքական այդ ուղեգիծը սխալ որակեց, քանի որ դեպի Իրանը հակված գործոնի փոխարեն կայսրությունը կարճ ժամանակում ստեղծել էր իր համար ավելի վտանգավոր թյուրքամետ գործոնը¹⁰: Կովկասյան թաթարների շատ մտավորականներ, որոնք նախապես իրենց իրանական հանրության անդամ էին համարում, XX դարի նախաշեմին արդեն պանթյուրքական գործիչներ էին:

Էթնոքաղաքական գործընթացները կայսրության փլուզման պայմաններում

1917 թ. փետրվարյան հեղաշրջումից հետո Պետերբուրգում իշխանության եկած Ժամանակավոր կառավարությունը հետմիապետական Ռուսաստանի պետական կարգը որոշելու համար ձեռնամուխ եղավ շրջաններում պետական իշխանության նոր մարմինների ձևավորմանը և Սահմանադիր ժողով (ՍԺ) հրավիրելուն: 1918 թ. հունվարին գումարվեց ՍԺ-ի առաջին նիստը: Բայց երկրում իշխանության շուրջ կրքերը չէին հանդարտվում: Տեղերում իշխանությունը բոլշևիկների գլխավորությամբ գրավում էին բանվորագյուղացիական և զինվորական խորհուրդները: 1917 թ. մարտի 6-ին Բաքվում իշխանությունը խաղաղ ձևով անցավ բանվորների ու զինվորների խորհրդին, որը նույն բերի 13-ին իրեն հայտարարեց բարձրագույն իշխանություն Բաքվում և իր կողմից վերահսկվող շրջաններում: Դրան զուգահեռ Ժամանակավոր կառավարության կողմից Թբիլիսիում ստեղծված Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեն և 1918 թ. փետրվարի 18-ին որպես պետական կառավարման ռեգիոնալ մարմին գումարված Անդրկովկասյան սեյմը չճանաչեցին բոլշևիկների իշխանությունը: Մարտի 26-ին Սեյմը ձևավորեց կառավարություն և 1918 թ. ապրիլի 22-ին հռչակեց Ռուսաստանից անկախ Անդրկովկասյան Դեմոկրատական Դաշնային Հանրապետությունը (ԱԴԴՀ):

Ռուսաստանի տրոհման ընթացքին խոշոր տերությունները ոչ միայն հետևում, այլև միջամտում էին: Հատկապես ակտիվ էին Մեծ Բրիտանիան և Կայսերական Գերմանիան, որը մինչև Առաջին աշխարհամարտի ավարտը աջակցում էր Եռյակ դաշինքում իր դաշնակից Օսմանյան կայսրությանը՝ այդ թվում և վերջինիս կողմից նաև Անդրկովկասում իրագործվող Հայոց ցեղասպանությանը: Ստամբուլն աշխատում էր թույլ չտալ, որ Անդրկովկասը Ռուսաստանից անջատվի միասնական դաշնային կազմավորման ձևով: Նրա աջակիցները երկրամասում արդեն պանթյուրքականությամբ վարակված «Մուսավաթ» կուսակցությունը և նրա շուրջը համախմբված կովկասյան թաթարներն էին: ԱԴԴՀ-ն երկար կյանք ունենալ չէր կարող և չունեցավ: 1918 թ. մայիսի 26-ին Վրաստանը հռչակեց անկախություն, 27-ին Սեյմի մուսուլմանական թևն ընդունեց *Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետություն* (ԱԴՀ)

¹⁰ Տե՛ս «Красный архив», № 1, (26), М., 1928, էջ 118-120:

անվամբ անկախ պետություն հիմնելու որոշում, իսկ 28-ին Հայոց ազգային խորհուրդը որոշեց ընդունել Հայաստանի Հանրապետության անկախության մասին հայտարարություն:

Ազգերի լիգան Անդրկովկասի նորահռչակ պետությունների հարցում

Անդրկովկասյան ինքնահռչակ պետությունների միջազգային ճանաչումը աշխարհաքաղաքական բարդ վերափոխությունների պայմաններում էր ընթանում: Նրանք որպես ինքնիշխան պետություն ճանաչվելու տարբեր հնարավորություններ ունեին, և բնական է, որ ամեն կերպ աշխատում էին լուծել Փարիզի խաղաղության խորհրդաժողովում ներկայացված լինելու հարցը: Տարածաշրջանում առաջին անգամ հայտնված ԱԴՀ-ն ամենից շատ արգելքներ պիտի հաղթահարեր: 1918 թ. դեկտեմբերին բարձր խորհրդաժողովին մասնակցելու համար ձևավորված պատվիրակությանը Փարիզ ներկայանալու թույլտվությունը ձգձգվում էր, և միայն 1919 թ. մայիսին այն ընդունվեց: Դրանից հետո դարձյալ կես տարի պահանջվեց, որպեսզի Դաշնակից տերությունների Գերագույն խորհուրդը 1920 թ. հունվարի 10-ին որոշեր դե ֆակտո ճանաչել ԱԴՀ-ն և հունվարի 15-ին այդ մասին հայտներ նրա պատվիրակությանը: Խաղաղության խորհրդաժողովը ադրբեջանական պատվիրակությանը միայն 1920 թ. նոյեմբերի 1-ին թույլատրեց ներկայացնել Լիգայի անդամակցության խնդրագիր: Ազգերի լիգան 1920 թ. գործ ուներ Անդրկովկասում արդեն 1918-ին հռչակված նոր պետական կազմավորումների հետ: Դրանց գոյությունը Լիգան ընդունում էր որպես փաստ, և Փարիզում նրանց պատվիրակությունների ներկայությունը դրա արձանագրումն էր: Խնդիրն այն էր, թե այդ նոր կազմավորումները բավարարո՞ւմ են այն պահանջները, որոնք անհրաժեշտ են Լիգայի Կանոնադրության պայմաններով նրանց de jure ճանաչելու համար: ԱԴՀ դեպքը առանձնահատուկ էր տարբեր առումներով, և դրանցում գլխավորը նրա սահմանների անորոշությունն էր:

1920 թ. դեկտեմբերի 1-ին Լիգայի 5-րդ կոմիտեն իր 4-րդ նիստում անդրադարձել է ԱԴՀ հարցին, որ հռչակվել էր «Արևելյան ու Հարավային Անդրկովկասից կազմված» տարածքներում: Իրավունքի տեսակետից անիմաստ այդ ձևակերպումը նկատի ուներ Լիգայի 5-րդ կոմիտեն՝ իր որոշման առաջին կետով արձանագրելով. «Դժվար է ճշգրիտ որոշել այն տարածքների չափսերը, որոնցում այդ պետության կառավարությունը իրագործում է իր իշխանությունը»: Կոմիտեն դրան հավելել է նաև հարևան Վրաստանի Հանրապետության և Հայաստանի Հանրապետության հետ ունեցած ԱԴՀ սահմանային վեճերը, որ թույլ չեն տալիս «...որոշել Ադրբեջանի ներկա սահմանները»¹¹, որոնցում Ադրբեջանի կառավարությունը իրագործում է իր իշխանությունը: Այս փաստերի հիման վրա Լիգայի 5-րդ կոմիտեն դեկտեմբերի 6-ին Ասամբլեային է ներկայացրել իր եզրակացությունը, որով մերժվում է Լիգային անդամակցելու ԱԴՀ հայցադիմումը:

¹¹ St' u League of Nations. Letter from the President of the Peace Delegation of the Republic of Azerbaijan. Assembly Document 20/48/206, էջ 2:

Քաղաքական բնույթի ոչ մի անդրադարձ Լիգայի 5-րդ կոմիտեն չի արել: Սակայն բերված փաստերից բխում են Լիգային ԱՂՀ անդամակցության արգելքը հիմնավորող հարցադրումներ, որոնց մասին Լիգայի Գլխավոր քարտուղար Էրիկ Դրամոնդը նշել է 1920 թ. նոյեմբերի 24-ին ԱՂՀ հայցին ի պատասխան տված իր Հուշագրի «Իրավաբանական նկատառումներ» բաժնում: Գլխավոր քարտուղարը նշում է, թե արդյո՞ք 1918 թ. մայիսին այդ հանրապետության հռչակումը և 1920 թ. նրա դե ֆակտո ճանաչումը մի քանի պետությունների՝ Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի, Ճապոնիայի կողմից բավարար է, որ, ըստ Ազգերի լիգայի Կանոնադրության 1-ին կետի, Ադրբեջանը համարվի դե յուրե «լրիվ ինքնակառավարվող պետություն» (ԱՄՆ-ն նույնիսկ դե ֆակտո չճանաչեց ԱՂՀ-ն): Հարցի բացասական պատասխանը բխում էր Գլխավոր քարտուղարի Հուշագրից և Լիգայի 5-րդ կոմիտեի ընդունած որոշումից, որոնք հանձնվել են ԱՂՀ խնդրագիրը ներկայացրած պատվիրակությանը: Եվ որպես Լիգայի որոշման ամբողջացում՝ Էրիկ Դրամոնդը իր փաստարկները ավարտում է այն հարցադրմամբ, թե Լիգա ընդունվելու խնդրագիրը ներկայացրած պատվիրակությունը ունի՞ արդյոք լիազորություններ նման դիմում ներկայացնելու Ազգերի լիգա: Եվ այնուհետև, ինչպես Լիգայի գլխավոր քարտուղարն է ընդգծում, ի վիճակի՞ է արդյոք այդ կառավարությունը կատարել պարտավորություններ և տալ Լիգայի անդամակցությունից բխող երաշխիքներ¹²:

Բացի այս բոլորից՝ Լիգայի Կանոնադրությունը խստագույնս պահանջում էր հայցատու պետություններից Լիգա ընդունվելու դեպքում կատարել բոլոր այն պարտավորությունները, որոնք պարտադիր են կազմակերպության անդամ պետությունների համար: Թվում էր, թե Ադրբեջանի անդամակցության հայցը մերժելու Լիգայի 5-րդ կոմիտեի ընդունած որոշման և նրա Գլխավոր քարտուղարի Հուշագրում բերված փաստարկները բավարար են մերժման ակտը ամբողջացնելու համար, և Լիգան պատմական փաստարկներին չի անդրադառնա: Բայց ԱՂՀ դեպքում խնդրատուի առնչությանը երկրատարածքի պատմությանը տրվել է հատուկ նշանակություն:

Պատմական տիտղոսի հարցը ԱՂՀ հայցը մերժելու փաստարկներում

Ազգերի լիգային անդամակցելու ԱՂՀ դիմումը մերժելու փաստարկների մեջ պատմական տիտղոսի բացակայությանը հատուկ կարևորություն է տրված: 1920 թ. նոյեմբերի 24-ին Լիգայի Գլխավոր քարտուղար Էրիկ Դրամոնդի վերը նշված Հուշագրում առաջին հերթին հիշատակվում է հավակնած տարածքների նկատմամբ հայցողի հենց պատմական տիտղոսի/իրավունքի բացակայության փաստը: Գլխավոր քարտուղարը շեշտում է, որ ԱՂՀ-ի հավակնած 40 000 քառ. միլ (64 000 քառ. կմ) այդ տարածքը երբևիցե անկախ պետության կարգավիճակ չի ունեցել և եղել է խոշոր տերությունների՝ Մոնղոլիայի,

¹² St' u Assembly Document 20/48/108, էջ 4:

Պարսկաստանի, Ռուսաստանի մաս: Նույն փաստարկի ծավալման շրջանակում Լիգայի Գլխավոր քարտուղարը ընդգծում է. «Նոր հանրապետության համար ընտրված *Աղբբեջան* անվանումը այնպիսին է եղել, ինչպիսին և հարևան պարսկական երկրամասին է»¹³:

Թվում է՝ Լիգան արձանագրել է սույլ «Արևելյան ու Հարավային Անդրկովկասի» նկատմամբ հայցորդի պատմական տիտղոսի բացակայության փաստը: Մակայն պատմությանը կատարած ժլատ այդ հղումից հետևում են հարցեր, որոնց պատասխանները չկային ո՛չ ԱՂՀ հռչակագրում, ո՛չ Լիգայի անդամության հայցով Բաքվի ներկայացրած խնդրագրում: Դրամոնդի Հուշագրում նշված այդ փաստը կոնֆլիկտների կարգավորման գործընթացներում պատմության ու իրավունքի կապի կարևորության մասին է խոսում, որը իր նշանակությունը չի կորցրել նաև մեր օրերում:

Փարիզի խաղաղության խորհրդաժողովում արդեն գոյություն չունեցող ԱՂՀ-ի պատվիրակության ղեկավար Ա. Թոփչիբաշևը Լիգային անդամակցելու հայցադիմումի մերժման կապակցությամբ կազմակերպության առաջին ասամբլեայի նախագահ Գ. Հիմանսին հղված իր բացատրական նամակում¹⁴ շրջանցել է հենց պատմական տիտղոսի հարցը և քննարկման նյութ դարձրել այն, թե իբր Ազգերի լիգան մերժել է ԱՂՀ-ին իր շարքերն ընդունել միայն այն պատճառով, որ Խորհրդային Ռուսաստանի XI Կարմիր բանակը դեռևս 1920 թ. ապրիլի 28-ին է վերացրել ԱՂՀ-ն, ինչը կասկածներ է հարուցում, թե տալով և՛ այդ պետության փախուստի մեջ գտնվող կառավարությունը ում է ներկայացնում: Ա. Թոփչիբաշևի բացատրությունները անհետևանք են մնացել, քանի որ նրա հակափաստարկը, թե իբր բոլշևիկների իշխանությունը տարածվում է միայն Բաքվում և նրա հարակից շրջաններում, և որ ԱՂՀ կառավարությունը վերահսկում է հանրապետության մեծ մասը, ուղղակի կեղծ էր, և դա հանուրին հայտնի էր: Ի դեպ, Ա. Թոփչիբաշևի 100 տարի առաջ բերած այդ կեղծ փաստարկը շարունակում են շրջանառության մեջ պահել Բաքվի մերօրյա վերլուծաբանները¹⁵:

Եվ այսպես, պատմությունը Լիգայի դիրքորոշման մեջ ներբերվել է պատմական տիտղոսի մասին հարցադրմամբ, որը ինքնին բացառիկ դրվագ է ԱՂՀ կապակցությամբ Լիգայի մոտեցումներում: Պարզվում է, որ ոչ միայն դա, այլև 1918-1920 թթ. ԱՂՀ ասպարեզ իջնելու հետ կապված անցքերը օրակարգային են հենց մեր օրերում: ԱՂՀ կայացմանը վերաբերող այդ «մանրուքներում» հատուկ տեղ ունի նրա «ծննդյան վկայականը»՝ 1920 թ. ապրիլի 27-ին ընդունված Անկախության հռչակագիրը:

¹³ League of Nations. Memorandum by the Secretary General on the Application for the Admission of the Republic of Azerbaijan to the League of Nations. Assembly Document 20/48/108, p. 2.

¹⁴ St' u Архив Лиги Наций (ЛНА), Женева, Швейцария (п. 28, дос. 8466, док. 9440)

¹⁵ St' u **Маммадов И., Мусаев Т.** Армяно-Азербайджанский конфликт: история, право, посредничество. Тула, 2007, 192 էջ:

ԱՂՀ անկախության հռչակագրի համառոտ նկարագիրը

Նախաբանում արձանագրելով, որ Ռուսական կայսրության փլուզումը «Ադրբեջանին հրամայաբար թելադրում է... որ Ադրբեջանի ժողովուրդները դուրս բերվեն ներքին ու արտաքին այն ծանր իրավիճակից, որի մեջ նրանք հայտնվել են», այնուհետև իբրև թե «համաժողովրդական քվեարկությամբ ընտրված Ադրբեջանի մուսուլմանական ազգային խորհրդի» (ԱՄԱԽ) անունից հռչակագիրը առաջին կետով հայտարարում է, որ «այսուհետ Ադրբեջանի ժողովուրդները հանդիսանում են ինքնիշխան իրավունքների կրողներ, և Արևելյան ու Հարավային Անդրկովկասից կազմված Ադրբեջանը՝ լիիրավ ինքնիշխան պետություն»:

Հռչակագիրը չի տալիս Հարավային ու Արևելյան Անդրկովկասին «Ադրբեջան» անունը վերագրելու որևէ հիմնավորում. երկրատարածքի պատմությունը չգիտեր այդ անունով ո՛չ աշխարհագրական տարածք, ո՛չ վարչական միավոր, ո՛չ էլ այդ էթնոնիմով հանրությո՛ւն: Չկարևորելով այդ հանգամանքը՝ փաստաթղթի հեղինակները այնուամենայնիվ գիտակցել են նոր պետությունը հռչակող ԱՄԱԽ-ի լեգիտիմության կարևորությունը՝ հատուկ նշելով, որ հռչակագրի համար իրավաբանորեն պատասխանատու այդ մարմինը ընտրված է համաժողովրդական քվեարկությամբ: Նշել են, սակայն որևէ հղում չեն արել այդ քվեարկության տեղին, ժամանակին և արդյունքներին: Ակնհայտ է՝ փաստի չգոյության պատճառով: Բազմազգ Արևելյան Անդրկովկասում նման քվեարկություն լինել չէր կարող: Հայերը, ուղիները, ռուսները չէին կարող մուսուլմանական ազգային խորհուրդ ընտրել և չեն ընտրել: Մայիսի 27-ին (հենց հռչակագրի ընդունման օրը) Մեյմի իսլամադավան պատգամավորների ժողովում մուսուլմանական ազգային խորհուրդ ձևավորելը ոչ մի հիմք չէր տալիս պնդելու, որ այն ստեղծվել է Արևելյան և Հարավային Անդրկովկասի ժողովուրդների համընդհանուր քվեարկությամբ: Ավելին՝ «**մուսուլմանական ազգային խորհուրդ**» անվամբ որևէ մարմին գոյություն ունենալ չէր կարող: Այն կարող էր լինել միայն *մուսուլմանական* կամ միայն *ազգային*, քանի որ իսլամի տեսակետից «մուսուլմանական» և «ազգային» եզրույթները անհամատեղելի են: Միով բանիվ, անհայտ է մնում, թե ով և որտեղ է հռչակել Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետություն անվամբ այդ կազմավորումը:

Ադրբեջան անունով առաջին անգամ հայտնվող նորագոյացությունը *ադրբեջանցի* անունը կրող էթնոս չուներ, որպեսզի նշվեր որպես տիտղոս: Դրա համար հռչակագիրը հայտարարում է՝ «այսուհետ Ադրբեջանի **ժողովուրդները** (ընդգծումը մերն է՝ Ա.Մ.) հանդիսանում են ինքնիշխան իրավունքների կրողներ»: Այս ձևակերպումը այլ մեկնաբանություն չունի, քան այն, որ տիտղոսակիր ազգ չունեցող նոր պետության բոլոր ժողովուրդները հավասարապես նրա

հիմնադիրները և ինքնիշխանության կրողներն են¹⁶: Տիտղոսակիր ազգի բացակայության պատճառով առաջին անգամ հայտնվող պետության տարածքները սահմանվեցին աշխարհագրական սկզբունքով՝ «Արևելյան ու Հարավային Անդրկովկասից կազմված»¹⁷: Եթե նույնիսկ անտեսվի պետության սահմանները որոշելու նման եղանակի անիմաստ լինելը, անշրջանցելի է մնում այն փաստը, որ հռչակագրի ընդունման պահին ԱԴՀ-ն որևէ վերահսկողություն չունեի նաև Լեռնային Ղարաբաղում, որին ինքը հավակնում էր՝ հակառակ այն բանին, որ այն Անդրկովկասի արևելքում չէր գտնվում:

Ազգերի լիգայի հինգերորդ կոմիտեի որոշումը Լիգային անդամակցելու Հաստատանի Հանրապետության (ՀՀ) հայցի վերաբերյալ

Ազգերի լիգան ՀՀ-ի դեպքում չի տեսել նրա տարածքային պահանջները մերժելու իրավական արգելքներ: Եվ հարցը ոչ միայն այդ տարածքներում պատմականորեն ճանաչված տիտղոս ունենալու փաստն էր, այլև այն, որ ՀՀ տարածքները հռչակվել էին հայկական գավառներով՝ ըստ էության էթնիկական սահմաններով: Դրանց օրինականությունը իրավունքի տեսակետից անկասկած էր, ինչը հիմք է հանդիսացել, որ Լիգան 1920 թվականի դեկտեմբերի 10-ին չվիճարկի Ռուսահայաստանի տարածքներում ՀՀ տիտղոսը: Ավելին, Լիգայի 5-րդ կոմիտեն իր պարտքն է համարել նշել, որ 1920 թ. մայիսին ՀՀ տարածքը կազմել է 26 130 քառ. մղոն (70 551 քառ. կմ), և որ քննարկման ընթացքում գտնվող Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի վիլայեթների և Տրապիզոնի վիլայեթի մի մասի վրա նրա տիտղոսի ճանաչման դեպքում այն պիտի կազմի 80 880 քառ. մղոն (214 000 քառ. կմ.): Դրանց հիմքում իրավունքի տեսակետից Հայոց ազգային խորհրդի ընդունած ՀՀ անկախության մասին հռչակագրի անխոցելի բնույթն էր: Ահա 1920 թ. մայիսի 28-ին ՀՀ անկախության մասին Հայոց ազգային խորհրդի ընդունած որոշման հիման վրա մայիսի 31-ին հրապարակված Հռչակագիրը՝ «Անդրկովկասի քաղաքական ամբողջության լուծումով և Վրաստանի և Ադրբեջանի անկախության հռչակումով ստեղծված նոր դրության

¹⁶ Արևելյան Անդրկովկասում հայերն առանձնանում էին երկրամասի տնտեսական ու մշակութային պատմության մեջ իրենց ներդրումով, իրենց քաղաքական կշռով:

¹⁷ Դժվար չէ քողագերծել երկրատարածքի համար աշխարհագրական անձանոթ անունով պետություն հիմնելու նպատակները: Անդրկովկասում նոր թուրքական պետություն ստեղծելու համար պատմական արմատներ ունեցող ժողովուրդներից որևէ մեկի անունը որպես տիտղոս օգտագործելը թուրքի համար ընդունելի չէր: Նպատակահարմար չէր նաև Ռուսական կայսրության կողմից ստեղծված *կովկասյան թաթարներ* նորահայտ էթնոկոնգլոմերատի անվանը դիմելը, որը նույնիսկ դեռ կարգին կայունացած չէր: Աշխարհագրական անվանումը թույլ է տալիս շրջանցել այդ խութերը և բնիկ ժողովուրդների թուրքացման քաղաքականությունը շարունակել «Ադրբեջան», «ադրբեջանցի» քողածածկերի տակ: Նույն այդ հնարքը կիրառվել է նաև խորհրդային տարիներին, երբ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը և Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետությունը անվանվել են աշխարհագրական սկզբունքով:

հանդեպ՝ Հայոց ազգային խորհուրդը իրեն հայտարարում է հայկական գավառների գերագույն և միակ իշխանություն»¹⁸։ Իրավունքի տեսակետից ասված է հստակ։ Լիզան անվիճելի է դիտել ՀՀ անկախությունը հռչակող մարմնի ինքնությունը և այն սկզբունքը, որով սահմանվում են հռչակվող պետության տարածքները։

Ինչպե՞ս է մերոյա Ադրբեջանական Հանրապետությունը (Ադր. Հ) 1991 թ. դարձել 1918-1920 թթ. ԱԴՀ իրավահաջորդը, և իրավական ի՞նչ հետևանքներ դառնի

ԽՍՀՄ լուծարման ընթացքում, 1991 թ. օգոստոսի 30-ին ընդունվել է Ադրբեջանական Հանրապետության «Պետական անկախության վերականգման մասին» հռչակագիրը, որով հայտարարվել է, որ Բաքվում հրաժարվում են «Միությանական Հանրապետության ԽՍՀՄ-ից դուրս գալու հետ կապված հարցերի լուծման կարգի մասին» ԽՍՀՄ օրենքի¹⁹ համաձայն անկախություն ձեռք բերելուց և վերականգնում են 1918-1920 թթ. գոյատևած Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետությունը՝ դառնալով նրա իրավահաջորդը։ 1991 թ. հոկտեմբերի 18-ին Բաքուն իրավահաջորդության հետ կապված հարցերը մանրամասնել է «Ադրբեջանական Հանրապետության անկախության մասին» սահմանադրական ակտում²⁰։ Այդ փաստաթղթի առաջին հոդվածով Խորհրդային Ադրբեջանը դիտվում է որպես 1920 թ. Խորհրդային Ռուսաստանի XI Կարմիր բանակի կողմից Ադրբեջանի գավթման հետևանքով հիմնված ապօրինի կազմավորում (իհարկե շրջանցում են այն փաստը, որ վերջինս հիմնել է տարածաշրջան ներխուժած թուրքական բանակը), երկրորդ կետով Ադրբեջանական Հանրապետությունը հայտարարվում է 1918-1920 թթ. Ադրբեջանական Հանրապետության իրավահաջորդ, երրորդ հոդվածով Ադրբեջանին վերաբերող մասով ուժը կորցրած է հայտարարվում 1922 թ. դեկտեմբերին ԽՍՀՄ կազմավորման մասին պայմանագիրը։ Հետին թվով խմբագրվել են 1918 թ. ԱԴՀ անկախության հռչակագրում տեղ գտած փաստական ու իրավական անհեթեթությունները, Բայց և ստիպված են եղել ավելացնել նորերը։ ԱԴՀ-ն հռչակած «Ադրբեջանի մուսուլմանների ազգային խորհուրդի» անվանումից հանվել է «մուսուլմանների» բառը։ Բայց դա չի շտկել իրադրությունը, քանի որ այն ժամանակ ադրբեջանական ազգ չի եղել, որ գոյություն ունենա ադրբեջանական ազգային խորհուրդ։ Ակտում փոխվել է Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետության անվանումը՝ այն դարձնելով ուղղակի Ադրբեջանական Հանրապետություն։ Երկուսին էլ տվել են նույն անվանումը, որպեսզի իրավահաջորդության ակտը համոզիչ դառնա։

¹⁸ Հայոց պատմություն, հատոր 4, գիրք առաջին։ Եր., 2010, էջ 11։

¹⁹ Տե՛ս Закон СССР «О порядке решения вопросов, связанных с выходом союзной республики из СССР» от 3 апреля 1990 года. Ведомости Съезда народных депутатов СССР, 199, N 13, էջ 252։

²⁰ Տե՛ս Газета «Бакинский рабочий», 7 ноября 1991 г.

Սահմանադրական ակտում տեղ գտած կեղծիքները հատուկ անդրադարձի նյութ կարող են լինել: Մեր թեմայի տեսակետից թերևս ամենից զավեշտականն այն ուղղումն է, որով Բաքուն փորձել է հստակեցնել տարածքային իր պահանջները: ԱՂՀ հռչակագրի՝ «Արևելյան ու Հարավային Անդրկովկասից կազմված» ձևակերպմանը դիմելը նպատակահարմար չէր, քանի որ հանրայնորեն հայտնի էր իրավունքի տեսակետից դրա անիմաստ լինելը: Սահմանադրական ակտը այն փոխարինել է նոր՝ իրավունքի տեսակետից ավելի անհեթեթ, սահմանազատման ու սահմանագծման չենթարկվող, աշխարհագրորեն իմաստագուրկ դրույթով՝ «Պատմականորեն ձևավորված սահմաններում Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքը միասնական, անբաժանելի ու անձեռնմխելի է»:

Այսպիսի «սահմաններով» է 1991 թ. նոյեմբերի 21-ին Բաքուն ներկայացել Ալմա-Աթա: Եվրոպական համայնքը, որ դեկտեմբերի 16-ին հռչակել էր հետխորհրդային տարածքում իր կողմից նորանկախ պետությունների ճանաչման չափանիշների մասին հայտարարությունը, չնկատեց, որ Ադրբեջանական Հանրապետությունը չի բավարարում այդ չափանիշներից և ոչ մեկին, և դեկտեմբերի 30-ին շուտափույթ որոշեց ճանաչել այդ անհայտ տարածքներով ու սահմաններով նորագոյացությունը: Ամենայն հավանականությամբ, ԵԱՀԿ-ի խորհրդով է 1991 թ. դեկտեմբերի 29-ին Բաքուն կազմակերպել անկախության հանրաքվե՝ իր տարածքները ճշտագրտելու համար: Դա Անդրկովկասում *Ադրբեջան* անունով հայտնված կազմավորումներում առաջին հանրաքվեն էր, և հենց այդ ակտով Ադր. Հ-ն կարող էր ձեռք բերել օրինական տարածքներ ու սահմաններ: Բայց այդ՝ հանրաքվեն ևս նրան սահմաններ չտվեց, քանի որ մասնակիցները պետք է հավանություն տային կամ մերժեին տարածքների վերաբերյալ սահմանադրական ակտի իրավաբանորեն անիմաստ այդ բանաձևին՝ «Պատմականորեն ձևավորված սահմաններում Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքը միասնական, անբաժանելի ու անձեռնմխելի է»: Անհայտ է մնում, թե կոնկրետ ինչ սահմաններ է Բաքուն հայտարարել անձեռնմխելի, կամ ինչ սահմաններ էին ճանաչել հանրաքվեի մասնակիցները: Նույնը վերաբերում է Եվրոպական համայնքին, որը հանրաքվեից անմիջապես հետո որոշեց ճանաչել Ադրբեջանական Հանրապետությունը և պաշտպանել նրա «պատմականորեն» ձևավորված անհայտ սահմանների անձեռնմխելիությունը:

Լավագույն դեպքում, առաջին անգամ տեղի ունեցած այդ հանրաքվեի աշխարհագրությունը (Բաքվի վարչական վերահսկողության տակ գտնվող բնակավայրերը, որտեղ կայացել է հանրաքվեն) կարող էր դառնալ Ադր. Հ սահմանների որոշման հիմք: Եվ այդ դեպքում պարզ է դառնում, որ այդ հանրապետությունը 1991 թ. դեկտեմբերին սահմաններ է ձեռք բերել առանց Արցախի Հանրապետության, քանի որ մինչ այդ՝ 1991 թ. դեկտեմբերի 10-ին, օրինաբար անկախություն ձեռք բերած Արցախը չի մասնակցել այդ հանրաքվեին:

Հարց. Ինչո՞ւ տարածքների հարցում Բաքուն մի անհիմաստ ձևակերպումը փոխարինում է մեկ այլ ավելի անհիմաստ ձևակերպմամբ:

Պատասխան. Եթե օրինական հիմքեր ունենար, դրանց կդիմեր: Չկա՛ն:

АЛЕКСАНДР МАНАСЯН – Почему Лига наций в 1920 г. не оспаривала титул Республики Армения в Восточной Армении и не признала законными территориальные притязания Азербайджанской Демократической Республики. – В статье обосновывается тезис о том, что ни одна из республик, появившихся в XX веке в Закавказье под названием *Азербайджан*, не состоялась актом самоопределения и не имела юридически установленных границ. Первая из них - Азербайджанская Демократическая Республика (АДР) – была создана в 1918 г. вторгшимися в Закавказье оттоманскими войсками. Лига наций отказала просьбу АДР о вступлении в ее ряды, признавая ее территориальные притязания не обоснованными ни исторически, ни демографически, и отмечая невозможность определения ее территорий (а значит и границ). Оказалось, что формула **«состоящая из Восточного и Южного Закавказья»** Декларации о независимости АДР, которая легла в основе территориальных ее притязаний, не поддавалась верификации. Что касается Республики Армения (РА), Лига не оспаривала ее титул на этнически армянских (включая Арцах) территориях Российской империи и отметила будущие территории РА после вступления в силу арбитражного решения Вудро Вильсона. АДР покинула историю без признанных территорий и границ, когда XI Красная армия Советской России 28 апреля 1920 г. вошла в Баку, упразднила АДР и обосновала Азербайджанскую Советскую Социалистическую Республику (Аз. ССР). Определение границ закавказских советских республик оказалось у вошедшего в сговор с кемалистской Турцией правительства Советской России. В 1921 году уже признанные как территории Советской Армении (Арм. ССР) Нахичевань и Нагорный Карабах (Арцах) были отторгнуты от Арм. ССР и включены в границы Аз. ССР. Нахичевань - по Карсскому договору (1921 г.) со статусом под покровительственной территории, а Арцах - по «решению» Кавказского бюро Российской Коммунистической (большевистской) партии (далее - Кавбюро РКП/б/) (5 июля 1921 г.) со статусом национальной автономии с широкими правами. Это «решение» известно не только тем, что исходило от партийного органа третьего государства, не имевшего права на решение территориальных вопросов, но и тем, что оно фактически не было принято. Сталин прочел текст и не поставив его на обсуждение и голосование закрыл заседание Кавбюро. В ходе распада СССР в Баку декларировали об отказе от правопреемства Аз. ССР, признав ее незаконным образованием, появившимся в результате аннексии Азербайджана. В Баку понимали нелепость признания законными границ Аз. ССР, которую они считали незаконным образованием. Потому решили в этом вопросе остаться верными наследию АДР. Мешала отвергнутая Лигой наций формула ее территориальных притязаний: **«состоящая из Восточного и Южного Закавказья»**, несостоятельность которой была очевидной. В Конституционном акте «О государственной независимости Азербайджанской Республики» (18 октября 1991 г.) Баку ее заменил другой, но юридически более бессмысленной формулой: «Территория Азербайджанской Республики в исторически сложившихся границах едина, неделима, неотчуждаема» (Газета «Бакинский рабочий», 7 ноября 1991 г.), принципиально не поддающаяся ни делимитации, ни демаркации. С такими «территориями» и «границами» Азербайджанская Республика (АР) 21 декабря явилась в Алма-Ату, чтобы вступить в СНГ и дать согласие на требования Европейского Сообщества, выдвинутых ею 16 декабря 1991 г. в «Заявлении двенадцати» в качестве критериев признания новых государств Восточной Европы и постсоветского пространства. Европа закрыла глаза на то, что АР не удовлетворяет ни одному из этих критериев и видимо советовала Баку проводить референдум о независимости, чтобы хотя бы таким актом

определить границы. Этот первый референдум о независимости в истории образований с названием «Азербайджан» состоялся 29 декабря 1991 года. Но вынесенный на референдум вопрос «Вы поддерживаете Конституционный акт, принятый Верховным Советом Азербайджанской Республики «О государственной независимости?» оставил в силе лишенный юридического смысла тезис об исторически сложившихся границах. Границы АР остались не определенными. Поняв нелепость ситуации, Баку снял из обращения Конституционный акт, поместил его в президентском сайте, устранив из текста слова «в исторически сложившихся границах».

Ключевые слова: Кавказские татары, Республика Армения, Азербайджанская Демократическая Республика, Лига наций, Азербайджанская Республика, Республика Арцах, Заявление «двенадцати»

ALEXANDER MANASYAN – *Why the League of Nations in 1920 did not challenge the title of the Republic of Armenia in Eastern Armenia and did not recognize the territorial claims of the Azerbaijan Democratic Republic as legitimate.* – The article substantiates the thesis that none of the republics that appeared in the 20th century in Transcaucasia under the name *Azerbaijan* were established by an act of self-determination and did not have legally established borders. The first of them - the Azerbaijan Democratic Republic (ADR) - was created in 1918 by Ottoman troops invading Transcaucasia. The League of Nations refused the ADR's request to join its ranks, recognizing its territorial claims as unfounded either historically or demographically and noting the impossibility of defining its territories (and therefore its borders). It turned out that the formula “consisting of Eastern and Southern Transcaucasia” of the Declaration of Independence of the ADR, which formed the basis of its territorial claims, could not be verified. As for the Republic of Armenia (RA), the League did not challenge its title in the ethnically Armenian (including Artsakh) territories of the Russian Empire and marked the future territories of the RA after the entry into force of the Woodrow Wilson arbitration award. The ADR left history without recognized territories and borders when the XI Red Army of Soviet Russia entered Baku on April 28, 1920, abolished the ADR and founded the Azerbaijan Soviet Socialist Republic (Az SSR). The determination of the borders of the Transcaucasian Soviet republics was left to the government of Soviet Russia, which had entered into an agreement with Kemalist Turkey. In 1921, Nakhichevan and Nagorno-Karabakh (Artsakh), already recognized as territories of Soviet Armenia (Armenian SSR), were torn away from Armenian SSR and included within the borders of Az. SSR. Nakhichevan - according to the Treaty of Kars (1921) with the status of a protected territory, and Artsakh - according to the “decision” of the Caucasian Bureau of the Russian Communist (Bolshevik) Party with the status of national autonomy with broad rights (July 5, 1921). This “decision” is known not only because it came from a third state party body that did not have the right to resolve territorial issues, but also because it was not actually adopted. Stalin read the text and, without putting it up for discussion and voting, closed the meeting of the Caucasian Bureau. During the collapse of the USSR, Baku declared its refusal to inherit Az. SSR, recognizing it as an illegal entity that emerged as a result of the annexation of Azerbaijan. Baku understood the absurdity of recognizing the legal borders of Az. SSR, which they considered an illegal entity. Therefore, we decided to remain faithful to the heritage of the ADR in this matter. During the collapse of the USSR, Baku declared its refusal to inherit Az. SSR, recognizing it as an illegal entity that emerged as a result of the annexation of Azerbaijan. Baku understood the absurdity of recognizing the legal borders of Az. SSR, which they considered an illegal entity. Therefore, they decided to remain faithful to the heritage of the ADR in this matter. The formula for its territorial claims, rejected by the League of Nations, was in the way: “**consisting of Eastern and Southern Transcaucasia**”, the inconsistency of which was obvious. In the Constitutional Act “On State Independence of the Azerbaijan Republic” (October 18, 1991), Baku replaced it with another, but legally more meaningless formula: “The territory of the Azerbaijan Republic

within the historically established borders is united, indivisible, inalienable” (Newspaper “Baku Worker”, 7 November 1991), fundamentally not amenable to either delimitation or demarcation. With such “territories” and “borders”, the Republic of Azerbaijan (AR) came to Almaty on December 21 to join the CIS and agree to the demands of the European Community put forward by it on December 16, 1991, in the “Statement of the Twelve” as recognition criteria for new states of Eastern Europe and the post-Soviet space. Europe turned a blind eye to the fact that Azerbaijan does not satisfy any of the criteria it put forward and apparently advised Baku to hold a referendum on independence in order to at least determine the borders with such an act. This first referendum on independence in the history of entities called “Azerbaijan” took place on December 29, 1991. But the question submitted to the referendum, “Do you support the Constitutional Act adopted by the Supreme Council of the Republic of Azerbaijan “On State Independence?” left in force the thesis about historically established borders, devoid of legal meaning. Realizing the absurdity of the situation, Baku removed the Constitutional Act from circulation, placing it on the presidential website, removing the words “within historically established borders” from the text.

Key words: *Caucasian Tatars, Republic of Armenia, Azerbaijan Democratic Republic, League of Nations, Republic of Azerbaijan, Republic of Artsakh, Statement of the “Twelve”*

CONTRA LEGEM ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԼԵԳԻՏԻՄԱՑՈՒՄԸ ԵՎ ԶՍՊՈՒՄՆԵՐԻ ԿԱՌՈՒՑԱԿԱՐԳԵՐԸ

ԱՐԹՈՒՐ ՂԱՄԲԱՐՅԱՆ*

Հայ-ռուսական համալսարան

Ուսումնասիրության նպատակն է պարզել, թե դատարաններն արդյոք օժտված են օրենքին հակառակ (contra legem) իրավունքը զարգացնելու լեգիտիմությամբ: Նախ՝ ներկայացվում է, որ ժողովրդավարական լեգիտիմությունը ներկայումս ճգնաժամի մեջ է: Եվրոպայում ընտրովի քաղաքական գործիչները հրաժարվել են քաղաքականությամբ զբաղվելուց, իրենց դիրքերը զիջել են պոպուլիստներին, ինքնավար (անկախ) մարմիններին կամ ոչ պետական խոշոր կազմակերպություններին: Երկրորդ՝ ճգնաժամի մեջ գտնվող քաղաքական մարմինների ընդունած օրենքների լեգիտիմությունը ոչ թե փաստ է, այլ ենթադրություն (կանխավարկած) է: Օրենքի լեգիտիմության կանխավարկածը հնարավոր է հերքել դատական ընթացակարգերի միջոցով, երբ դատարանը իմպլիցիտ որոշում է, որ օրենքը լեգիտիմ չէ, քանի որ այն հակասում է իրավունքի սկզբունքներին, ուստի իրավունքը հնարավոր է զարգացնել ոչ լեգիտիմ օրենքին հակառակ: Դատարանի լեգիտիմության աղբյուրը անկախության, ազնվության և իրավունքի այլ սկզբունքներն են: Իրավունքի սկզբունքները նաև contra legem դատական ակտի լեգիտիմացման միջոց են: Նման պնդում անելու հիմքն այն է, որ ոչ մի հասարակություն չէր ցանկանա, որ իր երկրի իրավական համակարգում գործի արդարության կամ տրամաբանության նվազագույն պահանջներին հակասող այնպիսի օրենսդրական կարգավորում, որի աղաղակող անտրամաբանությունը և անարդարությունը պարզ է նույնիսկ տասնչորս տարեկան երեխային (օրենքի աղաղակող անտրամաբանության և անարդարության որոշման «տասնչորս տարեկան երեխայի» բանաձև): Ի տարբերություն արմատական իրավաբանական ռեալիզմի՝

* **Արթուր Ղամբարյան** – իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, ՀՀ վաստակավոր իրավաբան, Հայ-ռուսական համալսարանի իրավունքի տեսության և սահմանադրական իրավունքի ամբիոնի վարիչ, ՀՀ պետական կառավարման ակադեմիայի իրավունքի ամբիոնի պրոֆեսոր

Артур Гамбарян – доктор юридических наук, заслуженный юрист РА, заведующий кафедрой теории права и конституционного права Российско-Армянского университета, профессор кафедры права Академии государственного управления РА

Artur Ghambaryan – Doctor of Law, Honored Lawyer of the Republic of Armenia, Head of the Chair of Theory of Law and Constitutional Law of the Russian-Armenian University, Professor at the Chair of Law of the Academy of Public Administration of the Republic of Armenia

Էլ. փոստ՝ artur.ghambaryan@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6322-4664>.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Ստացվել է՝ 22.09.2024

Գրախոսվել է՝ 28.10.2024

Հաստատվել է՝ 15.12.2024

© The Author(s) 2024

contra legem իրավունքի զարգացման ժամանակ դատարանը չի վերածվում «սուվերենի», իսկ նրա contra legem որոշումը՝ «սուվերենի որոշման», քանի որ 1) օրենքի տեքստը շարունակում է պահպանել իր նշանակությունը դատարանների համար, 2) դատարանը իրավունքը զարգացնում է ոչ թե ex nihilo, այլ իրավունքի սկզբունքների հիման վրա և պարտավոր է հիմնավորել դրանց կիրառումը: Contra legem իրավունքի զարգացման դոկտրինը ենթադրում է զսպման կառուցակարգեր, որոնք կոչված են նվազեցնելու ներկայացուցչական ժողովրդավարությունը «յուդոկրատիայով» փոխարինելու ռիսկերը: Զսպման կառուցակարգերը ներառում են contra legem իրավունքի զարգացման ինստիտուցիոնալ և ոլորտային սահմանները, ինչպես նաև՝ ներքին զսպումները:

Բանալի բառեր – *contra legem*, *ժողովրդավարություն*, *լեգիտիմություն*, *օրենքի լեգիտիմության կանխավարկած*, *իրավունքի սկզբունքներ*, *դատարան*

1. Ընդհանուր դրույթներ

1.1. Ուսումնասիրության առարկան

Contra legem իրավունքի զարգացման դոկտրինն առանձնացնում է օրենքին հակառակ գործելու երկու իրավիճակ.

1) հաջողված հեղափոխություններից հետո հին և նոր իրավակարգերի պայքարի դեպքում, երբ նոր իշխանությունն իրավունքը զարգացնում է հին օրենքների հակառակ (*contra legem* իրավունքի զարգացման քելզենյան ուսմունք)¹,

2) օրենքի կոնկրետ դրույթի ադադակող անարդարության կամ անտրամաբանության դեպքում, երբ դատավորը իրավունքի կոնկրետ սկզբունքների հիման վրա գործում է օրենքի կոնկրետ հոդվածին հակառակ (*contra legem* իրավունքի զարգացման դասական դոկտրին):

Սույն աշխատանքում քննարկվում են *contra legem* իրավունքի զարգացման դասական դոկտրինի՝ նկարագրված իրավիճակում օրենքին հակառակ իրավունքի զարգացման լեգիտիմացման հարցերը:

Ժողովրդավարության սկզբունքը պահանջում է, որ հասարակության ընդհանուր շահերը որոշի կա՛մ անմիջապես հասարակությունը, կա՛մ նրա կողմից ընտրված ներկայացուցչական մարմինը: Ընդհանուր առմամբ, միայն ընտրությունների միջոցով ձևավորված մարմինը հանրային կարևոր հարցերով կարող է հասարակության համար սահմանել համապարտադիր վարքագծի կանոններ: Առաջին հայացքից կարող է թվալ, որ *contra legem* իրավունքի զարգացման դոկտրինը հակասում է ժողովրդավարությանը, քանի որ այս դեպքում դատարանը, որն ընտրված չէ ժողովրդի կողմից, վեճը լուծելիս իրա-

¹ Տե՛ս **Гамбарян А. С.** Указ Президента РФ № 1400 – Правомерный акт contra constitutionem, Вестник Конституционного Суда РА, 2023, № 1 (109), էջ 8-34:

Տե՛ս **Ա. Ղամբարյան**, Contra legem իրավունքի զարգացման դոկտրինը Հայաստանի Հանրապետության անկախացման գործընթացում // Գիտական Արցախ, 2021, № 3 (10), էջ 86-97:

վունքի սկզբունքներից բխեցնում է այնպիսի վարքագծի կանոն, որը հակադրվում է հասարակության կողմից ընտրված մարմնի սահմանած օրենսդրական դրույթներին: Այս պարագայում ծագում է բնական հարց. իսկ դատարանն արդյոք օժտված է նման վարքագիծ դրսևորելու լեգիտիմությամբ (հասարակական ճանաչման), չէ՞ որ նա իրավական համակարգ է ներմուծում այնպիսի կանոն (վեճը լուծում է այնպիսի կանոնի հիման վրա), որը, ոչ ավել, ոչ պակաս, հակադրվում է ժողովրդավարական լեգիտիմությամբ (հասարակական ճանաչմամբ) օժտված մարմնի սահմանած օրենսդրական կանոններին:

Contra legem իրավունքի զարգացման դոկտրինի համար հիմնարար նշանակություն ունեն ոչ միայն դատարանի լեգիտիմության, այլ նաև նրա սահմանած contra legem կանոնի լեգիտիմացման հարցերը: Նշված բարդ հարցերին պատասխանելու համար նախ պետք է նկարագրել ներկայացուցչական ժողովրդավարության և ներկայացուցչական մարմինների ընդունած օրենքների լեգիտիմության ժամանակակից վիճակը, այնուհետև՝ անդրադարձ կատարել դատարանների ընդհանուր լեգիտիմության հարցին, իսկ վերջում՝ contra legem դատական ակտի լեգիտիմացմանը: Բացի այդ, օրենքին հակառակ իրավունքը զարգացնելու դոկտրինի դեպքում արդյոք չի ստեղծվի մի իրավիճակ, երբ ժողովրդավարական լեգիտիմություն չունեցող դատարանը հանդես է գալիս որպես «սուվերեն», որը առաջին հայացքից ոչնչից (ex nihilo) բխեցնում է այնպիսի կանոն, որն հակադրվում է օրենքի կարգավորմանը, կամ այս դեպքում ժողովրդավարական պետությունն արդյոք չի վերաճի յուրոկրատիայի (Richterstaat) կամ «դատավորների պետության»: Այս հարցերի պատասխանը պահանջում է ներկայացնել նաև contra legem իրավունքի զարգացումը զսպելու կառուցակարգերը:

1.2. Քաղաքական դերակատարների լեգիտիմությունը և դատարանները

Հետխորհրդային դատարանները կոչված չեն հանրային-քաղաքական բնույթի լայնածավալ հարցերով (օրինակ՝ ընտանիքի կամ առողջապահության մոդելը, վերարտադրողականություն, սեռականություն և այլն) իրականացնել իրավունքի զարգացում, առավել ևս չեն կարող այդ հարցերում հակադրվել ընտրովի քաղաքական դերակատարներին: Վերջիններս ավանդաբար ունեն հաղթաթուղթ՝ ժողովրդավարական լեգիտիմություն (հասարակական ճանաչում), որն օգտագործում են դատարանների ակտիվությանը հակադրելու համար: Դեռևս 1962 թ. ամերիկացի հայտնի սահմանադրագետ Ա. Բիքելը «Իշխանության ամենաքիչ վտանգավոր ճյուղը. Գերագույն դատարանը քաղաքականության ոլորտում» վերտառությամբ հայտնի աշխատությունում, հետևելով Լինքոլնին, պնդում էր, որ այն ինչ որոշում է Դատարանը, չի համարվում որպես վերջնական «քաղաքական կանոն», քանի դեռ դա չի հաստատվել ընտրված ինստիտուտների և պաշտոնատար անձանց կողմից²: Նույնիսկ ԱՄՆ-ում, որտեղ Գերագույն դատարանն աչքի է ընկել իր դատական

² Տե՛ս **Alexander M. Bickel.**, The Least Dangerous Branch: The Supreme Court at the Bar of Politics. Yale University Press. New Haven and London, 1986, էջ 12:

ակտիվությամբ, քաղաքական հարցերով «եզրափակիչ խոսքի իրավունքը» դոկտրինալ հարթությունում վերապահվել է ընտրովի քաղաքական մարմիններին: Այնուամենայնիվ, XXI դարում քաղաքական դերակատարների ժողովրդավարական լեգիտիմության հաղթաթուղթը չունի նույն ընկալումը և նույն արժեքը, ինչ XX դարում էր (այս մասին հաջորդիվ):

Դատարանները թեև քաղաքական կյանքի (նեղ իմաստով) պրոակտիվ դերակատարներ չեն, սակայն նրանք հասարակության քաղաքական համակարգի սուբյեկտներ են, որոնք իրենց վերապահված ոլորտներում մշակում և իրականացնում են դատական քաղաքականություն: Դատական քաղաքականության սահմանները կախված են տվյալ համակարգում դատարանների և քաղաքական իշխանության մարմինների միջև հարաբերությունների կառուցման ավանդույթներից, դատարանների ակտիվության կամ ինքնասահմանափակման մշակույթից: Օրինակ՝ Ֆրանսիայում դատական համակարգի նկատմամբ առկա է ավանդական հակակրանք: Այսպես, 1964 թ. Շառլ դը Գոլը հայտարարեց. «Չկա դատական իշխանություն, որը չբխի Հանրապետության Նախագահից»: Նման հայտարարություն 1766 թ. արել է նաև Լյուդովիկոս XV-ը. «Միայն իմ թելադրանքով է, որ իմ դատարանները գոյություն ունեն և իշխանություն ունեն»³: Առ այսօր ֆրանսիացի մասնագետներից կարելի է լսել «մեղադրանքներ», որ դատարանները գործում են քաղաքական մարմինների դեմ. օրինակ՝ նրանք նշում են, որ դատավորը դարձել է հասարակության գործիք պետության դեմ, կամ դատարանն իրեն հռչակում է իրավունքների և ազատությունների պահապան և անհրաժեշտության դեպքում այդ գործառույթն իրականացնում է հենց քաղաքական իշխանության դեմ⁴: Ի տարբերություն Ֆրանսիայի՝ հետխորհրդային Ռուսաստանում, հաշվի առնելով պատմական առանձնահատկությունները⁵, քաղաքական դերակատարների կողմից դատարանների նկատմամբ որևէ հակակրանք դրսևորելու ավանդույթ չկա: Դրա պատճառը ոչ թե քաղաքական իշխանության կողմից դատարանների նկատմամբ ունեցած հարգանքն է, այլ այն, որ դատարանները, որպես կանոն, քաղաքական իշխանությանն առիթ չեն տվել «դժգոհելու» իրենցից: Ռուս մասնագետները նշում են. «Ռուս դատավորներն այլևս չեն ամաչում գործադիր իշխանություններից իրենց կախվածությունից, և դատական գործընթացի մեղադրական հակվածությունն ընկալվում է որպես օրենքի մեկնաբանման ստանդարտ մոտեցում»⁶: Հետխորհրդային Հայաստանում գործում է նույն

³ Матьё Б. Право против демократии?: монография, пер. с франц. М., Норма, 2021, с. 132.

⁴ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 134-135:

⁵ Տե՛ս Գамбарյան А. Развитие права советскими судьями вопреки закону (contra legem) // Судебная власть и уголовный процесс, 2023, № 2, էջ 7-26:

⁶ Легитимность права: коллективная монография, под общ. ред. Тонкова Е. Н., Честнова И. Л., Алетеия, 2019, с. 10.

տրամաբանությունը. ՀՀ դատարանները, բացառությամբ առանձին դեպքերի⁷, քաղաքական իշխանությանն իրենցից «դժգոհելու» առիթ նույնպես չեն տվել: Միայն 2018 թ. ՀՀ-ում տեղի ունեցած հեղափոխությունից հետո է, որ դատարաններն առաջացրին հեղափոխական իշխանության գայրույթը: Ժողովրդավարական բարձր լեգիտիմությամբ օժտված Վարչապետի և դատարանների այդ հակադրությունն ավարտվեց ՀՀ քաղաքական իշխանության «հաղթանակով»⁸. ՀՀ վարչապետի հրապարակային կոչով ՀՀ դատարանների շենքերը շրջափակելու և տարաբնույթ այլ հակաիրավական ճանապարհներով քաղաքական դերակատարները կարճ ժամանակում «հնազանդեցրին» ՀՀ դատարաններին: ՀՀ վարչապետը հպարտությամբ հայտարարեց. «Այսօր Հայաստանում կա՝ դատավոր, որ Վարչապետի ասածը կարող է չանել»⁹: Դատարանը, օրենքի կոնկրետ նորմին հակառակ իրավունքը զարգացնելով, չի վերածվում քաղաքական իշխանության ընդդիմության, քանի որ դատարանն իրավունքը կարող է *contra legem* զարգացնել ոչ թե հանրային-քաղաքական բնույթի լայնածավալ հարցերով, այլ առավելապես մասնագիտական (իրավաբանական) հարցերով (օրինակ՝ օրենքի մեկնաբանման կանոններ, նորմերի հակասությունների լուծման եղանակներ), այն էլ՝ «տասնչորս տարեկան երեխայի» բանաձևի հիման վրա (այս մասին հաջորդիվ): Այս կապակցությամբ առարկայագուրկ են ռուս գիտնական Լ. Գոլովկոյի հետևյալ մտահոգությունները. «Դատավորները չեն կարող լինել գործող իշխանությունների ընդդիմությունը, հակառակ դեպքում դատավորները կարգելափակեն ինստիտուտների բնականոն գործունեությունը և կփոխեն իրենց տեսակը, քանի որ այդ դեպքում նրանք կիրականացնեն քաղաքական դերակատարություն, որի համար վերջիններս չունեն լեգիտիմություն»⁹: Քիչ հավանական է, որ հետխորհրդային դատարանը խիզախություն կունենա արգելափակելու գործող իշխանությունների բնականոն գործունեությունը, սակայն հակառակը ոչ միայն հնարավոր է, այլ նաև փաստ է: Ինչպես նշվեց, Հայաստանի նորագույն պատմությանը հայտնի է գործող քաղաքական իշխանությունների կողմից դատարանի գործունեությունը ուղիղ իմաստով արգելափակելու (դատարանների շենքերը շրջափակելու) դեպք: Այո՛, դատարաններն ըստ բնույթի չեն կարող (չպետք է) հանրային-քաղաքական նշանակություն ունեցող հարցերով հակադրվել հասարակության ընտրած ներկայացուցիչներին, սակայն պետք է նաև նկատի ունենալ, որ XXI դարում եվրոպական ներկայացուցչական ժողովրդավարությունը խորը

⁷ Տե՛ս **Ա. Ղամբարյան**, Վստահության հանրաքվե կազմակերպելու ՀՀ սահմանադրական դատարանի առաջարկը և քաղաքական իշխանության ինքնասահմանադրականացման բաց թողնված հնարավորությունը, Լրաբեր Հայ-ռուսական համալսարանի (հումանիտար և հասարակական գիտություններ), 2021, № 3 (39), էջ 84-96:

⁸ <https://factor.am/157111.html>

⁹ Суд и государство, под ред. Л.В. Головки, Б. Матьё, Статут, 2018, էջ 74:

ճգնաժամի մեջ է, քաղաքական դերակատարները շատ հարցերով քաղաքական որոշումներ կայացնելու իրենց իրավասությունը փոխանցել են ժողովրդավարությանը չառնչվող եղանակով ձևավորված մարմիններին (ինքնավար մարմիններ, փորձագետներ և այլն):

1.3. Ժողովրդավարական լեգիտիմության ճգնաժամը

Դատարանների լեգիտիմության, հատկապես դատարանների կողմից *contra legem* իրավունքի զարգացման լեգիտիմության հարցերը պետք է քննարկել ներկայացուցչական ժողովրդավարության (ժողովրդավարական լեգիտիմության) ճգնաժամի համատեքստում: Ռուս¹⁰, անգլիացի¹¹, ֆրանսիացի¹², գերմանացի¹³ մասնագետները հայտարարում են ներկայացուցչական ժողովրդավարության ճգնաժամի՝ ընտրությունների և ներկայացուցչական ժողովրդավարության նկատմամբ հասարակության վստահության կորստի, ներկայացուցչական լեգիտիմության կորստի մասին:

Ինչքան էլ ցանկալի չէ, այնուամենայնիվ ներկայացուցչական ժողովրդավարության ճգնաժամը ճանապարհ է հարթում այնպիսի ինստիտուտների (ինքնավար վարչական մարմինների, դատարանների, գիտնականների, փորձագետների և այլն) համար, որոնք իրենց լեգիտիմությունը բխեցնում են ոչ թե ժողովրդի ֆիկտիվ կամքից, այլ ուրիշ ակունքներից (ազնվությունից, իրավունքի այլ սկզբունքներից, անկախությունից, պրոֆեսիոնալիզմից և այլն): Այս հարցում հետաքրքիր է Բերտրան Սաթյոյի՝ 2017 թ. Ֆրանսիայում հրատարակված աշխատանքը, որտեղ հեղինակը հանգամանալից ներկայացնում է, որ ներկայացուցչական ժողովրդավարությունը խորը ճգնաժամի մեջ է, քանի որ մի կողմից՝ քաղաքական իշխանությունը կորցրել է քաղաքական որոշումներ կայացնելու ունակությունը, մյուս կողմից՝ հասարակությունը զրկվել է քաղաքական որոշումների կայացման համար անհրաժեշտ հասարակական քննարկումներ (դեբատներ) կազմակերպելու կամ մասնակցելու հնարավորությունից:

Նախ ըստ Բ. Սաթյոյի եվրոպական ժողովրդավարության ճգնաժամի հիմնական պատճառներից մեկն այն է, որ եվրոպական հասարակությունները պետք է ենթարկվեն իրավական նորմերին, որոնց հիմնական մասը սահմանվում է այնպիսի մարմինների կողմից, որոնք ստեղծվում են ժողովրդավարության հետ առնչություն չունեցող կարգով: Օրինակ՝ Եվրոպայի խորհրդի «Ժողովրդավարություն՝ իրավունքի միջոցով» եվրոպական հանձնաժողովը (Վենետիկի հանձնաժողովը), որի անվանման մեջ թեև օգտագործվում է «ժողովր-

¹⁰ Տե՛ս **Мальцев Г.В.**, Социальные основания права. М., Норма, 2011, էջ 749, **Денисенко В.В.**, Кризис позитивного права в условиях общественной модернизации // Кризис права: история и современность: монография / под общ. ред. В. В. Денисенко, М. А. Беляева, Е. Н. Тонкова., СПб., Алетейя, 2023, էջ 98-100:

¹¹ Տե՛ս **Крауч К.** Постдемократия. Пер. с англ. 2-е изд. М.: Издательский дом НИУ ВШЭ, 2023:

¹² Տե՛ս **Матьё Б.** Право против демократии?: монография. Пер. с франц. М., Норма, 2021:

¹³ Տե՛ս **Хёффе О.** Есть ли будущее у демократии? О современной политике. Пер. с нем. М., Дело, 2015:

դավարություն» ձևակերպումը, և որը տարածում է ժողովրդավարական գաղափարներ, հետապնդում է գաղափարախոսական նպատակներ, սակայն նրա անդամները ենթարկվում են այնպիսի կանոնների, որոնք ժողովրդավարության հետ որևէ կապ չունեն¹⁴։ Ի դեպ, նույնը կարելի է ասել նաև հետխորհրդային տարածքում գործող ԵԱՏՄ տնտեսական հանձնաժողովի մասին, որի ձևավորմանն անդամ պետությունների հասարակությունները մասնակցություն չունեն, սակայն այդ հանձնաժողովը կարող է սահմանել նորմատիվ բնույթի վարքագծի կանոններ, որոնք անմիջապես պարտականություններ են սահմանում անդամ պետությունների ֆիզիկական և իրավաբանական անձանց համար։ Ընդ որում, այդ հասարակությունների համար ԵԱՏՄ տնտեսական հանձնաժողովի նորմատիվ ակտերը հասանելի չեն, նրանք տեղեկացված չեն այդ ակտերի ընդունման կարգի մասին, ուստի պատահական չէ, որ այդ մարմինը և նրա սահմանած ակտերը տառապում են ժողովրդավարական լեգիտիմության դեֆիցիտով։

Երկրորդ ըստ Բ. Մաթոյի՝ Եվրոպայում քաղաքական իշխանությունները կորցրել են քաղաքական որոշումներ կայացնելու հնարավորությունը, և նրանց հետ մրցակցում են ժողովրդավարական ներկայացուցչական լեգիտիմություն չունեցող, սակայն մտավոր, մասնագիտական և ֆինանսական կարողությունների հաշվին լեգիտիմություն ձեռք բերած մարմինները։ Նա նշում է. *«Ժողովրդի կամքն այլևս քաղաքական որոշումների կայացման համար շարժիչ գործոն չէ ոչ թե այն պատճառով, որ քաղաքական գործիչները կոռումպացված են կամ հավատարիմ չեն իրենց խոստումներին, այլ այն պատճառով, որ նրանք հիմնականում կորցրել են որոշումներ կայացնելու իշխանությունը։ Ժողովրդավարական ճգնաժամի հիմնական պատճառներից մեկը ժողովրդի կամքի արտահայտման և քաղաքական իշխանության կողմից կարևոր որոշումների ընդունման միջև կապի բացակայության գիտակցումն է։ Եվ դա տեղի է ունենում ոչ թե այն պատճառով, որ այս իշխանությունը վերստեղծվել է պետությունից դուրս, այլ որովհետև այդ իշխանությունը զուրկ է քաղաքական տրամաբանությունից և պատկանում է իրավական, տնտեսական և ֆինանսական «օլիգարխներին», որոնք զրկված են ցանկացած ժողովրդավարական լեգիտիմությունից, բայց գիտելիքի, ուժի, իրավասության, գույքի կամ տեղեկատվության առկայության շնորհիվ իրենց վերագրում են լեգիտիմություն»¹⁵։* Քաղաքական իշխանությունները ստեղծել են այնպիսի իրականություն, որտեղ քաղաքական գործիչների լուծման ենթակա մի շարք ոլորտներ փաստացի փոխանցվել (զիջվել) են ինքնավար (անկախ) մարմիններին (օրինակ՝ ինքնավար վարչական մարմիններին, դատարաններին, փորձագետներին) կամ ոչ պետական խոշոր կազմակերպություններին (օրինակ՝ GAFA-ին - Google,

¹⁴ Տե՛ս Матё Б. նշվ. աշխ., էջ 78, 81, 91։

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 95։

Apple, Facebook և Amazon): Բ. Մաթյոն և Օ. Հյոֆեն քննադատում են այս իրավիճակն այն հիմնավորմամբ, որ քաղաքական որոշումներ կայացնելու իրավունքը «գիտականերին» փոխանցելը հանգեցնում է օլիգարխիկ իշխանության հաստատման¹⁶ կամ էքսպերտոկրատիայի¹⁷, մինչդեռ ժողովրդավարությունը պահանջում է, որ տեխնիկական, տեխնոկրատական, վարչական իշխանությունը և փորձագետների իշխանությունը ենթարկվեն քաղաքական իշխանությանը: Այս դատողություններից կարելի է հետևություն անել, որ եվրոպական ժողովրդավարության ճգնաժամի հիմնական պատճառները թաքնված են այն օբյեկտիվ իրականության մեջ, որի ստեղծմանը քիչ չէ նաև արևմտյան քաղաքական գործիչների մասնակցությունը: Ստեղծվում է այնպիսի տպավորություն, որ եվրոպական ժողովրդավարությունն ինքն է հրաժարվել քաղաքականությունից. դա տեղի է ունեցել քաղաքական գործիչների շնորհիվ կամ նրանց գիտությամբ: Չէ՞ որ այդ քաղաքական գործիչներն են վերջին տարիներին վերապետական կամ ոչ պետական կազմակերպություններին փաստացի հնարավորություն տվել, որ նրանք անդամ պետության հասարակությունների համար սահմանեն վարքագծի այնպիսի կանոններ, որոնց ընդունման կարգը ժողովրդավարական լեգիտիմության հետ որևէ առնչություն չունի: Բացի այդ, եվրոպական քաղաքական գործիչները տարբեր փոքրամասնությունների զգացմունքներն իբրև թե հարգելու նպատակով ընդունել են այնպիսի օրենքներ, որոնք փաստորեն քաղաքականությունից դուրս են մղել հանրային նշանակություն ունեցող հարցերով քաղաքական (ինտելեկտուալ) դեբատներ վարելու գործիքը¹⁸: Այդ քաղաքական գործիչներն իրենք իրենց զրկել են հանրային-քաղաքական բնույթի լայնածավալ հարցերով (օրինակ՝ ընտանիքի մոդել, առողջապահության մոդել, վերարտադրողականություն, սեռականություն և այլն) քաղաքական բանավեճեր վարելու հնարավորությունից: Մա էլ իր հերթին պարարտ հող է ստեղծել դեմագոգիայի տարածման և ինտելեկտուալ քաղաքական գործիչներին պոպուլիստներով փոխարինելու համար. չէ՞ որ պոպուլիստները (դեմագոգները) ձգտում են ուղղակի հարաբերվել ժողովրդի հետ, ավելի ճիշտ՝ խաղալ ժողովրդի զգացմունքների, նրանց կոլեկտիվ բնագոյների հետ: Ընդ որում, ամերիկացի քաղաքագետ Ջ. Բժեզինսկին նշում է. «Նախկինում երբեք պոպուլիստական ժողովրդավարությունը չի հասել միջազգային գերակայության»¹⁹: Պոպուլիստը կխուսափի ռացիոնալ քաղաքական դեբատներին մասնակցելուց: Միգուցե նաև հենց պոպուլիստներն են ստեղծել այս իրավիճակը, որպեսզի իրենք իրենց առավել հարմարավետ (կոմֆորտ)

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 68:

¹⁷ Տե՛ս **Хёффе О.** նշվ. աշխ., էջ 277:

¹⁸ Տե՛ս **Джонатан Р.** Добрые инквизиторы. Власть против свободы мысли. Пер. с. англ. М.: 2020:

¹⁹ **Бжезинский З.** Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. Пер. с англ. М.: Междунар. отношения, 1999, с. 49.

զգան և դաշտից մեկուսացնեն ռացիոնալ քաղաքական դեբատների պատ-
րաստ գործիչներին: Դոմինիկ դը Վիլպեն (Dominique de Villepin) փաստում է,
որ միջազգային էլիտաներն իրականում արդեն 25 տարի ապրում են քաղա-
քականության մահվան պատրանքի մեջ, իսկ իրենց դեմոկրատիայի գլխավոր
սխալը քաղաքականությունից հրաժարվելն է²⁰: Տարօրինակն այն է, որ, այս
ամենին զուգահեռ, ֆրանսիացի մասնագետները բացասական իմաստով են
գնահատում այն, որ տնտեսագետների և իրավաբանների (դատավորների,
գիտնականների) իշխանությունը մրցակցության մեջ է օրենսդիր և գործադիր
իշխանությունների հետ, այսինքն՝ ժողովրդավարական քաղաքական իշխա-
նության հետ: Բ. Մաթյոն ավստոսանքով է նշում, որ նման համակարգերում ի-
րավաբանականը գերակայում է քաղաքականի նկատմամբ. «Տնտեսագետնե-
րը մեզ ստիպել են հավատալ այն մտքին, որ տնտեսագիտությունը պետք է ա-
ռաջ լինի քաղաքականությունից, իսկ իրավաբաններն իրավունքի գերակա-
յությունը վեր են դասել հենց պետությունից»²¹:

Եթե եվրոպական ռացիոնալ քաղաքական գործիչներն իրենք են հրաժար-
վել քաղաքականությունից, կամ իրենք են իրենց դիրքերը զիջել պոպուլիստ-
ներին, ապա անհասկանալի են Բ. Մաթյոյի «մեղադրանքներն» այն մասին, թե
ինչու են ինքնավար մարմինները, դատարանները, իրավաբանները, փորձա-
գետները «յուրացնում» քաղաքական որոշումներ կայացնելու ժողովրդավա-
րության մենաշնորհը: Պատասխանը շատ պարզ է. դատարկ տարածությունը
միշտ ինչ-որ բանով լցվում է: Նրա նկարագրած իրավիճակում ավելի ցանկալի
է, որ քաղաքական կյանքի «դատարկ տարածությունը» լցնեն ոչ թե պոպու-
լիստները, այլ այդ ոլորտի գիտականները: Թեև ֆրանսիացի հեղինակն այս մար-
մինների լեգիտիմությունն անվանում է օլիգարխիկ, սակայն այդ լեգիտիմությ-
ունն ավելի քիչ վնաս կարող է բերել հասարակությանը և պետությանը, քան
պոպուլիստների (դեմագոգների) «ժողովրդավարական» լեգիտիմության իմի-
տացիան: Եվրոպական ժողովրդավարության ճգնաժամի ֆոնին առավել ար-
դիական է դառնում հետևյալ հարցը՝ ժողովրդի կողմից ընտրված քաղաքա-
կան մարմինների լեգիտիմությունն (հասարակական ճանաչումը) արդյո՞ք
ինքնաբերաբար լեգիտիմացնում է նրանց ընդունած օրենքները, թե՞ դրանք
դեռևս լեգիտիմացման կարիք ունեն: Այլ կերպ ասած՝ օրենքների լեգիտիմությ-
ունը (հասարակական ճանաչումը) արդյո՞ք կարելի է բխեցնել այն ընդունող
մարմնի (պառլամենտի) ժողովրդավարական լեգիտիմությունից:

2. Օրենքի լեգիտիմության կանխավարկածը և դատարանների լեգիտիմո- յունը

2.1. Ընդհանուր դրույթներ

Եթե ժողովրդի կողմից ընտրված մարմինն ընդունում է որևէ օրենք, ապա
կարելի՞ է արդյոք in abstracto պնդել, որ այդ օրենքն ինքնին ընդունելի է այն

²⁰ Le Figaro. 2016.12 nov // Մեջբերումն ըստ Բ. Մաթյոյի վերոնշյալ աշխատության:

²¹ Sté u **Матве Б.**, նշվ. աշխ., էջ 92:

հասարակության համար, ով ընտրել է այդ օրենքն ընդունած պառլամենտին: Պատասխանը բացասական է: Ճիշտ է՝ ընտրովի քաղաքական մարմիններն օժտված են ժողովրդավարական լեգիտիմությամբ, այսինքն՝ նրանք ստանում են ժողովրդի հավանությունը՝ իբրև ձևավորելու նրա կամքը, նրա անունից և նրա համար սահմանելու վարքագծի ընդհանուր կանոններ, սակայն ներկայացուցչական մարմինների ժողովրդավարական լեգիտիմությունն ինքնին չի նշանակում, որ նրանց ընդունած կոնկրետ վարքագծի կանոնները *in concreto* լեգիտիմ են: Տեսաբանները, հատկապես Սանկտ Պետերբուրգի գիտնականները, վերջին տարիներին ակտիվ քննարկում են «իրավունքի լեգիտիմության», «մարդու իրավունքների լեգիտիմացման», «օրենքի լեգիտիմության», «իրավունքի լեգիտիմացման», «իրավական նորմերի լեգիտիմացման» հետ կապված իրավափիլիսոփայական բարդ հարցեր²²: Հստակեցնենք, որ օրենքի (պոզիտիվ իրավունքի) լեգիտիմությունն ասելով նկատի ունենք ոչ թե սուբյեկտային կամ ընթացակարգային լեգիտիմությունը (լուսնայան «լեգիտիմացում» ընթացակարգի միջոցով՝ բանաձևը), այլ հասարակության կողմից օրենքի բովանդակության ճանաչումը (բովանդակային լեգիտիմություն), երբ օրենքի հասցեատերերի զգալի մասն ընդունում է (չշփոթել օրենքի պահանջները կատարելու հետ, որը կքննարկվի հաջորդիվ) օրենքի կոնկրետ կարգավորումը, քանի որ նրանց համար ինտուիտիվ հասկանալի է, որ այդ կարգավորումը չի հակասում նյութական արդարացիության (իրավունքի) սկզբունքի նվազագույն պահանջներին, ուստի այն ընդունելի է:

2.2. Օրենքի լեգիտիմության կանխավարկածը և դրա հերքումը

Իրավունքի լեգիտիմության կոնցեպտի կողմնակիցները լեգիտիմությունը համարում են պոզիտիվ իրավունքի (օրենքի) պարտադիր հատկանիշ, իսկ պոզիտիվ իրավունքի լեգիտիմությունն ասելով նկատի ունեն այն «որպես բնակչության կողմից արդար կարգի հաստատում»²³, այն որ օրենքի հասցեատերերը (անձը, հասարակությունը, սոցիալական խմբերը) ճանաչում են այդ իրավունքը «որպես վարքագծի ընդունելի հիմք»²⁴, և «դրանով ապահովվում է

²² Sté u Xéֆֆե Օ., նշվ. աշխ., էջ 92, Мелкевик Б. Легитимность и права человека / пер. с фр. // Правоведение. 2014, № 6. էջ 55-65, Антонов М.В. Легитимность, признание, действительность и отмена правовых норм в юридическом словоупотреблении // Российский журнал правовых исследований. 2018, № 2. էջ 118-124, Антонов М.В. Легитимность и действие права // Труды Института государства и права РАН. 2018, Том. 13. № 3. էջ 48-81, Легитимность права: коллективная монография / под общ. ред. Е. Н. Тонкова, И. Л. Честнова. – СПб.: Алетейя, 2019, Скоробогатов А.В., Али Аббуд Малик. Легитимация закона в юридическом дискурсе // Актуальные проблемы экономики и права. 2019, Т. 13, № 3. էջ 1370-1378, Денисенко В. В. Легитимность права: теоретико-правовое исследование: монография. М.: Проспект, 2022:

²³ Легитимность права: коллективная монография, под общ. ред. Е. Н. Тонкова, И. Л. Честнова. СПб.: Алетейя, 2019, էջ 140:

²⁴ Денисенко В. В. Легитимность права (теоретико-правовое исследование): дисс. ... док. юрид. наук. Санкт-Петербург, 2020, с. 115.

իրավունքի հասարակական ազդեցությունը, իրականացվում է դրա սոցիալական նշանակությունը»²⁵: Ռուս տեսաբանների բանավեճի հիմնական առարկան այն հարցն է, թե ինչ գործնական հետևանք կառաջացնի, եթե հաստատվի, որ օրենսդրական դրույթն օժտված չէ լեգիտիմությամբ, արդյո՞ք դա նշանակում է, որ օրենսդրական այդ դրույթը կորցնում է իր պարտադիրությունը: Պնդիտիվ իրավունքի լեգիտիմության՝ որպես դրա պարտադիր հատկանիշի կոդմնակիցների մոտեցումն այս հարցում հստակ չէ. նրանք մի կողմից նշում են, որ բոլորը պարտավոր են պահպանել գործող օրենսդրությունը, սակայն դրան զուգահեռ պնդում են, որ «... այս պայմանը սկզբունքորեն իրագործելի չէ տարբեր պատճառներով»²⁶: Նրանք հստակ չեն նշում իրենց դիրքորոշումն այս սկզբունքային հարցի վերաբերյալ. վերջին հաշվով օրենսդրության լեգիտիմությունը (հասարակական ճանաչումը) արդյո՞ք օրենքի գործողության պայման է, թե՞ ոչ, ո՞րն է օրենքի ոչ լեգիտիմ որակելու գործնական հետևանքը, ոչ լեգիտիմ համարվող օրենքն արդյո՞ք կորցնում է իր պարտադիրությունը, արդյո՞ք մարդիկ կարող են չկատարել այդ օրենքի պահանջները, թե՞ օրենքը ոչ լեգիտիմ գնահատելու միակ գործնական հետևանքն այն է, որ դրա հիման վրա իրավասու մարմիններից կարելի է պահանջել, որ քննարկեն այդ օրենքում փոփոխություններ կատարելու հարցը: Այս խնդիրները դուրս են սույն ուսումնասիրության առարկայից, սակայն *contra legem* իրավունքի զարգացման տեսանկյունից կարևոր է մի քանի դիտարկում: Նախ՝ ժողովրդավարական լեգիտիմությամբ օժտված մարմինների ընդունած օրենքները ոչ թե լեգիտիմ են որպես փաստ, այլ լեգիտիմ են որպես ենթադրություն (կանխավարկած): Սա նշանակում է, որ զուտ ժողովրդավարական լեգիտիմությունից չի կարելի *in abstracto* փաստել օրենքի լեգիտիմության առկայությունը. պարզապես կարելի է տրամաբանորեն ենթադրել, որ ժողովրդավարական լեգիտիմությամբ օժտված մարմնի ընդունած ակտերը լեգիտիմ են, այսինքն՝ գործում է ժողովրդավարական մարմինների սահմանած կանոնների բովանդակային լեգիտիմության կանխավարկածը:

Երկրորդ՝ օրենքի բովանդակային լեգիտիմության կանխավարկածը ստեղծում է հիմք, որ պետությունը հասարակությունից պահանջի պահպանել և կատարել այդ օրենքի դրույթները, քանի դեռ չի հերքվել օրենքի լեգիտիմության կանխավարկածը: Հասարակության կողմից օրենքների կատարումը չպետք է կախվածության մեջ դնել դրանց հասարակական ճանաչման փաստից. նման մոտեցումը ճանապարհի կրացի դեպքի քառս (անարխիա) և կիմաստագրկի պետության գոյությունը:

Երրորդ՝ օրենքի բովանդակային լեգիտիմության կանխավարկածը կարող

²⁵ Честнов И. Л. Легитимность как признак права, Вестник Московского государственного областного университета. Серия: юриспруденция, 2019, № 3, с. 71-72.

²⁶ Легитимность права: коллективная монография, с. 8, 10, 44-66.

է հերքվել բացառապես դատական ընթացակարգերով, երբ օրենքի հասցեատերերը կվիճարկեն օրենքի դրույթի համապատասխանությունն արդարության (իրավունքի) սկզբունքի նվազագույն պահանջներին, իսկ դատարանը *contra legem* իրավունքի զարգացման դոկտրինի հիման վրա կորոշի վեճը լուծել ոչ թե օրենսդրական կոնկրետ դրույթի, այլ իրավունքի սկզբունքների և դրանցից բխեցվող կանոնների հիման վրա: Այս իրավիճակում դատարանը հերքում է օրենքի այդ դրույթի բովանդակային լեգիտիմության կանխավարկածը: Այսինքն՝ դատարանը, հաստատելով օրենքի կոնկրետ դրույթների հակասությունն արդարության (իրավունքի) սկզբունքի նվազագույն պահանջներին, ըստ էության իմպլիցիտ հերքում է օրենքի այդ դրույթի լեգիտիմության կանխավարկածը, քանի որ ոչ մի հասարակություն չէր ցանկանա, որ իր երկրի իրավական համակարգում գործի արդարության կամ տրամաբանության նվազագույն պահանջներին հակասող այնպիսի կարգավորում, որի ադադակող անտրամաբանությունը և անարդարությունը պարզ են նույնիսկ տասնչորս տարեկան երեխային: Որպեսզի դատարանը ձեռնհաս լինի հերքելու օրենքի լեգիտիմության կանխավարկածը, նա նույնպես պետք է օժտված լինի լեգիտիմությամբ: Բսկ դատարանն արդյո՞ք օժտված է լեգիտիմությամբ, եթե՞ այո, ապա ո՞րն է նրա լեգիտիմության (հասարակական ճանաչման) աղբյուրը:

2.3. Դատարանների լեգիտիմությունը

Ռուսական դոկտրինում առանձնացվում է դատարանի լեգիտիմացման երկու հարթություն՝ իրավաքաղաքական (ստատիկ) և սոցիալ-մշակութային (դինամիկ): Իրավաքաղաքական լեգիտիմացիան ներառում է, օրինակ, պետական ինստիտուտների համագործակցությունը (միջինստիտուցիոնալ ինտերակցիան), իսկ սոցիալ-մշակութայինը՝ հիմնականում արժեքանական հարցերը²⁷: Եթե այս ամենը ներկայացնենք ավելի պարզ, ապա դատարանների լեգիտիմությունը բխում է երկու ակունքներից՝ դատարանների անկախությունից, ինչպես նաև՝ նրանց պրոֆեսիոնալիզմից, ազնվությունից և իրավունքի այլ սկզբունքներից (որպես նրա գործունեության հիմնաքար): Բ. Մաթյոն թեև մեղադրում է դատարաններին ժողովրդավարական լեգիտիմությամբ օժտված քաղաքական իշխանության ոլորտները «յուրացնելու» կամ նրանց դեմ գործելու մեջ, սակայն չի հերքում դատարանների լեգիտիմության առկայությունը: Նա նշում է. «Ամեն դեպքում դատավորների լեգիտիմությունը հիմնված է նրանց անաչառության վրա, իսկ նրանց անկախությունը քաղաքական իշխանությունից անաչառության պայմաններից մեկն է: Նման անաչառությունը ենթադրում է, որ դատավորը քաղաքական դաշտում չի գործում»²⁸: Դատարանը

²⁷ Այս մասին մանրամասն տե՛ս **Власова Г. Б.** Легитимация институтов публичной власти в политико-правовом и социокультурном измерениях (на примере эволюции правосудия): автореф. дис. докт. юрид. наук. Ростов-на-Дону, 2009, էջ 12-13:

²⁸ **Матё Б.**, նշվ. աշխ., էջ 136:

րանների լեգիտիմությունը ժողովրդավարական չէ, քանի որ, օրինակ, հետխորհրդային պետություններում դատավորները ժողովրդի կողմից չեն ընտրվում, սակայն, ի տարբերություն ժողովրդավարական լեգիտիմության, դատարանների լեգիտիմությունը բխում է նրանց ինքնուրույնությունից, պրոֆեսիոնալիզմից, ազնվությունից և իրավունքի այլ սկզբունքներից: Մյուս կողմից՝ ընտրովի քաղաքական իշխանության լեգիտիմությունը թեև ժողովրդավարական է, սակայն ներկայիս պայմաններում այդ իշխանությունը (հատկապես՝ եվրոպական ժողովրդավարությունների և առանձին հետխորհրդային պետությունների դեպքում) խարսխված է առավելապես պոպուլիզմի, անազնվության, ոչ պրոֆեսիոնալիզմի և քաղաքական նպատակահարմարության սկզբունքի (ավելի ճիշտ՝ քաղաքական անսկզբունքայնության) վրա:

Հանդիպում են պատմական ժամանակաշրջաններ, երբ կանգնում ենք երկրնորանքի (դիլեմայի) առաջ անկախությունից, պրոֆեսիոնալիզմից, ազնվությունից և իրավունքի այլ սկզբունքներից բխող, սակայն ոչ ժողովրդավարական լեգիտիմություն, թե՛ ժողովրդավարական, սակայն պոպուլիզմի և քաղաքական նպատակահարմարության վրա հիմնված լեգիտիմություն: «Հետճշմարտության (post-truth)» աշխարհում այդ երկու կողմերի ներկայացուցիչներին անվանում են «Էլիտար փորձագետներ և պոպուլիստ դեմագոգներ»²⁹: Հանրային-քաղաքական բնույթի լայնածավալ հարցերով այս դիլեմայի լուծումը հարաբերական է, իսկ իրավաբանական (մասնագիտական) առումով (օրինակ՝ օրենքի մեկնաբանման կանոններ, նորմերի հակասությունների լուծման եղանակներ, ժամանակի մեջ օրենքի գործողության մասին կանոններ) պատասխանը որոշակի է. երկու լեգիտիմությունների մրցակցության պարագայում նախապատվելի է անկախությունից, պրոֆեսիոնալիզմից, ազնվությունից և իրավունքի այլ սկզբունքներից սերող լեգիտիմությունը: Ընդ որում, ազնվությունը և իրավունքի այլ սկզբունքները ոչ միայն դատարանների լեգիտիմության աղբյուրներ են, այլ նաև *contra legem* դատական ակտի լեգիտիմացման միջոցներ են:

3. Իրավունքի սկզբունքները և *contra legem* իրավունքի զարգացման լեգիտիմացումը

3.1. Ընդհանուր դրույթներ

Իրավունքի սկզբունք (մաքսիմ, աքսիոմա) ասելով նկատի ունենք ոչ միայն օրենքում էքսպլիցիտ ամրագրված գաղափարները, այլ նաև տվյալ իրավական համակարգում դոկտրինալ առումով ճանաչում ստացած իրավական գաղափարները: Դրանք կարող են ներկայացվել տարբեր անվանումներով՝ «բնական իրավունքի սկզբունքներ», «կենդանի իրավունքի սկզբունքներ», «ոչ ֆորմալ իրավունքի սկզբունքներ», «իրավունքի դոկտրինալ սկզբունքներ»³⁰:

²⁹ **Фуллер С.** Постправда: знание как борьба за власть. Пер. с англ. М., Изд. дом НИУ ВШЭ, 2021, с. 12.

³⁰ **Илюхина В. А.** Доктринальные принципы российского права: учебное пособие. М., 2021,

Իրավագիտությունը մշտապես ընդգծված հարգանքով է վերաբերվել և վերաբերվում իրավունքի սկզբունքներին, դրանց մասին գրվել են արժեքավոր աշխատանքներ, ասվել են դրվատական խոսքեր, իրավական համակարգում իրավունքի սկզբունքներին հատկացվել են պատվավոր տեղեր³¹:

Ռուսաստանում դատավորի աշխատանքի հարուստ փորձ ունեցող մի շարք հեղինակավոր գիտնականներ նշում են իրավունքի սկզբունքների կարևորության մասին: Ընդ որում, այդ դատողություններն արժեքավոր են նաև *contra legem* իրավունքի զարգացման դեկտրինի տեսանկյունից: Օրինակ՝ Վ. Մ. Ժույկովը (ՌԴ գերագույն դատարանի նախագահի տեղակալ (1988-2007 թթ.)) նշել է. «Սահմանադրության այն դրույթը, ըստ որի՝ դատավորներն անկախ են և ենթարկվում են միայն օրենքին, նշանակում է ենթարկվել ոչ թե ցանկացած օրենքի, այլ այն օրենքին, որը չի հակասում Սահմանադրությանը և միջազգային իրավունքի համընդհանուր ընդունված սկզբունքներին ու նորմերին, այսինքն՝ չի հակասում իրավունքի գերակայության սկզբունքին: Եվ այսօրվա պայմաններում դատարանը, հիմնվելով այս սկզբունքների վրա, պետք է ոչ միայն լուծի վեճերը, այլև ուղղի օրենսդրի սխալները այն դեպքում, երբ օրենսդիրը անփութության կամ իրավական պաշտպանության ենթակա արժեքների աստիճանակարգության սխալ ընկալման պատճառով ընդունում է այնպիսի օրենքներ, որոնք հակասում են իրավունքի գերակայության սկզբունքին: Դատարանն այս դեպքում պետք է հիմք ընդունի այն, ինչ սահմանում է իրավունքը, այլ ոչ թե ֆորմալ օրենքը: Օրենքն ու իրավունքը միշտ չէ որ համընկնում են: Իսկ դատարանը պետք է գնահատի օրենքը Սահմանադրությանը և իրավունքի ընդհանուր ճանաչում ստացած սկզբունքներին համապատասխանելու տեսանկյունից»³²: Տ. Գ. Մորշակովան (ՌԴ սահմանադրական դատարանի նախագահի տեղակալ (1995-2002 թթ.)) նշել է. «Առանց օրենսդրական և իրավակիրառ պրակտիկան իրավունքի ընդհանուր սկզբունքներին ստորադասելու անհնար է ապահովել իրավունքի գերակայությունը»³³:

ՌԴ սահմանադրական դատարանի դատավոր Վ. Գ. Յարոսլավցևը գրել է. «Պատմութանով մարդն արդար դատական որոշում ստանալու համար պետք

Скоробогатов А. В., Краснов А. В. Философско-правовая природа правового принципа: методологические проблемы исследования // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Юридические науки, 2020, т. 24, № 3, с. 554.

³¹ Տե՛ս **Дворкин Р.** Империя права / пер. с англ. М.: Изд. Института Гайдара, 2020, **Алексн Р.**, Понятие и действительность права (ответ юридическому позитивизму). пер. с нем., М., Инфотропик Медиа, 2011, **Янаки Стоилов**, Принципы права: понятие и применение / пер. с болг., М., Проспект. 2022. «Принципы российского права: общетеоретический и отраслевой аспекты». Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. Саратов. 2010, «Принципы права: проблемы теории и практики» // Материалы XI международной научно-практической конференции. В 2-х ч. М., РГУП, 2017, «Система принципов российского законодательства: техника закрепления, интерпретации, реализации» // Юридическая техника. 2020, № 14:

³² «Верховенство права и проблемы его обеспечения в правоприменительной практике»: международная коллективная монография. 2-е изд., перераб. М.: Статут, 2010, с. 17-18.

³³ Նույն տեղում, էջ 16:

է մշտապես համադրի օրենքը և իրավունքի սկզբունքները»³⁴:

Հիմքեր չունենք կասկածի տակ դնելու այս դատողությունների ազնվությունը, սակայն խորհրդային ավանդույթներ կրող դատարանը քիչ դեպքերում անմիջապես կոչվի իրավունքի սկզբունքների օգնությանը, առավել ևս, երբ այդ պատճառով պետք է հակադրվի օրենքի կոնկրետ դրույթի կարգավորմանը: Որոշ հեղինակներ նշում են դժվարությունների մասին, որոնք կապված են իրավունքի սկզբունքների գործնական կիրառման հետ: Այսպես՝ Բ. Մաթյոն նշում է. «Սկզբունքներ օդում կախված են և չեն իջնում գործնական հարթություն»³⁵: Վ. Վ. Սորոկինն արդարացիորեն նշում է, որ ժամանակն է դադարեցնել իրավունքի սկզբունքների կիրառման հարցում երկակի ստանդարտների օգտագործումը, երբ հռչակվում է մի բան, իսկ գործնականում այլ բան է³⁶: Իրոք, եկել է իրավունքի սկզբունքներին գործնական իմաստով կենդանություն տալու, դրանք «երկնքից երկիրը» իջեցնելու ժամանակը: Դա հնարավոր է ոչ միայն իրավունքի անալոգիայի՝ որպես օրենսդրական բացի լրացման վերջին միջոցի դեպքում, այլ նաև դատարանի կողմից իրավունքը *contra legem* զարգացնելու պարագայում:

ՀՀ օրենսդիրը նախանշել է իրավաբանական ծայրահեղ պոզիտիվիզմի դիրքերից և օրենսդրությամբ իրավունքի սկզբունքները ճանաչել է որպես օրենսդրական բացի լրացման վերջին միջոց (տե՛ս «Նորմատիվ իրավական ակտերի մասին» ՀՀ օրենքի 39-րդ հոդվածի 2-րդ մաս), այժմ անհրաժեշտ է անցում կատարել հաջորդ քայլին՝ ճանաչել իրավունքի սկզբունքների հիման վրա իրավունքը օրենքին հակառակ զարգացնելու հնարավորությունը: Ռուսական տեսական աղբյուրներում հաճախ կարելի է կարդալ, որ «նորմերը սկզբունքներից դուրս կարող են վերածվել իրենց հակապատկերին»³⁷, կամ՝ «օրենսդիրն իրավունք չունի ստեղծել նորմեր, որոնք հակասում են օրենքի օբյեկտիվ սկզբունքներին և պետք է ձգտի նվազագույնի հասցնել այն նորմերի քանակը, որոնցում այդ սկզբունքները պատշաճ կերպով պահանջված չեն»³⁸: Իսկ ինչ անել, երբ օրենսդիրն այնուամենայնիվ խախտում է այս պահանջը, և դատարանը կոնկրետ գործ լուծելիս բացահայտում է այդ խախտումը: Հարցի ստանդարտ պատասխանն այն է, որ նման իրավիճակներում դատարանին ցույց են տալիս սահմանադրական դատարանի դուռը, սակայն հանդիպում են դեպքեր, երբ օրենսդրի սահմանած դրույթները հակասում են ոչ թե սահմանադրությանը, այլ իրավունքի այնպիսի սկզբունքներին (մաքսիմներին, աքսիոմներին), որոնք չունեն սահմանադրական պատկանելություն, օրինակ՝ *lex*

³⁴ Նույն տեղում:

³⁵ **Матые Б.**, նշվ. աշխ., էջ 104:

³⁶ Տե՛ս **Сорокин В. В.** Фундаментальная теория права: монография. М.: Юрлитинформ. 2020, էջ 170:

³⁷ «Верховенство права и проблемы его обеспечения в правоприменительной практике», с. 9-10.

³⁸ **Коновалов А. В.** Действие принципов права и их роль в формировании правопорядка // *Lex Russica* (Русский закон), 2018, № 10 (143), с. 10.

posterior իրավական մաքսիմը: Այլ կերպ ասած՝ օրենսդրի կողմից իրավունքի սկզբունքներին հակասող նորմեր ընդունելու դեպքում իրավական հարցը միշտ չէ, որ կարող է կամ պետք է լուծվի սահմանադրական արդարադատության միջոցով. կան իրավիճակներ, երբ հարցի լուծումը պետք է տան քրեական, վարչական կամ քաղաքացիական արդարադատություն իրականացնող դատարանները:

3.2. Իրավունքի սկզբունքները՝ որպես contra legem իրավունքի զարգացման լեգիտիմացման միջոց

Ինչպես նշվեց, ազնվությունը և իրավունքի այլ սկզբունքները ոչ միայն դատարանների լեգիտիմության աղբյուրներ են, այլ նաև contra legem դատական ակտի լեգիտիմացման միջոցներ են: Հարց է ծագում՝ իսկ ինչ հիմքով ենք պնդում, որ իրավունքի սկզբունքները contra legem դատական ակտին հաղորդում են հասարակական ճանաչում (լեգիտիմություն): Բանն այն է, որ իրավունքի սկզբունքներում արտացոլված են հասարակության մեջ առկա որոշակի իրավական արժեքները, նվազագույն արդարության մասին պատկերացումները: Այս իմաստով իրավունքի սկզբունքները a priori չեն կարող հակադրվել հասարակության կոնկրետ պահանջներին և պատկերացումներին: Կիսում ենք այն ռուս տեսաբանների մոտեցումը, ովքեր իրավունքի սկզբունքները համարում են օրենքի կամ այլ նորմատիվ իրավական ակտերի լեգիտիմացման ինքնուրույն միջոց: Տեսության մեջ նշվում է, որ «սկզբունքներից յուրաքանչյուրն ունի սոցիալական ծագում, դրանց աղբյուրը հասարակությունն է՝ իր քաղաքակրթության որոշակի փուլում, և նրանք կարող են իրենց ազդեցությունն ունենալ իրավունքի զարգացման վրա (...), իրավունքի վերադիտիվ սկզբունքներն օրենսդրության լեգիտիմության չափանիշ են»³⁹, «նորմատիվ իրավական սկզբունքները սոցիալապես լեգիտիմ ելակետային տվյալներ են»⁴⁰, «օրենքում իրավական սկզբունքի ակնհայտ առկայությունն ապահովում է դրա լեգիտիմությունը և նպաստում իրավական իրականության ներդաշնակեցմանը»⁴¹: Եթե դատարանը գործում է իրավունքի սկզբունքների հիման վրա, նույնիսկ օրենքի դրույթին հակառակ, ապա միևնույնն է, նրա ակտերն ունեն հասարակական ճանաչում, քանի որ իրավունքի սկզբունքներն արտացոլում են տվյալ հասարակության նվազագույն իրավական պահանջները: Հասարակությունը հետաքրքրված է, որ դատարանի ակտերը բխեն այդ սկզբունքներից: Եթե օրենսդիրն ընդունել է օրենքի որևէ դրույթ, սակայն դատարանը հերքել է

³⁹ Герасимова Н. П. Теоретическое осмысление природы ценности права и правовых принципов в науке, Вестник Южно-Уральского государственного университета. Сер. Право, 2019, Т. 19, № 2, с. 55.

⁴⁰ Скоробогатов А. В., Краснов А. В. Философско-правовая природа правового принципа: методологические проблемы исследования // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Юридические науки, 2020, Т. 24, № 3. էջ 554.

⁴¹ Краснов А. В. Легитимность права: аксиологический аспект // Вестник экономики, права и социологии, 2019, № 1, с. 87–90.

այդ դրույթի լեգիտիմության կանխավարկածը և որոշում է կայացրել իրավունքի սկզբունքների հիման վրա, ապա *contra legem* դատական ակտը լեգիտիմացվում է իրավունքի սկզբունքներով:

Հասարակությունը կճանաչի արդարության կամ տրամաբանության նվազագույն պահանջներից բխող *contra legem* դատական ակտը հատկապես, եթե այդ ակտով դատարանը հակադրվում է օրենսդրի ադադակող անտրամաբանությանը և անարդարությանը: Ասվածը չի նշանակում, որ դատարանը ցանկացած գործով պարտադիր պետք է վկայակոչի իրավունքի սկզբունքները: Օրինակ՝ Վ. Վ. Սորոկինը նշում է, որ իրավունքի սկզբունքները պետք է կիրառվեն յուրաքանչյուր գործով, որպեսզի յուրիսդիկցիոն որոշումը լինի արդարադատ: Նա առաջարկում է յուրաքանչյուր դատավորի պարտավորեցնել, որ դատական ակտում պարտադիր հղում կատարի իրավունքի սկզբունքներին, իսկ եթե դատարանի որոշման պատճառաբանական մասում իրավունքի սկզբունքների վրա հղում արված չէ, ապա դա դատական ակտը բեկանելու հիմք է⁴²: Այս մոտեցումն ընդունելի չէ: Իրավակիրառողը նորմատիվ դրույթներն ընտրելիս պետք է շարժվի հատուկից դեպի ընդհանուր (*lex specialis*): Եթե վեճը լուծելու համար առկա է օրենսդրական հատուկ նորմ, որը չի «տառապում» որևէ դեֆեկտով, այսինքն՝ այն չի հակասում իրավունքի սկզբունքներին, և չկա դրա լեգիտիմության կանխավարկածը հերքելու հիմքեր, ապա դատարանը վեճը պետք է լուծի հատուկ նորմի հիման վրա: Այս դեպքում իրավակիրառ ակտում իրավունքի սկզբունքները հիշատակելն անիմաստ է: Բացի այդ, իրավունքի սկզբունքներն ամեն գործով վկայակոչելը կարող է հանգեցնել իրավունքի սկզբունքների արժեզրկմանը: Իրավունքի սկզբունքների գործնական արժեքը բացառիկ է. դրանք հիմնականում օրենքի բացերը լրացնելու վերջին միջոցներ են կամ օրենքի դրույթներին հակառակ որոշում կայացնելու հիմքեր են:

4. *Contra legem* իրավունքի զարգացման գալման կառուցակարգերը

4.1. *Ընդհանուր դրույթներ*

Եթե դատարանն իրավասու է հերքելու օրենքի լեգիտիմության կանխավարկածը և օրենքին հակառակ որոշում կայացնելու, ապա արդյո՞ք դա չի նշանակում, որ մենք դատարանին դարձնում ենք «սուվերեն», իսկ նրա որոշումը՝ «սուվերենի որոշում», որը, հակադրվելով օրենքի կարգավորմանը, ոչնչից (*ex nihilo*) բխեցնում է կանոն: Այլ կերպ ասած՝ դատարանի *contra legem* որոշումը արդյո՞ք չի համարվում «սուվերենի որոշում», որի վավերականությունը ոչ թե պարզապես զուրկ է որևէ հիմքից, այլ նույնիսկ հակադրվում է օրենքին: Առաջին հայացքից *contra legem* իրավունքի զարգացման դոկտրինը նման է արմատական (ռադիկալ) իրավաբանական (դատական) ռեալիզմին,

⁴² См. у Сорокин В. В. Дух права и буква закона: вопросы понимания, толкования и действия: монография. М.: Юрлитинформ, 2019, էջ 251:

որի կողմնակիցները in abstracto հերքում են մինչև դատական իրավակիրառումը օրենքի տեքստի նշանակությունը կամ այն ճանաչելու հնարավորությունը (օրինակ՝ Մ. Տրոպերը)⁴³։ Ընդ որում, նրանք ժամանակակից ժողովրդավարական իրավական պետությունը համարում են «յուդոկրատիա» (Richterstaat)⁴⁴ կամ դատավորների պետություն, որտեղ իշխանությունն օրենսդիրից անցնում է դատարաններին, որտեղ դատավորը այսուհետ ցանկանում է լինել ոչ թե «ծառա», այլ իրավական համակարգի «շինարար»⁴⁵։

Նախապես նշենք, որ արմատական իրավաբանական ռեալիզմի տեսանկյունից դատարանի որոշումը չի էլ կարող լինել contra legem այն պարզ պատճառով, որ օրենքի տեքստը, ըստ նրա, նշանակություն չունի. դատական ակտն ինչպե՞ս կարող է հակասել ինչ-որ բանի, որը գոյություն չունի, դատական ակտն ինչպե՞ս կարող է լինել contra legem, եթե դատարանի համար lex-ը չունի որևէ նշանակություն։

Իրավաբանական ռեալիզմի ներկայացուցիչները թեև նշում են դատարանի համար արտաքին և ներքին զսպումների անհրաժեշտության մասին (օրինակ՝ արտաքին զսպումներից՝ իշխանության այլ մարմինների ներկայացուցիչների հնարավոր արձագանքը, իսկ ներքին զսպումներից՝ որոշումների հիմնավորման անհրաժեշտությունը)⁴⁶, սակայն զսպումների մասին խոսելը չի չեզոքացրել իրավաբանական այս ծայրահեղ դրսևորման սուր քննադատությունը։ Ռ. Դվորկինը նշում է, որ իրավաբանական ռեալիզմը դուրս է եկել նորաձևությունից մեծ մասամբ իրավունքի գոյությունը կասկածի տակ դնող հայտարարությունների հիմարության պատճառով⁴⁷։ Արմատական իրավաբանական ռեալիզմը դատարանին ըստ էության դարձնում է սուվերեն, քանի որ դատարանին հնարավորություն է տրվում որոշում կայացնելու ex nihilo, մինչդեռ, ինչպես հոռուեցիներն էին նշում, «ex nihilo nihil fit» (ոչնչից ոչինչ չի սերվում)։

Contra legem իրավունքի զարգացման պարագայում դատարանը չի վերածվում «սուվերենի», իսկ նրա contra legem որոշումը՝ «սուվերենի որոշման»։

1) Պնդում չի արվում, որ օրենքի տեքստը դատարանների համար in abstracto որևէ նշանակություն չունի, և դատարանները դրանով կաշկանդված չեն։ Contra legem իրավունքի զարգացման դոկտրինը օրենսդիր և դատական մարմինների փոխգործակցությունը ո՛չ բացառում է, ո՛չ էլ բացարձականացնում է. օրենսդիր և դատարանների ինտերակցիան (շփումները) դիտարկվում

⁴³ Այս մասին տե՛ս Стратегии судебного толкования и принципы права: учебное пособие. Под ред. Е. В. Тимошиной. Санкт-Петербург, 2022, էջ 24-25, 34-36։

⁴⁴ Տե՛ս Томас Лундмарк, Очерки сравнительного правоведения. СПб.: Алеф-Пресс, 2022, էջ 436։

⁴⁵ Տե՛ս Рютерс Б. Государство судей: миф или реальность? // Правосудие/ Justice, 2019, Т. 1, № 2, էջ 45-51։

⁴⁶ Այս մասին տե՛ս Фаталиева Д. А. Теория юридических сдержек: фактические границы правотворческих полномочий судьи с точки зрения неореалистической теории толкования // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Юридические науки, 2023, Т. 17, № 2, էջ 374։

⁴⁷ Տե՛ս Дворкин Р., նշվ. աշխ., էջ 212։

է «ենթարկվածություն – համագործակցություն – հակադրություն» ձևաչափով⁴⁸:

2) *Contra legem* իրավունքի զարգացման դեպքում դատարանն իրավունքը զարգացնում է ոչ թե *ex nihilo*, այլև իրավունքի սկզբունքների հիման վրա. *contra legem* դատական ակտի վավերականության հիմքում ընկած են իրավունքի սկզբունքները (դատարանը պետք է պատճառաբանի իրավունքի սկզբունքների կիրառումը):

Բոլոր դեպքերում չենք կարող հերքել, որ *contra legem* իրավունքի զարգացումը պարունակում է դատարանների կողմից կամայականություն դրսևորելու որոշակի ռիսկեր: Ճիշտ է՝ քաղաքական նպատակահարմարության սկզբունքով մտածող և գործող քաղաքական իշխանություններից բխող վտանգները (իրավունքի սկզբունքներն արհամարհելու ռիսկերը) անկասկած ավելի շատ են, քան դատարանների պարագայում է, սակայն նման վտանգներ, այնուամենայնիվ, առկա են: Վ. Ջորկինի մեկնաբանմամբ՝ ամերիկացի ազդեցիկ սահմանադրագետ Ա. Բիքելը դատական իշխանությունը համարում էր իշխանության բոլոր ճյուղերի մեջ ամենաքիչ վտանգավորը⁴⁹, սակայն չպետք է մոռանալ, որ դատարանները պետական ապարատի մաս են, իշխանության կրող են, ուստի նրանց համար ևս պետք է նախատեսվեն զսպման ներքին և արտաքին միջոցներ:

Contra legem իրավունքի զարգացման դոկտրինը ենթադրում է զսպման կառուցակարգեր, որոնք կոչված են նվազեցնելու ներկայացուցչական ժողովրդավարությունը «յուդոկրատիայով» փոխարինելու ռիսկերը, սահմանափակելու դատարանների կողմից իրավունքի զարգացման շղարշի ներքո հանրային-քաղաքական բնույթի լայնածավալ հարցերով քաղաքականությամբ զբաղվելու և կամայականություններ դրսևորելու հնարավորությունը: Այս խնդիրը լուծելու նպատակով անհրաժեշտ է ճանաչել օրենքին հակառակ իրավունքի զարգացումը զսպելու հետևյալ կառուցակարգերը՝ *contra legem* իրավունքի զարգացման ինստիտուցիոնալ և ոլորտային սահմանները, ինչպես նաև՝ ներքին զսպումները:

4.2. *Contra legem* իրավունքի զարգացման սահմանները և ներքին զսպումները

4.2.1. *Ինստիտուցիոնալ սահմանը*

Contra legem իրավունքի զարգացման ինստիտուցիոնալ սահմանը ունի արտաքին և ներքին տեսանկյուններ: *Contra legem* իրավունքի զարգացման ինստիտուցիոնալ սահմանի արտաքին տեսանկյունն այն է, որ գործադիր իշխանության մարմինները, նույնիսկ գործադիր իշխանությունից ինստիտուցիոնալ առումով դուրս գտնվող ինքնավար պետական մարմինները *contra*

⁴⁸ Տե՛ս Գамбарյան Ա. Ս. Принцип законности и положение «судья подчиняется закону» в контексте доктрины развития права *contra legem* // Правоприменение. 2023. Т. 7, № 4, էջ 19-20:

⁴⁹ Տե՛ս Զորյкин В. Д. Право против хаоса: монография. 2-е изд., испр. и доп. М., Норма: ИНФРА-М., 2023, էջ 40:

legem իրավունքի զարգացման դոկտրինի ինքնաբավ հասցեատերեր չեն: Օրենքին հակառակ իրավունքի զարգացում հնարավոր է դատարանների կողմից կամ նվազագույնը՝ նրանց պարտադիր վերահսկողությամբ: Այս մոտեցումից հնարավոր են հետևյալ բացառությունները՝

1) պառլամենտի կողմից իրավունքի contra constitutionem զարգացումը, որի հիմքում ընկած են պետականապահպանության սկզբունքները⁵⁰,

2) գործադիր իշխանության մարմինների contra legem իրավակիրառումը, երբ իրավասու դատարանն օրենքին հակասող է ճանաչում նորմատիվ իրավական ակտը, սակայն, ելնելով իրավաչափ նպատակներից, հետաձգում է անվավեր ճանաչված նորմատիվ իրավական ակտի ուժը կորցնելու ժամկետը: Ընդ որում, այս իրավիճակը վերապահումով կարելի է համարել contra legem իրավունքի զարգացում, քանի որ գործադիր իշխանությանը նման վարքագիծ դրսևորելու հնարավորություն, ըստ էության, տրված է օրենքով⁵¹,

3) պետական մարմինների կողմից contra legem իրավունքի զարգացումը «lex non cogit ad impossibilia» (օրենքը չի պահանջում անհնարինը) իրավական մաքսիմի հիման վրա, երբ առկա է օրենքի պահանջը կատարելու ֆիզիկական անհնարինություն և պետական մարմինը (օրինակ՝ Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովը) գործում է օրենքի կոնկրետ դրույթին հակառակ⁵²:

Այսպիսով՝ contra legem իրավունքի զարգացման դոկտրինի միակ ինքնաբավ հասցեատերը գործադիր իշխանությունից ինստիտուցիոնալ և գործառութային առումով անկախ դատարանն է:

Contra legem իրավունքի զարգացման ինստիտուցիոնալ սահմանի ներքին տեսանկյունն այն է, որ քննարկվող դոկտրինի ինքնաբավ հասցեատերը ոչ թե կոնկրետ դատարանն է կամ դատավորը, այլ ողջ դատական համակարգը: Առաջին ատյանի կամ այլ ատյանի դատարաններն անկասկած contra legem իրավունքի զարգացման դոկտրինի հասցեատերեր են, սակայն նրանց՝ օրենքին հակառակ վարքագիծը դառնում է վավերական և ինքնաբավ, երբ բարձր դատարանը (գերագույն դատարանը, վճռաբեկ դատարանը) այն ճանաչում է որպես իրավաչափ, այսինքն՝ ճանաչում է, որ մյուս ատյանի դատարանները գործել են contra legem իրավունքի զարգացման դոկտրինի հիման վրա: Եթե այլ ատյանի դատարանները դատական ակտում վկայակոչել են contra legem իրավունքի զարգացման դոկտրինը, ապա բարձր դատարանն այդ դատական ակտի դեմ բերված բողոքը (չնչին է հավանականությունը, որ կողմերը չեն բո-

⁵⁰ Այս մասին տե՛ս **Гамбарян А. С.** Развитие парламентом права contra constitutionem в Республике Армения // Сравнительное конституционное обозрение, 2022, № 4 (149), էջ 129-153:

⁵¹ Այս մասին տե՛ս **Гамбарян А. С.** Развитие права вопреки закону (contra legem) в Республике Армения // Государство и право, 2023, № 5, էջ 152-153:

⁵² Տե՛ս **Гамбарян А. С.** Развитие права вопреки закону (contra legem) на основе правовой максимы «закон не требует невозможного» // Вестник Пермского университета. Юридические науки, 2023, № 4 (62), էջ 552-567:

դոքարկի contra legem դատական ակտը) պետք է պարտադիր ընդունի վարույթ, քանի որ իրավունքի զարգացման հարցերը բարձր դատարաններին ներհատուկ գործառույթ են:

4.2.2. Ոլորտային սահմանը.

Դատարանների կողմից contra legem իրավունքի զարգացումն ունի ոլորտային երկու սահմանափակում: Նախ՝ contra legem իրավունքի զարգացման մոդելի դեպքում դատարանները կարող են հակադրվել կոնկրետ օրենքի կոնկրետ դրույթին: Քննարկվող դոկտրինի հիման վրա դատարանները չեն կարող հակադրվել ամբողջ իրավակարգին: Այս դոկտրինը պետության օրենսդրությունը բոլորովին կամ սաբստադի ենթարկելու գաղափարախոսական հիմք չէ:

Երկրորդ՝ դատարանը contra legem իրավունքի զարգացման դոկտրինի հիման վրա կարող է հակադրվել օրենքի այն դրույթներին, որոնք առավելապես ունեն մասնագիտական (իրավաբանական) բնույթ, օրինակ՝ իրավական ակտերի մեկնաբանման մասին օրենսդրական կանոնները, նորմերի հակասությունների լուծման օրենսդրական եղանակները, օրենքի բացերի լուծման միջոցները, ժամանակի մեջ կամ տարածության վրա օրենքի գործողության մասին օրենսդրական կանոնները, օրենսդրական բնորոշումները և այլն: Դատարանները չպետք է իրավունքը զարգացնեն հանրային-քաղաքական բնույթի լայնածավալ հարցեր կարգավորող օրենքի դրույթներին հակառակ, սակայն ասվածը հարաբերական է և կախված է քաղաքական իշխանության ու դատարանների շփումների (ինտերակցիայի) ավանդույթներից և մշակույթից: Օրինակ՝ Գերմանիայում contra legem իրավունքի զարգացման դոկտրինը փաստացի գործածվել է ազգային արժույթով դրամական պահանջներն ինդեքսավորելու օրենսդրական դրույթների ոլորտում: Այսպես՝ Գերմանիան Առաջին աշխարհամարտում ռազմական գործողություններ վարելու համար պահանջվող հսկայական ֆինանսական միջոցները որոշել էր ներգրավել ոչ թե հարկերից, այլ վարկեր վերցնելով, այդ թվում՝ սեփական բնակչությունից, ինչի հետևանքով դարձել էր խոշոր պարտապան: Պատերազմում նրա պարտությունից հետո ազգային արժույթը (մարկը) էականորեն արժեզրկվել էր (ԱՄՆ 1 դոլարը = 4 տրիլիոն մարկի), սակայն պետությունը դրամական պահանջները չէր ինդեքսավորել: Գերմանական դատարանները բարեխղճության քաղաքացիաիրավական սկզբունքի հիման վրա հակադրվել էին արտարժույթի մասին հանրային-իրավական բնույթի օրենսդրական դրույթներին, որոնք չէին նախատեսում պատերազմից հետո արժեզրկված դրամական պահանջի ինդեքսավորում: Ֆինանսների նախարարության և դատարանների հակադրության արդյունքում գերմանական դատական համակարգը հասավ այն բանին, որ գործադիր իշխանությունը ի վերջո դրամական պահանջների համար նախատեսեց 15 % ինդեքսավորում: Կ. Նամը նշում է. «Դատարանը հանրային իրավունքի ոլորտին վերաբերող օրենքի իմպերատիվ նորմի և քաղաքացիական

իրավունքի բարեխղճության սկզբունքի հակադրության մեջ նախապատվությունը տվեց վերջինիս: Այդ ժամանակվա գրականությունում նշվում էր, որ առնվազն Գերմանիայի համար հազվադեպ պատմական իրադարձություն է, երբ «հիմնարար օրենքը վերացվեց դատական պրակտիկայի միջոցով»⁵³:

Ի տարբերություն Գերմանիայի դատարանների՝ հետխորհրդային դատարանները ֆինանսական հարցերով հանրային իրավունքի զարգացմամբ չեն զբաղվել: Ինչպես նշվեց, հետխորհրդային դատարաններն իրենց բնույթով կոչված չեն, թերևս չեն էլ կարող զբաղվել հանրային-քաղաքական բնույթի լայնածավալ հարցերով իրավունքի զարգացմամբ:

4.2.3. Ներքին զսպումները.

Contra legem իրավունքի զարգացման ներքին զսպումները վերաբերում են դատական ակտերի պատճառաբանությանը: Դատարանը թեև հակադրվում է օրենքի կոնկրետ դրույթին, սակայն դա չի նշանակում, որ contra legem դատական ակտում պատճառաբանությունը բացակայում է: Այս պարագայում իրավունքի զարգացումն ընթանում է սիլլոգիստական տրամաբանությամբ, պարզապես ընդհանուր նախադրյալի դեր կատարում է ոչ թե օրենքի դրույթը (որին դատարանը հակադրվում է), այլ իրավունքի սկզբունքը և դրանից բխեցվող վարքագծի կանոնը: Իրավունքի սկզբունքներն ընդհանուր գաղափարներ են, սակայն դա չի նշանակում, որ դատարանները պետք է դրանց ընկալման և կիրառման հարցում ունենան բացարձակ ազատություն: Իրավունքի սկզբունքների ընկալման, դրանցից վարքագծի կանոններ բխեցնելու և դրանք կիրառելու հարցում դատարանների հնարավոր վոյունտարիզմը կարող է սահմանափակվել, եթե դատարանը կաշկանդված լինի իրավունքի վերաբերյալ պատվավոր դոկտրինալ աղբյուրներում առկա իրավունքի սկզբունքների մեկնաբանություններով, օրինակ՝ հռոմեական իրավունքի աղբյուրներում, Արիստոտելի աշխատություններում, ազգային օբյեկտիվ իրավունքի աղբյուրներում իրավունքի սկզբունքների մասին դատողություններով: Այսպես՝ դատարանը պետք է ոչ թե պարզապես վկայակոչի իրավունքի որևէ սկզբունք և դրանով ավարտի «իր գործը», այլ պետք է վերլուծի սկզբունքի բովանդակությունը, դրանից բխող վարքագծի կանոնները, իսկ այդ նպատակով նա պետք է վկայակոչի, օրինակ՝ Պլատոնի աշխատություններում կամ Մխիթար Գոշի դատաստանագրքում տվյալ սկզբունքի վերաբերյալ առկա (արդիական) մեկնությունները: Միայն նման մոտեցման պարագայում իրավունքի ընդհանուր սկզբունքները կարող են իրականացնել նաև դատարանին զսպելու գործառույթ: Contra legem իրավունքի զարգացման պատասխանատու հարցում դատարանների վստահությունը կբարձրանա, եթե նրանք ձևավորեն իրավունքի սկզբունքի և դրանից բխեցվող վարքագծի կանոնի վերաբերյալ գիտական եզրակացություն կամ amicus curiae ստանալու պրակտիկա: Դա նշանակում է,

⁵³ **Нам К. В.** Принцип добросовестности: развитие, система, проблемы теории и практики. 2-е изд., перераб. и доп. М., М-Логос, 2023, էջ 47:

որ դատարանները մինչև *contra legem* որոշում կայացնելը գիտական հիմնարկներից կամ հեղինակավոր իրավաբան գիտնականներից պետք է ստանան կիրառման ենթակա իրավունքի սկզբունքի բովանդակության և դրանից բխեցվող վարքագծի կանոնի կապի, ինչպես նաև իրավունքի սկզբունքի (դրանից բխող վարքագծի կանոնի) և օրենքի կոնկրետ դրույթի (որին պետք է դատարանը հակադրվի) հարաբերակցության մասին եզրակացություն կամ *amicus curiae*:

Եզրակացություն

Ժողովրդավարական լեգիտիմությամբ օժտված մարմինների ընդունած օրենքները ինքնաբերաբար չեն կարող որակվել որպես լեգիտիմ: Դրանք օժտված են լեգիտիմության կանխավարկածով, որը հնարավոր է հերքել դատական ընթացակարգերի միջոցով, երբ դատարանը իմպլիցիտ որոշում է, որ օրենքը լեգիտիմ չէ, քանի որ այն հակասում է իրավունքի սկզբունքներին, ուստի իրավունքը կարող է զարգացնել ոչ լեգիտիմ օրենքին հակառակ: Իրավունքի սկզբունքները դատարանների լեգիտիմության աղբյուր են, *contra legem* դատական ակտերի լեգիտիմացման և միաժամանակ դատարաններին զսպելու միջոց են: *Contra legem* իրավունքի զարգացումը պարունակում է դատարանների կողմից կամայականություն դրսևորելու որոշակի ռիսկեր, այդ պատճառով *Contra legem* իրավունքի զարգացնալ դոկտրինը նախատեսում է զսպման կառուցակարգեր, որոնք կոչված են սահմանափակելու դատարանների կողմից իրավունքի զարգացման շղարշի ներքո հանրային-քաղաքական բնույթի լայնածավալ հարցերով քաղաքականությամբ զբաղվելու և կամայականություններ դրսևորելու հնարավորությունը:

АРТУР ГАМБАРЯН – *Легитимация развития права contra legem и структуры управления.* – Цель настоящего исследования – выяснить, наделены ли суды легитимностью развивать право *contra legem* (вопреки закону). В первую очередь, в статье констатируется, что в настоящее время демократическая легитимность находится в состоянии кризиса: избираемые европейские политические лидеры отказываются от занятия политикой, уступив свои позиции популистам, автономным (независимым) органам или крупным негосударственным организациям. Далее развивается мысль о том, что легитимность принимаемых находящихся в подобном политическом кризисе органами законов является отнюдь не фактом, а лишь предположением (презумпцией). Так, презумпция легитимности закона может быть оспорена в судебном порядке, когда суд имплицитно решает, что закон нелегитимный, в зависимости от того, противоречит ли последний принципам права или нет. Отсюда следует, что суд может обеспечивать дальнейшее развитие права *contra legem*, то есть вопреки нелегитимному закону. Источником легитимности суда выступают независимость, честность и другие принципы права, которые, в свою очередь, также являются средством легитимации судебного акта *contra legem*. В обоснование данного тезиса следует указать, что ни одно общество не хотело бы, чтобы в правовой системе его страны было законодательное требование, которое противоречило бы минимальным требованиям справедливости и вопиющая нелогичность которого была бы очевидна даже четырнадцатилетнему ребенку. В отличие от более

радикального юридического реализма при развитии права *contra legem* суд не превращается в «суверена», а его решение *contra legem* – в решение «суверена», поскольку 1) текст закона продолжает сохранять для судов свое значение; 2) суд развивает право не *ex nihilo*, а на основе принципов права и суд обязан обосновать их применение. Предметом рассмотрения статьи являются также механизмы сдержек, призванные снизить риски замены представительной демократии «юдократией» при применении доктрины *contra legem*. Механизмы сдержек включают в себя институциональные и предметные пределы развития права *contra legem*, а также внутренние сдержки.

Ключевые слова: *contra legem*, демократия, легитимность, презумпция легитимности закона, принципы права, суд

ARTUR GHAMBARYAN – *Legitimization of the Development of Contra Legem Law and Mechanisms for its Containment*. – The purpose of this research is to ascertain whether courts are endowed with legitimacy to develop law *contra legem* (against the law). Primarily, the article asserts that currently democratic legitimacy is in a state of crisis: elected European political leaders are refraining from engaging in politics, ceding their positions to populists, autonomous (independent) bodies, or major non-governmental organizations. Furthermore, the notion is developed that the legitimacy of laws adopted by bodies in such a political crisis is by no means a fact, but merely a presumption. Thus, the presumption of the legitimacy of the law can be challenged judicially, where the court is empowered to implicitly establish the illegitimacy of the law in case of its contradiction to legal principles. Consequently, the court may ensure the further development of law *contra legem*, that is, against illegitimate law. The legitimacy of the court is derived from independence, integrity, and other legal principles, which in turn also serve as a means of legitimizing the judicial act *contra legem*. In support of this thesis, it should be noted that no society would want a legislative requirement in its legal system that contradicts the minimum requirements of justice and whose blatant illogicality would be evident even to a fourteen-year-old child. In contrast to more radical legal realism, in the development of law *contra legem*, the court does not become a "sovereign," but its decision *contra legem* becomes a decision of the "sovereign," since 1) the text of the law continues to retain its significance for the courts; 2) the court develops law not *ex nihilo* but based on legal principles and is obliged to justify their application. The article also examines mechanisms of checks and balances aimed at reducing the risks of replacing representative democracy with "juristocracy" when applying the doctrine *contra legem*. These mechanisms of checks and balances include institutional and substantive limits on the development of law *contra legem*, as well as internal restraints.

Key words: *contra legem*, democracy, legitimacy, presumption of legitimacy of law, principles of law, court

FRICK'S LEGAL AND POLITICAL VIEWS

ALVARD ALEKSANYAN*
Yerevan State University

Frick (1230-1310) is one of the most talented and original representatives of medieval Armenian secular poetry. He remained in history as a poet, but it is worth noting that in his few works that have come down to us, he turned to multifaceted legal, political, and religious issues. He was a consistent successor and developer of the medieval literary secular-democratic trend. Not being free from medieval religious ideology, he introduced criticism and analysis into the idealistic worldview.

One of the themes of his secular poems is the historical fate of the Armenian people, the political, economic and legal status of the impoverished population of Armenia in the 13th century during the reign of the Mongol-Tatar yoke. He expressed his protest against the reigning lawlessness, inequality and injustice. He expressed confidence that there would be political changes and the end of the Tatar kingdom. He believed that in the Christian world there will be freedom, peace and equality, which is possible only with the transformation of political power. Among Christians, he was looking for a king who would come to the aid of Christians who were being tortured and killed by the lawless.

Along with national-political problems, Frick also touched upon socio-economic, class, and universal problems. He very early noticed the existing injustices and inequalities in society, the social stratification of society into two opposite classes: the rich and the poor, which he explained not by divine providence, but by social relations. He expressed the ideas of class equality and free expression of the will of people.

Frick, in his poems and instructions, condemned the public and private bad manners of that time and established, in the form of prohibitions and instructions, the norms of behavior and lifestyle for all sections of Armenian society.

Key words: *Frick, medieval poet, verse, complaint, exhortation, falak (fate), church, sin, righteous judge, Christian*

* **Alvard Aleksanyan** – Candidate of Law, Associate Professor at YSU Chair of History and Theory of State and Law

Ալվարդ Ալեքսանյան – իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ պետության և իրավունքի տեսության և պատմության ամբիոնի դոցենտ

Алвард Алексанян – кандидат юридических наук, доцент кафедры теории и истории государства и права ЕГУ

E-mail: alvard.alexanyan@mail.ru. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6410-6379>.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Ստացվել է՝ 03.10.2024

Գրախոսվել է՝ 09.12.2024

Հաստատվել է՝ 15.12.2024

© The Author(s) 2024

"Frick is an independent leading poet with both form and rich content, who sings with equal beauty the state of his personal life and National-political and social problems, reflecting the reality of his days, fighting against the oppressors and deeply believing in the best future of the people".

Manuk Abeghyan

Frick¹ (1230-1310) is one of the most talented and original representatives of medieval Armenian secular poetry. He remained in history as a poet, but it is worth noting that in his few works that have come down to us, he addressed multi-faceted legal, political, and religious issues, which have axiological and scientific noticeable value not only for the views of the times he lived in but also for the possible vectors of their reflection at present from an evaluation point of view.

Frick's creative activity and juridical-political ideas are fully understandable only in the unity of his life and period. Information about Frick's biography is very fragmented and contradictory. The Armenian people were subject to the exploitation and extortion of Mongol khans and local nobility, and the oppression of merchants. Under the influence of Western capital trade, industry, and urban life began to revive and develop. Of course, this phenomenon did not stem from the ambitions of the Mongols in the conquered countries; on the contrary, the Mongols were exclusively destructive. But the fact that a complete state was created in Advanced Asia, putting an end to petty governments, made it possible for merchant capital to develop. Merchants began to travel within the borders of that state, and the Mongols did not prohibit it, because as a result, they squeezed a huge amount of wealth from them.

Cilicia played a particularly big role in revitalizing the economic life of Armenia, through which the influence of Western commercial capital deepened in the country and contributed to the development of trade and crafts. Based on the development of market relations in Armenia, the land begins to be commoditized. It becomes an object of purchase and sale, which begins to undermine the basis of feudal relations. The Mongols worked to deprive the feudal lords of their former political rights and make them state officials. The feudal lords, becoming officials of the Mongolian state, owned the land of that region as long as they were officials there. Thus, Armenian feudal lords gradually lost their previous economic and political rights to their estates and the peasants living on those estates. The working population of Armenia was also deprived of land and

¹ Biographical information about Frick (1230-1310) has not been preserved. Only the names of his father and uncle are known: Tagvosh and Dodona. From some indirect data in Frick's inscriptions, it is assumed that he was born at the beginning of the Mongol invasions of Armenia, probably in Eastern Armenia. From childhood he loved learning, he was well acquainted with the Old and New Testaments, he was a layman, he did not have a spiritual title. His father wanted to devote his son to the clerical title. In such cases, according to the custom of the time, he should have been given religious education from childhood, and therefore also taught literacy. However, he did not become a clergyman, he mentioned that in the titles of his poems (for example: "Frick is an artful layman" (Frick, Poet: M. Mkrtchyan, page 9). He was probably captured by the Mongols and then ransomed. He was rich, but later becoming a friend of one of the masashis (Mongolian: suppliers of equipment, horses, and weapons to the army), he went bankrupt and fell under heavy debts. He even had to pledge his son for debts. He was lonely and miserable in his old age. He wanted to enter the monastery, become a monk, but it is not known whether he took that step.

property. As a result of gradually deepening class stratification, the wealth of the country gradually began to accumulate in the hands of the minority.

As a result of the brutal rule, the economy and culture of Armenia were destroyed, and the Armenian people were in extremely difficult economic and legal conditions. And under such conditions, Frick dedicated his life to the cause of the freedom of the Armenian people, lamented its unbearable situation, and truthfully depicted in his works the difficult political and legal conditions in which Armenia struggled against its own and foreign tyrants. The Armenian thinker felt the weight of all the injustices of the period in his life; he was hurt by the Tatars taking his only son as a hostage for debts. The political and legal views of the Armenian democrat were formed and developed under the influence of the feeling of hatred and revenge towards foreign tyrants and the corrupt legal system, as well as the ideology of the Tondrakian peasant movement. The demand for the liberation of his people and the establishment of social equality were Frick's reflections on a working and honest, fair and modest, kind and beautiful person. He thought about the man who was in the grip of misery and poverty, injustice and inequality.

Touring the territories of Armenia, Asia Minor, and the Armenian state of Cilicia, getting acquainted with the economic and political life of Armenian and neighboring peoples, Frick deeply understood the social contradictions that arose over the centuries between masters and servants, rich and poor. He did not agree with those who explained the socio-political inequality of people by God's will. Frick's greatness lay in the fact that he drew his ideas from real life in that era. He explained the existence of wealth and poverty, exploitation, the legal status of working people, and social injustices with the real relations of people, with the material conditions of their lives. By their nature, Frick's verses are divided into two main groups: secular and religious-instructional.

Among secular poems are the famous "Complaint", the no less famous "Against Falak", "Vasn Dalehi and Brji", "Vasn Arghun Ghani and Bughai" and several other verses.

In them, Frick talks about such phenomena in human life as:

- Natural, national, and religious differences,
- Social-class inequalities,
- The economic and political changes taking place in Armenia during his era (13th century) (Tatar invasion),
- About his personal-family life and lifestyle².

One of the main topics of Frick's secular columns is the historical fate of the Armenian people and the political situation of Armenia. Presenting the political situation of Armenia in his columns, Frick very vividly reflected on the nature of the social relations of the period he lived in. Frick is not free from the mysticism specific to medieval thinkers. However, his mysticism is an ideological veil that hides his feelings about injustices, inequality, worldview, and power.

"Frick is not free from the mysticism specific to medieval thinkers. However, his mysticism is an ideological veil that hides his feelings about injustices, inequality, worldview, and power. He focuses his gaze not only on what is special to all people but also emphasizes what differentiates them and causes tendencies between them waiting for resolution. He introduces the explosive substance of criticism and analysis into the

² See Frick, (Republican), On the Twentieth Anniversary of the October Revolution, Yer. In 1937 113-114.

old, idealistic worldview"³. Being a fair-minded and humanistic person, with his critical speech he supports the persecuted sections of society who protest against the prevailing injustices and ruling worldview.

Frick expresses atheistic ideas in several columns. In the poem "My Living Love for God", he explains that loving is a human trait; only people can love each other, and divine love cannot exist without living human relationships.

"Whether my world would end with love or there was no love,
When did the creator show love to people?⁴ "

He frees humanity from miracles and gives it a worldly quality. "Thus, Frick acts as a consistent defender of medieval Enlightenment ideas⁵."

Frick is one of those classes of society who sought to achieve prosperity through their own efforts. He considered the valuable estate to be a source of wealth and sovereign greatness.

"I didn't judge too much, brother, I've been in Hargai for a year,
Let me try my best to achieve greatness without an order⁶."

However, his wish did not come true, because it was an era when, in addition to Tatar conquests, robbery, usury, forgery, and bribery were an easy source of wealth accumulation, and the accumulated wealth was subject to frequent disasters and accidents.

He believed that this disastrous situation should be put to an end by Arghun Khan, who followed the Brahmin religion and had won the trust of his subjects with the reforms he made at the beginning of his reign. "It is the name of God and the god-placed Arghun... sit khan and king above all the world. May the world be peaceful, Christians may be happy and the church may be enlightened"⁷:

"Vasn Arghun Ghani and Bughai" is based on the inscription of 1289. The tense conspiracy against Arghun Khan did not succeed and the conspirators were punished. This book expresses the author's concepts and concerns about national and social problems and the difficult economic and internal political situation of the Armenian people under the rule of foreign conquerors. Frick, as well as the Christians, sympathized with Arghun Khan, believing that he had been appointed king by the God of the Christians:

"Bugha, how dare you deceive the godly king,
Many Christians asked God every chance they could⁸."

Frick's anger towards the conspirators and his heartfelt satisfaction that they were punished for their deeds can be felt in this strip. His emotions were conditioned by two circumstances. First, they wanted to "deceive the law-making king", the second reason was national-social. The conspirators oppressed and robbed the Armenian people. For this reason, Frick expresses his satisfaction when the conspirators are punished, considering that the "just and just judge" God destroyed them:

"Who will shake hands with the king?

³ See Ashot Hovhannisyan, Frick under the historiographical light, Yerevan 1955, page 61.

⁴ See Frick, Tagher, Yerevan, 1982, page 16.

⁵ See Frick, Collected on the twentieth anniversary of the October Revolution, Yer, 1937, page 67.

⁶ See Frick, Divan, New York, 1952, ID, 8-9, page 362.

⁷ See "Minor Chronicles", Vol. 1.

⁸ See Frick, Tagher, Yerevan, 1982.

will bring destruction to himself⁹".

God punished them for their sufferings. Frick understood very well that with the destruction of the conspirators, the government system was not completely improved, the Tatar government was not destroyed. His desire was the transformation of political power, and the establishment of justice and equality in public life. "He wanted the annihilation of all this, he longed for the revolution of heavy and unbearable social and political orders¹⁰."

The anger towards the conspirators was not the reason for honoring Arghun Khan.

"Christians are all equal,

They will ask God¹¹".

In these lines, the liberating expectations of Christians related to Arghun Khan are mentioned. However, expectations related to Arghun Khan are not fulfilled. Hopes for the liberation of Christians were completely extinguished after the defeat of the crusaders in Achaia in 1291. The religious persecutions and cruelties of the Muslim princes were added to the existing riches. In 1291, there was a rebellious movement in Armenia and Georgia, which was brutally suppressed by Ghazan Khan. Ghazan Khan introduced a series of reforms aimed at suppressing the movements that broke out in the outskirts, which worsened the situation of the Christians. "In these events taking place in Armenia and the Transcaucasia, the ideological defamation of Frick's work was certainly carried out. At the moment of that movement, which was in the midst of mass dissatisfaction and led by the Armenian-Georgian armed forces, the poet already understands that the cause of personal misfortunes is not the failed deal of the "massas" or the profit-seeking officials of the country, but the rotten Tatar order¹²".

According to him, the reason for the defeat of the liberation struggle of Christians was their disunity and the decline of morals. In the book "Vasn the Disunity of the Christian", he describes the reprehensible aspects and actions of different nations, classes, and individuals: "Let me show you one of the nails"¹³ their intolerance towards each other, the mutual enmity of the kings and their divisions. He also referred to interstate relations¹⁴".

The independence of his homeland and the life and safety of his relatives were important for the patriotic poet. He believed that there would be freedom and peace in the Christian world, he was looking for a king among the Christians who would come to the aid of the Christians who were being tortured and slaughtered by the lawless.

"Let a holy king appear to us, to receive the decoration,

Ask for revenge against the enemy, to bury the Christian father.

"Khortake izmer kakog¹⁵".

Frick was concerned not only for the peace and welfare of his country and people but also for the peace and well-being of the entire world and humanity. Honoring Arghun, he was waiting for such a Christian king who could free humanity from suffering.

⁹ See in the same place, page 74.

¹⁰ See in the same place, page 266.

¹¹ See in the same place, page 76.

¹² See Ashot Hovhannisyan, Episodes of the History of Armenian Liberation Thought, Book 1, Yer. 1957, page 256.

¹³ See Divan, Frick, Z 9, page 274.

¹⁴ See Divan, Frick, Z, 29-30, page 276.

¹⁵ See Divan, Frick, Z, 75-76, page 279.

"And release me

And from the hand of evil he suffered.¹⁶"

In his poem "Against Falak", he optimistically expresses the belief that there will be political changes and the end of the Tatar kingdom. He came to this belief based on the realities of his time, and how quickly princes and kings changed.

"Himik changed my affairs, so the Tatar became king,

Deprived all my world, and made thieves great.

This is no longer a crime and Falak is no longer important.

Let's get down and take him down, no one will consider him a king.¹⁷"

In this bank, already with the image of falak (fate), reluctance against social injustice and inequality is expressed, from which he also suffered.

"The old belief of Falak, destiny or luck, against which Yeznik Koghbatsi had fought, could be acceptable to a framer, but not to a thoughtful and Christianly developed mind like Frick. Falak in his bank is only a rhetorical form (figure), by which he created from an abstract idea an eloquent and active being, according to popular belief, who supposedly distributes the fortunes of people, and then with great skill expressed his thinking in a living chatter that happened to be in the personification of a poet and an abstract idea. ... His falak is no longer the blind luck of old, the blind deity of fortune that distributes random fortunes to people. The poet demands a moral principle from him, that is, people's luck should be given according to their merits, with a just and straight judgment, while the falak is a crooked, unjust judge¹⁸."

Frick angrily berates the Falak for the injustice of the good, wise, and learned "noble" people being poor and miserable, while the bad, ignorant, unhinged people meet with wealth and power. Turning to Falak, he says:

"Hey Charkh, all of you will cover the bad house with gold,

You will expel the good from the land so that the people will be destroyed...¹⁹."

In his columns, Frick, presenting the political situation of Armenia, at the same time very vividly reflected on the nature of social relations of the period he lived in. As a result of the exploitation and extortion of the Tatar khans and the local nobility, and the unspeakable oppression of usurer traders, the population of the cities and villages of Armenia was deprived of land and dispossessed. Wealth was accumulating in the hands of a minority. Living in these difficult conditions and personally suffering from the prevailing social contradictions, the poet felt particularly acutely the difference and contrast in the condition of people.

"One thousand horses and mules,

One does not have a lamb and a goat

One thousand gold

No money from a single copper...²⁰"

He saw how, as a result of inequality, people were divided into two opposing armies: on the one side, the fortunate or the wealthy, and on the other side, the unfortunate or the destitute. The former are honored undeservedly due to their wealth, the latter are unfairly

¹⁶ See Divan, Frick, 272-273, page 320.

¹⁷ See in the same place, page 49.

¹⁸ See Manuk Abeghyan, History of Ancient Armenian Literature, book two, Yerevan, 1946, page 256.

¹⁹ See Frick, Tagher, Yerevan, 1982, page 48.

²⁰ See in the same place, page 104.

oppressed and despised. "Such truthful generalizations about the existing stratification within the society cannot be found not only in the Armenian literature of Frick's era but also in the world literature of the same time²¹."

In "Complaint", Frick made judgments about the natural, national, and religious differences of people. Addressing the "just and true" God, he considers it wonderful that there are different nations, religions, and people in the world. But why does God allow one nation to oppress another nation, saying:

"How many churches,
How many dirty mosques will they build?
How long will they torment us in the world?
And they will oppress our well-known.
And you forgive everything.
Ignore me to your sorrow."

One will get rich at the expense of others' privations: "One will become rich, One will become poor" or people will be unequal by birth, also by nature: "One will live ten years, One will live a hundred years more²²".

Enumerating the political, social, class, and natural inequality of people, he wonders about God's "just and right" attitude and wants to understand the reason for these phenomena, but not finding the answer to his questions, he hesitates and in the end confesses again, "falling guilty" for his questions, that God's "judgment is right²³", God gives everyone their situation for a certain purpose (neat), therefore it must be by God's will. Although Frick does not directly answer the questions raised by him in his columns, it should be noted that he answers them through his questions²⁴. Being a secular and popular person, Frick often used folklore in his poems. "Frick's best poems ("Complaint", "Against the falak", etc.) are related to the Zulal roots of folklore in both their content (folk motifs) and art (means of expression).

Among the various types of folklore, Frick used proverbs and sayings. Through the latter, he emphasized the social and relational inequalities around him and expressed his attitude, emotions, and thoughts on social, moral, and other issues. And "affirmative and positive words are very often said in a negative and interrogative form in the popular language." Describing the social inequality and natural differences of the time in a questioning way, he wants to say, it shouldn't have been like that, people should have been "paired" (made) equal.

"I'm not too worried about this matter,

I will say, was this the case that everyone was not treated equally²⁵?

Frick also formulated his equality thesis in his own way, noting that if all people and nations were born from Adam and Eve, then they must be equal by birth. "This thing is wonderful and even more surprising. How many nations were born from one Adam and Eve? The poet, as a bearer of the ideology of his time, could not be free from religious ideas, but with his questions, he reveals his ideas about equality: people should be equal

²¹ See in the same place, page 9.

²² See Frick, Tagher, Yerevan, 1982, pp. 102, 104, 105.

²³ See Frick (Zhogoyatsu), On the Twentieth Anniversary of the October Revolution, Yerevan 1937, page 128.

²⁴ See Ancient Armenian Literary History, Manuk Abeghyan, Book 2, Yerevan, 1946, page 249.

²⁵ See Frick, Tagher, Yerevan, 1982.

from the moment of birth, about the equality of nations: one nation has no right to rule another nation illegally.

Class inequality has already been emphasized in Frick's "Vasn Daleh and Brji" bank.

"Whether the tower and the daleh are really ordered to you by God,

How many people there are in the world, everyone is your servant...

A person who has daleh is not deprived of a title.

He who sits idle accumulates much good...

One is a king, the other is lying in ashes.²⁶"

Frick's greatness was that he not only noticed the social stratifications and injustices of society very early but also began to think about finding the causes of national and social evils in the world. Contrary to the thinking of his predecessors and times, he does not explain the inequality of people by the existence of supernatural forces and divine providence. He understood that the economic and legal injustices of social life are not the result of God's will or luck. But he can't even find their reasons, saying, "How can we know them?"²⁷

Moreover, asking such a question does not mean that he has no idea about the causes of the mentioned phenomena. Frick skillfully described class contradictions, growing and widening inequalities, economic and political privileges of one part of society, and disenfranchisement of another part. The poet describing the phenomena taking place in the social and political life of the time with such precision could not fail to know the reasons for such phenomena. By resorting to the interrogative form used in the popular language, he wants to explain to the common man that these inequalities, injustices, and disenfranchisement are the result of human relations and not the predetermination of God's will or destiny. God is just and merciful, that's why he addresses his complaint to God.

"God is just and true,

And merciful to all.

I come to you for an argument,

That you listen to your servant.²⁸

In the poem "Tagh Hogeshah", reflecting on life and death again in the form of questions and conversation, he reprimands himself for forgetting the commandments and breaking them, but he should not reason that it is his fate. Reflecting on life and death in the poem "Tagh Hogeshah" again in the form of questions and conversation, he reproaches himself for forgetting the commandments and breaking them, but he should not reason that it is his fate: "This was written on my forehead" and no one should blame, only he is responsible for his actions, because he voluntarily broke the commandments.

"You dug a hole with your own hands,

And you entered of your own free will,

Who are you blaming now?"²⁹

Frick does not talk about class struggle either. "... but that he divides society into two classes: the undeserving enjoyers and the deprived deserving ones, and that he complains against injustice, finding that situation crooked, and wants equality, that is already a class

²⁶ See in the same place, pages 51, 52.

²⁷ See Frick, Tagher, Yerevan, page 52.

²⁸ See Frick, Tagher, Yerevan, 1982, page 100.

²⁹ See Frick, Tagher, Yerevan, 1982, page 56.

struggle by itself³⁰.

The Armenian medieval law, which experienced rapid development in the 9th-13th centuries, suffered a devastating blow as a result of the Mongol invasions and the steadfast Muslim rule. Armenia was no longer a political unit, but only a territorial part of a Muslim state. In such conditions, "There could be no question of Armenian law as a complete legal system. Armenian customary law and the sources of canon law continued their operation within the boundaries of Armenian communities and only in the field of family, inheritance, and a number of other relations³¹.

Such legal uncertainty further contributes to the spread of arbitrariness and illegality. In this sense, the significance of Frick's verses and teachings is more important than the rules and instructions he expressed regarding the manners, culture, sitting, and standing of his time. "Not having the goal of extracting a codex of the rules of life from the songs and verses of our Medieval Townspeople, you will only want to point out the influence left by the Singer, Frick, on his surroundings with his verses³²."

The admonitions and prohibitions expressed in his verses could serve their purpose among the people also because Frick wrote in a simple, understandable language and his works were appreciated even during his lifetime. He knew that his writings were read and discussed at parties and gatherings. Sometimes his writings were copied or modified and published under other names. With such cases in mind, Frick wrote:

"Whoever blasphemes my name,
He will stop bragging
not get forgiveness himself
be deprived of good³³"

Frick describes public and private morals and moral corruption. His instructional speech is sometimes personal, "guided by the wisdom of the national proverb - "pitcher, let me tell you, swallow, you listen"³⁴.

Like Nerses Shnorhali in his "General Paper", Frick, in the form of prohibitions and admonitions, defined the norms of behavior and lifestyle of all classes of Armenian society. He talks about the "sins" of the ruling classes and individual nations. By law, crime was often represented as sin, "in the religious sense of the word, as a sinful transgression of the divine will or commandment. Due to this point of view, the range of criminal and punishable acts was often greatly expanded³⁵. Speaking about sin in "Complaint", Frick considers it not to act in accordance with the divine order, the violation of divine commandments. Turning to God says.

"We are hated because of your heart
that we suffer by order

Look, you wipe us out.³⁶"

Being an advocate of legality and being guided by certain moral principles, he

³⁰ See Manuk Abeghyan, History of Ancient Armenian Literature, Book Two, Yerevan 1946, page 258.

³¹ See G. S. Ghazinyan, A. C. Vagharshyan, Issues in the History of Armenian Law, Yer. 2014, page 72.

³² See Divan, Frick, page 218.

³³ See Divan Frick, J 100-101, page 311.

³⁴ See in the same place, page 219.

³⁵ See A.T. Tovmasyan, Ancient and Medieval Armenian Criminal Law, Yer. 1962, page 228.

³⁶ See Frick, Tagher, pp. 103.

preaches in his "Admonitions" that people should not forget the messages of Moses, not to commit adultery, not to steal, not to kill, not to swear falsely, not to deny, and also to be obedient, to love the poor, not to commit sin and evil, not to do evil" and so on, instructs young people as well³⁷. At the same time, it also reminds about responsibility. Often he turns to the "just and true" god and relies on his righteous judgment. However, he does not limit himself to the heavenly recompense of people, he foresees the possible reversal of their "luck" on earth. It also mentions ecclesiastical-canonical punishments: abomination, repentance. Summarizing the juridical and political ideas materialized in Frick's works, we can systematically propose the following conclusions:

Frick is one of the prominent representatives of medieval Armenian secular poetry, who introduced critical and analytical thought into the old idealistic worldview. One of the themes of his secular poems is the historical fate of the Armenian people and the difficult political situation of Armenia during the reign of the Mongol Tatars.

He expressed his belief that there will be political changes and the end of the Tatar kingdom. Along with the national-political problems, Frick also touched on social-economic, class, and general universal problems.

He noticed very early the existing injustices and inequalities in society, the social stratification of society into two opposite classes: the rich and the poor, which he explained not by divine providence, but by social relations. He expressed the ideas of people's birth equality, and freedom of will. In Frick's views, religious teaching was reflected in a highly unique, partly contradictory approach. On the one hand, Frick tries to raise questions about why God allows vicious phenomena to take place in public life, on the other hand, he comes to the conclusion that God's judgment cannot be unjust, so there are phenomena that are simply not accessible to mortals. According to Frick, vicious morals in society and extremely illegal behavior of men in power should be excluded, but he considers the only way to do this is not through rebellions and conspiracies, but assumes that this too should be left to the will of God. Frick considered the unacceptable inequality in social life from two dimensions, firstly, he considers it unacceptable and expresses his belief that it will disappear over time, then he condemns the behavior of people who flatter, glorify undeserving people who get rich and gain power, who make people refer not to their real values, but to the degree of material possessions and power.

ԱԼՎԱՐԴ ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆ – Ֆրիկի իրավական և քաղաքական հայացքները – Ֆրիկը (1230-1310թթ.) միջնադարյան հայ աշխարհիկ պոեզիայի տաղանդավոր և ինքնատիպ ներկայացուցիչներից է: Դրանից զատ՝ մեզ հասած սակավաթիվ ստեղծագործություններում նա անդրադարձել է նաև իրավաքաղաքական և կրոնական բազմաբնույթ խնդիրների:

Նրա աշխարհիկ տաղերի թեմաներից մեկը հայ ժողովրդի պատմական ճակատագիրն է, Հայաստանի ընչազուրկ բնակչության քաղաքական, տնտեսական, իրավական ծանր վիճակը 13-րդ դարում՝ մոնղոլ թաթարների տիրապետության ժամանակ: Իր բողոքն է արտահայտել տիրող անօրինականությունների, անհավասարության, անարդարության դեմ: Նա այն համոզմունքն է հայտնել, որ կլինեն քաղաքական փոփոխությո-

³⁷ See Frick, Tagher, 1982, page 57.

յուններ, և վերջ կտրվի թաթարական թագավորությանը: Հավատացած էր, որ քրիստոնեական աշխարհում լինելու է ազատություն, խաղաղություն և հավասարություն, որը հնարավոր է միայն քաղաքական իշխանության վերափոխմամբ: Քրիստոնյաների մեջ փնտրում էր այն թագավորին, ով պիտի օգնության հասներ անօրենների կողմից տանջվող և կոտորվող քրիստոնյաներին:

Ֆրիկը, ազգային-քաղաքական խնդիրներից զատ, անդրադարձել է նաև հասարակական-տնտեսական, դասակարգային և համամարդկային խնդիրների: Նա շատ վաղ է նկատել հասարակության մեջ գոյություն ունեցող անարդարությունները և անհավասարությունները, հասարակության սոցիալական շերտավորումը երկու հակադիր դասակարգերի՝ ունևորների և ունեզուրկների, որոնք բացատրել է ոչ թե աստվածային նախախնամությամբ, այլ հասարակական հարաբերություններով: Արտահայտել է մարդկանց ի ծնե հավասարության, կամքի ազատության գաղափարները:

Ֆրիկը տաղերում, խրատներում դատապարտել է ժամանակի հանրային և անձնական արատավոր բարքերը և արգելքների ու խրատների ձևով սահմանել հայ հասարակության բոլոր խավերի վարքագծի ու ապրելակերպի նորմեր:

Բանալի բառեր – *Ֆրիկ, միջնադարյան բանաստեղծ, տաղ, գանգատ, խրատ, ֆալաք (ճակատագիր), եկեղեցի, մեղք, արդար դատավոր, քրիստոնյա*

АЛВАРД АЛЕКСАНИЯН – *Правовые и политические взгляды Фрика*. – Фрик (1230-1310) – один из талантливых и самобытных представителей средневековой армянской светской поэзии. Он остался в истории как поэт, но стоит отметить, что в своих немногочисленных произведениях, дошедших до нас, он обращался к многогранным правовым, политическим и религиозным вопросам. Он был последовательным продолжателем и разработчиком средневекового литературного светско-демократического направления. Не будучи свободным от средневековой религиозной идеологии, он внес в идеалистическое мировоззрение критику и анализ.

Одна из тем его светских поэм — историческая судьба армянского народа, политическое, экономическое и правовое положение обедневшего населения Армении 13-го века в период господства монголо-татарского ига. Он выразил свой протест против царящих беззаконий, неравенства и несправедливости. Он выразил уверенность, что будут политические перемены и конец Татарского царства. Он считал, что в христианском мире будет свобода, мир и равенство, что возможно только при преобразовании политической власти. Среди христиан он искал царя, который придет на помощь христианам, которых истязают и убивают беззаконники.

Наряду с национально-политическими проблемами Фрик затрагивал и социально-экономические, классовые и общечеловеческие проблемы. Он очень рано заметил существующие несправедливости и неравенства в обществе, социальное расслоение общества на два противоположных класса: богатых и бедных, что он объяснял не божественным промыслом, а общественными отношениями. Высказал идеи сословного равенства и свободного волеизъявления людей.

Фрик в стихах и наставлениях осуждал общественные и частные дурные манеры того времени и устанавливал в виде запретов и наставлений нормы поведения и образа жизни всех слоев армянского общества.

Ключевые слова: *Фрик, средневековый поэт, поэма, жалоба, увещевание, фалак (судьба), церковь, грех, праведный судья, христианин*

ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԴԱՏԱԿԱՆ ՎԵՐԱՀԱՏՎՈՂՈՒԹՅԱՆ ՎԱՐՉԱԴԱՏԱՎԱՐԱԿԱՆ ՓՈԽԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ՌԱՖԻԿ ԽԱՆԴԱՆՅԱՆ*

Հայ-ռուսական համալսարան

Հոդվածում ներկայացված է արդարադատության և դատական վերահսկողության փոխհարաբերությունների խորը և բազմակողմանի վերլուծություն վարչական դատավարական հարաբերությունների շրջանակներում: Առաջին հերթին անդրադարձ է կատարվում տեսական այն հիմնախնդիրներին, որոնք առնչվում են արդարադատության և դատական վերահսկողության սահմաններին ու կիրառման տարբերակներին: Աշխատանքի հիմնական նպատակն է ցույց տալ, թե ինչպիսի դեր ունեն արդարադատությունն ու դատական վերահսկողությունը ՀՀ վարչական դատավարությունում, և ինչպես են դրանք անդրադառնում նորմատիվ իրավական ակտերի օրինականության և վարչական մարմինների գործունեության վրա:

Աշխատանքում ընդգծվում է, որ դատական վերահսկողությունը, լինելով արդարադատության մաս, իրավական պետությունում կարևոր գործիք է, որն ապահովում է վարչական մարմինների որոշումների օրինականությունը: Անդրադարձ է կատարվում ինչպես ուղղակի, այնպես էլ անուղղակի դատական վերահսկողության ձևերին՝ ներկայացնելով նրանց գործառության շնչանակությունը վարչական, քրեական և սահմանադրական դատավարություններում:

Հատուկ ուշադրություն է դարձվում նորմատիվ իրավական ակտերի նկատմամբ դատական վերահսկողությանը՝ ընդգծելով, որ այդ գործընթացը կարևոր է պետական կառավարման ոլորտում օրինականության ապահովման համար: Հոդվածում ուսումնասիրվում է, թե ինչպես են դատարաններն իրականացնում նորմատիվ իրավական ակտերի օրինականության ստուգումը, և ինչպես է դա արտացոլվում ՀՀ դատական պրակտիկայում: Վերլուծվում է նաև վարչական արդարադատության և

* **Ռաֆիկ Խանդանյան** – Հայ-ռուսական համալսարանի իրավունքի տեսության և սահմանադրական իրավունքի ամբիոնի ավագ դասախոս, ՀՀ վերաքննիչ վարչական դատարանի դատավոր, իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ, Հայ-ռուսական համալսարանի դոկտորանտ

Рафик Ханданян – Старший преподаватель кафедры теории права и конституционного права Российско-Армянского университета, судья административного апелляционного суда РА, кандидат юридических наук, доцент, докторант Российско-Армянского университета

Rafik Khandanyan – Senior Lecturer of the Department of Theory of Law and Constitutional Law of the Russian-Armenian University, Judge of the Administrative Court of Appeal of the Republic of Armenia, Candidate of Law, Associate Professor, Doctoral student of the Russian-Armenian University

Էլ. փոստ՝ rkhandanyan@yahoo.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7543-8793>.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Ստացվել է՝ 03.10.2024

Գրախոսվել է՝ 14.10.2024

Հաստատվել է՝ 15.12.2024

© The Author(s) 2024

վարչական պատասխանատվության ենթարկելու ընթացակարգերի փոխկապակցվածությունը՝ նշելով, որ վարչական արդարադատությունն ունի իր յուրահատկությունները, որոնք կարևոր են վարչական մարմինների և մասնավոր անձանց միջև վեճերի լուծման ժամանակ:

Հոդվածում քննարկվում է նաև ուղղակի և անուղղակի դատական վերահսկողության միջև եղած տարբերությունը՝ առանձնացնելով վերացական և կոնկրետ վերահսկողության ձևերը: Ուղղակի դատական վերահսկողությունը դիտարկվում է որպես նորմատիվ իրավական ակտերի օրինականության անմիջական ստուգման գործընթաց, մինչդեռ անուղղակի վերահսկողությունը իրականացվում է, երբ դատարանը որևէ կոնկրետ գործի քննարկման ժամանակ ստիպված է լինում անդրադառնալ օրինականության խնդրին:

Հոդվածի եզրափակիչ մասում նշվում է, որ արդարադատությունն ու դատական վերահսկողությունը վարչական դատավարական հարաբերություններում խիստ փոխկապակցված են, ինչը նպաստում է իրավական պետության զարգացմանը և պետական մարմինների հաշվետվողականության բարձրացմանը:

Բանալի բառեր – արդարադատություն, դատական վերահսկողություն, վարչական դատավարություն, նորմատիվ իրավական ակտեր, իրավական պետություն, ուղղակի դատական վերահսկողություն, անուղղակի դատական վերահսկողություն, նորմավերահսկողություն, ՀՀ դատական համակարգ, օրենքի գերակայություն

1. Ընդհանուր դրույթներ

1.1. Ներածություն

Դատական իշխանության համակարգում նորմատիվ իրավական ակտերի (ենթաօրենսդրական նորմատիվ իրավական ակտերի) իրավաչափության (օրինականության) նկատմամբ դատական վերահսկողության տեղը պատկերացնելու համար, ինչպես նաև դատական վերահսկողության, արդարադատության և դատավարության հարաբերակցությունը հստակեցնելու նպատակով անհրաժեշտ է կատարել համատեսական, սահմանադրական և միջճյուղային վերլուծություն:

Բանն այն է, որ վարչական դատավարության իրավունքը (որպես գիտություն), լինելով գիտության երիտասարդ ճյուղ, համակողմանիորեն չի անդրադարձել «վարչական դատավարություն», «վարչական արդարադատություն» և «դատական վերահսկողություն» հասկացությունների փոխհարաբերությանը, իսկ որոշ աղբյուրներում առաջին երկուսը նույնացվում են¹:

Վարչական դատավարության իրավունքի հասկացությանը ապարատը հստակեցնելու նպատակով արդարադատության և դատական վերահսկողության հարաբերակցության հարցում *mutatis mutandis* պետք է հաշվի առնել նաև իրավաբանական այլ գիտությունների (դատական իշխանության տեսության,

¹ Տե՛ս **Семенихина А. Ю.** Развитие административной юстиции в России: теоретические, правовые и организационные аспекты: дисс. ... канд. юрид. наук. М.: 2016. Էջ 9, **Ա. Կոչուբան**, ՀՀ վարչական դատավարություն. ինստիտուտից՝ իրավունքի ճյուղ // «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Իրավագիտություն», 2019, № 2 (29), էջեր 18, 20:

սահմանադրական իրավունքի, դատավարագիտության) ձեռքբերումները: Օրինակ՝ վարչական իրավունքի և քաղաքացիական դատավարության իրավունքի գիտության մեջ «պետական կառավարման մարմինների ակտերի նկատմամբ դատական վերահսկողության» հասկացություն գործածվել է շատ ավելի վաղ²: Ավելին՝ խորհրդային իշխանության ձևավորման ժամանակաշրջանում դատական համակարգում գործել է «Բարձրագույն դատական վերահսկողության բաժանմունքը»³: Ասվածը նշանակում է, որ «դատական վերահսկողություն» հասկացությունը նոր չէ, այն մշտապես գործածվել է գիտության և օրենսդրության մեջ, սակայն դրա բովանդակության վերաբերյալ մոտեցումները եղել են տարբեր:

Այսպիսով՝ մինչև վարչական արդարադատության և ենթաօրենսդրական նորմատիվ իրավական ակտերի (այսուհետ կօգտագործվի նաև «ենթաօրենսդրական ակտ» ձևակերպումը) նկատմամբ իրավաչափության (օրինականության) դատական վերահսկողության (այսուհետ՝ դատական վերահսկողություն կամ նորմավերահսկողություն) հարաբերակցությունը քննարկելը անհրաժեշտ է անդրադառնալ այլ գիտություններում այս հասկացությունների հարաբերակցությանը:

Արդարադատության և դատական վերահսկողության տարանջատման հարցը պարզելու համար կարևոր է քննարկել դատական մարմինների գործառությունների վերաբերյալ համատեսական նշանակություն ունեցող հարցերը:

2. Արդարադատության և դատական վերահսկողության փոխհարաբերակցության միջնորդային վերլուծությունը

2.1. Ընդհանուր դրույթներ

Համատեսական և սահմանադրական հարթություններում դատական իշխանության դրսևորման կոնկրետ եղանակների՝ արդարադատության և դատական վերահսկողության միջև տարբերակում չի դրվում կամ չպետք է դրվի, մինչդեռ դատավարական իրավունքի ճյուղերի շրջանակներում արդարադատության և դատական վերահսկողության գործառությունների տարբերակումն ունի գործնական նշանակություն: Օրինակ՝ քրեական դատավարությունում ընդունված է այն մոտեցումը, որ դատարաններն իրականացնում են երկու

² Այս մասին տե՛ս **Ռ. Խանդանյան**, Դատական վերահսկողությունը նորմատիվ իրավական ակտերի օրինականության նկատմամբ (պատմաիրավական էվոլյուցիան), Եր., ՀՆՀ հրատ., 2022, **Փиночко Ф. Д.** Судебный контроль в государственном управлении европейских социалистических стран // Вопросы государства и права развитого социалистического общества: Тезисы республиканской научной конференции 24 – 26 сентября 1975 г. / Министерство высшего и среднего специального образования УССР; Харьковский юридический институт. Харьков, 1975, էջ 85–86, **Муральян Э. М.** Судебный контроль за законностью действий должностных лиц (процессуальный аспект) // Проблемы совершенствования советского законодательства: Труды / Министерство юстиции СССР; Всесоюзный научно-исследовательский институт советского законодательства. М., 1979, էջ 28 – 41, **Кривокапич Б.** Судебный контроль за администрацией в Югославии // Советское государство и право. 1988, № 12, էջ 77 – 85:

³ Տե՛ս **Славин И.В.** Нужно ли сохранить Высший Судебный Контроль // Еженедельник Советской Юстиции. 1922, № 34, էջ 1–2:

տարբեր գործառույթներ՝ արդարադատություն և դատական վերահսկողություն (դատական երաշխիքների վարույթ)⁴:

2.2. Արդարադատությունը և դատական վերահսկողությունը քրեական դատավարությունում

«Արդարադատություն» և «դատական վերահսկողություն» եզրույթների հարաբերակցության հարցերը խորությամբ ուսումնասիրվել են քրեական, դատավարության մասնագետների կողմից: Այս հարցին առավել մեծ ուշադրություն դարձվեց, երբ ԽՍՀՄ փլուզումից հետո հետխորհրդային պետություններում մինչդատական վարույթում դատախազի մի շարք լիազորություններ վերապահվեցին դատարաններին: Քրեադատավարական օրենսգրքերում հայտնվեց «Դատական վերահսկողությունը մինչդատական վարույթի նկատմամբ» վերտառությամբ գլուխ (օրինակ՝ 1996 թ. ԱՊՀ Մոդելային քրեական դատավարության օրենսգրքի 43-րդ գլուխը, 1998 թ. ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 39-րդ գլուխը):

«Դատական վերահսկողություն» եզրույթը գիտության մեջ օգտագործվել է, երբ կալանքը որպես խափանման միջոց կիրառելու, դրա ժամկետը երկարացնելու օրինականությունը և հիմնավորվածությունն ստուգելու լիազորությունն օրենքով վերապահվեց դատարանին: Այս դեպքում ընտրվեց «վերահսկողություն» բառը՝ ի հակակշիռ «դատախազական հսկողություն» և ստորադաս դատարանների նկատմամբ վերադաս դատարանների «դատական հսկողություն» եզրույթների: Ընդ որում՝ ներկայիս իմաստով դատական վերահսկողական գործունեությունը մինչև հոկտեմբերյան հեղափոխությունը կոչվում էր հսկողական գործունեություն⁵: Ի դեպ, ՀՀ օրենսդիրը 2021 թ. ընդունած քրեական դատավարության օրենսգրքում հրաժարվեց «դատական վերահսկողություն» եզրույթից՝ այն փոխարինելով «դատական երաշխիքների վարույթ» հասկացությամբ:

Քրեական դատավարությունում արդարադատության և դատական վերահսկողության հարաբերակցության վերաբերյալ արտահայտվել են տարբեր մոտեցումներ: Ընդհանրացնելով տեսության մեջ առկա կարծիքները՝ դրանք կարելի է բաժանել երկու խմբի:

- 1) Դատական վերահսկողությունը ինքնուրույն դատական գործառույթ

⁴ Տե՛ս Ռ. Խանդանյան, «Արդարադատություն» հասկացության ինքնավար և ճյուղային ընկալումներն ու հարաբերակցությունը դատական վերահսկողության հետ, // «Բանբեր. Արդարադատության ակադեմիա», 2023, № 1(9), էջ 39-47:

⁵ Տե՛ս Колоколов Н.А. Методика проведения основных контрольно-судебных действий в стадии предварительного расследования. В 2-х частях. Ч. 1, Юрлитинформ, 2015, էջ 61, Հայաստանի Հանրապետության քրեական դատավարություն: Մաս 1, Հեղ. խումբ: Գիտ. խմբ. Ա. Ղամբարյան, 2-րդ լրամշակված հրատ., Եր., «Լուսաբաց հրատարակչատուն», 2017, էջ 130:

է՞ կամ դատական վերահսկողությունն արդարադատությանը զուգահեռ դատական իշխանության իրականացման ձև է՞ :

2) Դատական վերահսկողությունը քրեական գործով արդարադատության իրականացման հատուկ ձև է՞ կամ դատական վերահսկողությունը քրեական գործով արդարադատության բաղկացուցիչ մասն է՞ կամ դրա տարրը (տարրերից մեկը)¹⁰:

Այս երկու մոտեցումների հիմնական տարբերությունն այն է, որ մի խումբը դատական վերահսկողությունը համարում է արդարադատության ձևով կամ եղանակով իրականացվող գործունեություն, մյուս մասը դատական վերահսկողությունը համարում է արդարադատությունից ինքնավար իրականացվող գործունեություն:

Նշանավոր դատավարագետ Ի. Լ. Պետրուխինը նշում է, որ սահմանադրական հսկողությունը, քննչական գործողությունների դատական սանկցավորումը, Սահմանադրությանը և օրենքներին հակասող ակտերը չգործող կամ անվավեր ճանաչելը իրականացվում են ոչ այլ կերպ, քան արդարադատության ձևով¹¹: Արդարադատության և դատական վերահսկողության տարանջատման տեսանկյունից դատավարագետի համար սկզբունքային նշանակություն ունի այն, թե արդյոք առկա է իրավական վեճ, թե ոչ: Նա սահմանադրական վերահսկողությունը, Սահմանադրությանը և օրենքներին հակասող ակտերը չգործող կամ անվավեր ճանաչելն անվանում է յուրիսդիկցոն դատական վերահսկողություն, որն իրականացվում է արդարադատության ձևով: Անկասկած, նորմատիվ իրավական ակտերի իրավաչափությունը յուրիսդիկցիոն դատական վերահսկողություն է, որի ժամանակ կողմերը վիճում են, թե

⁶ Տե՛ս **Галузо В.Н.** Судебный контроль за законностью и обоснованностью содержания под стражей подозреваемых и обвиняемых на стадии предварительного расследования: автореф. дисс. канд. юрид. наук. М., 1995, էջ 7, 12, 15:

⁷ Տե՛ս **Абросимова Е. Б.** Судебная власть: конституционно-правовые аспекты: автореф. дисс. канд. юрид. наук. М., 1991, էջ 12, 14, **Масленникова Л. Н.** Судебный контроль за законностью процессуальной деятельности органа дознания и предварительного следствия. М., 1994, էջ 6, **Шейфер С.А., Яблоков В.А.** Понятие судебной власти и ее функции. Проблемы судебно-правовой реформы в России: история и современность, Сб. тр. Самара, 1999, էջ 198:

⁸ Տե՛ս **Лебедев В. М.** Судебная власть на защите конституционного права граждан на свободу и личную неприкосновенность в уголовном процессе: автореф. ... канд. юрид. наук. М., 1998, էջ 5, 9, **Лазарева В.А.** Судебная власть. Судебная защита. Судебный контроль: понятие и соотношение. Лекции-очерки. Самара. 2000, էջ 37-58, **Ковтун Н. Н.** Судебный контроль в уголовном судопроизводстве России: дисс. ... док. юрид. наук. Н. Новгород, 2002, էջ 43:

⁹ Տե՛ս **Савальева Т. А.** Судебная власть в гражданском процессе: учебное пособие, Саратов, 1997, էջ 16, **Бозров В.** Современные проблемы российского правосудия по уголовным делам в деятельности военных судов (вопросы теории и практики).- Екатеринбург, 1999, էջ 122:

¹⁰ Տե՛ս **Петрухин И. Л.** Прокурорский надзор и судебный контроль за следствием // Российская юстиция, 1998, № 9, էջ 13:

¹¹ Տե՛ս **Петрухин И. Л.** Понятие и формы реализации судебной власти // Судебная власть. Под ред. И.Л. Петрухина, М., 2003, էջ 85:

նորմատիվ իրավական ակտ ընդունած մարմինն իրավաստեղծ գործունեության ընթացքում արդյոք խախտել է lex superior կոլիզիոն կանոնը, թե ոչ:

Քրեական դատավարության գիտությունում երբեմն «դատական վերահսկողություն» հասկացությանը զուգահեռ օգտագործվում է նաև «դատական սանկցավորում» հասկացությունը: Դատական վերահսկողությունը ենթադրում է դատարանի լիազորությունը՝ ստուգելու մինչդատական վարույթի ընթացքում ընդունված որոշումների, կատարված գործողությունների օրինականությունը, իսկ դատական սանկցավորում նշանակում է դատարանի կողմից քննչական, օպերատիվ-հետախուզական գործողություններ կատարելու և անձի սահմանադրական իրավունքներն ու ազատությունները սահմանափակող դատավարական հարկադրանքի միջոցներ կիրառելու թույլտվություն տալը¹²: Դատական սանկցավորման դեպքում խոսքը նախնական դատական վերահսկողության տեսակի մասին է, ուստի դատական սանկցավորումն անկասկած դատական վերահսկողության տեսակ է:

Արդյոք դատական սանկցավորումը *յուրիսդիկցիոն* դատական վերահսկողություն է, թե՞ ոչ: Այս հարցի պատասխանը կախված է այն բանից, թե քննչական գործողությունների դատական սանկցավորումը արդյոք իրականացվում է արդարադատության ձևով, թե ոչ: Հայ դատավարագետներն այս կապակցությամբ նշում են. «Թեև դատական վերահսկողության իրականացման դատավարական կարգը նմանություններ ունի քրեական արդարադատության դատավարական կարգի հետ (այն ընթանում է դատական նիստում, դատավորը կարող է լրացուցիչ նյութեր պահանջել, որոշ դեպքերում առկա է մրցակցություն և այլն), սակայն քրեական արդարադատության և նախնական դատական վերահսկողության դատավարական ձևի որոշ տարրերի նմանությունը չի վերացնում նրանց դատավարական կարգի միջև եղած էական տարբերությունները: Դատական վերահսկողության և քրեական արդարադատության դատավարական կարգի միջև առկա նմանությունները հիմք են տալիս պնդելու ոչ թե արդարադատության ձևով դատական վերահսկողություն իրականացնելու մասին, այլ առավելագույնը՝ նախաքննության նկատմամբ դատական վերահսկողություն իրականացնելիս արդարադատության դատավարական ձևի որոշ տարրի առկայության մասին»¹³:

Քննչական գործողությունների դատական սանկցավորման (նախնական դատական վերահսկողության) վարույթում բացակայում է իրավական վեճը, բացակայում են վիճող կողմերը, ուստի քննչական գործողությունների նկատմամբ նախնական դատական վերահսկողությունը չի կարելի համարել յուրիսդիկցոն, ուստի այն քրեադատավարական իրավունքի ճյուղի տեսանկյունից չի կարելի

¹² Ст. у Адильшаев Э.А., Жеребятsev И.В., Шамардин А.А. Судебное санкционирование как форма реализации правосудия в уголовном судопроизводстве России: монография. М., 2013, էջ 26:

¹³ Ա. Ղամբարյան, Հ. Ավետիսյան, Արդարադատությունը և դատական վերահսկողությունը քրեական դատավարությունում // Օրինականություն, 2006, № 37, էջ 31-34:

համարել նաև արդարադատության ձևով իրականացվող վերահսկողություն:

Այսպիսով՝ քրեական դատավարության գիտության մեջ արդարադատությունը և դատական վերահսկողությունը դիտվում են դատարանի առանձին գործառույթներ: Դոկտրինայ այս մոտեցումը իր ազդեցությունն է թողել նաև օրենսդրության վրա:

ՀՀ քր. դատ. օր.-ում արդարադատությունը և դատական վերահսկողությունը (դատական երաշխիքների վարույթը) որպես կանոն ներկայացվում են որպես դատարանի առանձին գործառույթներ: Օրինակ՝ ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 15-րդ հոդվածի 3-րդ մասի համաձայն՝ արդարադատություն իրականացնելիս կամ դատական այլ երաշխիքներ ապահովելիս դատավորը պարտավոր է լինել և երևալ անկողմնակալ: Ինչպես նկատում ենք, Օրենսդիրը քրեական արդարադատության իրականացումը և դատական երաշխիքների ապահովումը (մինչդատական վարույթի նկատմամբ դատական վերահսկողությունը) դիտել է որպես դատարանի ինքնուրույն գործառույթներ:

Արդարադատության և դատական վերահսկողության գործառույթների տարանջատման՝ Օրենսդրի այս մոտեցումը վերաբերում է քրեական դատավարությանը, սակայն դա չի նշանակում, որ նույն մոտեցումը պարտադիր պետք է ցուցաբերել նաև սահմանադրական և վարչական դատավարություններում:

2.3. Սահմանադրական արդարադատությունը և դատական սահմանադրական վերահսկողությունը

ԽՍՀՄ փլուզումից հետո սահմանադրական իրավունքի գիտությունում, «սահմանադրական վերահսկողություն» հասկացությանը զուգահեռ, աստիճանաբար ներմուծվեց նաև «սահմանադրական արդարադատություն» եզրույթը: Խորհրդային ժամանակաշրջանում «արդարադատություն» եզրույթը գործածվում էր բացառապես քրեական և քաղաքացիական վեճերի կապակցությամբ, որտեղ լուծվում էր սուբյեկտիվ իրավունքի պաշտպանության հարց: Որոշ իրավագետներ կարծում են, որ սահմանադրական դատարանների նորմավերահսկողությունը չի կարող համարվել արդարադատություն, քանի որ այդ գործառույթի շրջանակներում լուծվում է ոչ թե սուբյեկտիվ իրավունքի, այլ օբյեկտիվ իրավունքի պաշտպանության հարց, ուստի այդ գործառույթը չի կարող համարվել արդարադատություն: Օրինակ՝ Վ. Ա. Ռժևսկին և Ն. Մ. Չեպուրնովան անթույլատրելի են համարում «սահմանադրական արդարադատություն» եզրույթն օգտագործել դատական սահմանադրական վերահսկողության իմաստով: Նրանց կարծիքով՝ «սահմանադրական արդարադատություն» հասկացությունը կարելի է օգտագործել միայն անուղղակի դատական վերահսկողության դեպքում, երբ ընդհանուր իրավասության դատարաններում քաղաքացիների և կազմակերպությունների սուբյեկտիվ իրավունքների պաշտպանության վերաբերյալ գործերով վիճարկվում է կոնկրետ նորմատիվ

իրավական ակտերի սահմանադրականությունը՝ Սահմանադրությանը չհամապատասխանելու պատճառաբանությամբ: Տվյալ դեպքում ընդհանուր իրավասության դատարանը կոնկրետ գործով իրավակիրառ որոշում կայացնելիս պարզապես չի կիրառում հակասահմանադրական նորմը, սակայն այդ նորմը անվավեր չի ճանաչում: Մյուս բոլոր դեպքերում, երբ սահմանադրաիրավական հարցերը կապված են կոնկրետ գործի հետ, այսինքն՝ երբ անմիջականորեն չի շոշափվում կոնկրետ սուբյեկտիվ իրավունք, ապա տեղի է ունենում ոչ թե սահմանադրական արդարադատություն, այլ դատական սահմանադրական վերահսկողություն¹⁴: Նման դեպքերում դատարանի որոշումներն ունեն նորմատիվ (համապարտ) բնույթ:

Այսպիսով, արդարադատության և սահմանադրական դատական վերահսկողության տարբերակման կողմնակիցները իրենց մոտեցումների հիմքում դնում էին դատական պաշտպանության անմիջական առարկան՝ սուբյեկտիվ կամ օբյեկտիվ իրավունքը: Ըստ այդմ, արդարադատության իրավաբանական բնույթը անհատական-կարգավորիչ է, քանի որ դատական գնահատման առարկան սուբյեկտիվ իրավունքի վերաբերյալ վեճն է, իսկ դատական սահմանադրական վերահսկողությունը՝ նորմատիվ - պահպանիչ բնույթի է, քանի որ դատական որակման առարկան օբյեկտիվ իրավունքի վերաբերյալ վեճն է¹⁵:

Անկասկած, արդարադատությունը բացառապես որպես սուբյեկտիվ իրավունքի պաշտպանության ձև դիտարկելը ոչ միայն աղքատացնում է այս գործառնության բովանդակությունը, այլև չի համապատասխանում ժամանակակից իրավակարգավորումներին: Սահմանադրական իրավունքի ժամանակակից դոկտրինում «արդարադատություն» եզրույթը կիրառվում է նաև սահմանադրական դատավարության կարգով լուծվող սահմանադրաիրավական վեճերի նկատմամբ¹⁶: Երբեմն ուղիղ նշվում է, որ սահմանադրական արդարադատությունը ակտերի սահմանադրականության նկատմամբ դատական վերահսկողության անմիջական ձև է, սակայն այս մոտեցման կողմնակիցները սահմանադրական արդարադատության մաս են համարում ոչ միայն սահմանադրական դատավարությունը, այլ նաև սահմանադրական դատարանակազմությունը¹⁷:

Ն. Վ. Վիտրուկը նշում է, որ սահմանադրական արդարադատության բովանդակությունը սահմանադրական վերահսկողությունն է, իսկ ձևը՝ դատավարությունը: Ընդ որում, նա դատական սահմանադրական վերահսկողության օբյեկտ է համարում ոչ միայն նորմատիվ իրավական ակտերը, այլ նաև

¹⁴ Տե՛ս **Ржевский В.А., Чепурнова Н.М.** Судебная власть в Российской Федерации: конституционные основы организации и деятельности. М., Юрист, 1998:

¹⁵ Տե՛ս **Дмитриев В. В.** Судебный конституционный контроль и правосудие: проблемы соотношения // Вестник РУДН. Серия: Юридические науки. 2004, №1, էջ 142-143:

¹⁶ Տե՛ս **Конституционный судебный процесс: учебник / С. В. Нарутто, С. Э. Несмеянова, Е. С. Шугрина.** М.: Норма : ИНФРА-М, 2014, էջ 16:

¹⁷ Տե՛ս **Конституционный судебный процесс: учебник / Отв. ред. Саликов М.С. М., 2003, էջ 10-11:**

պետական իշխանության մարմինների որոշումները և գործողությունները: Սահմանադրական արդարադատությունը սահմանադրական վերահսկողության բարձրագույն ձևն է¹⁸:

Այս մոտեցմանն ընդհանուր առմամբ պետք է համաձայնվել, սակայն պետք է հստակեցնել, թե վերահսկողության որ տեսակի մասին խոսքը: Բանն այն է, որ ընդհանուր իրավասության դատարանները քրեական, քաղաքացիական կամ վարչական գործերով արդարադատության շրջանակներում կարող են իրականացնել անուղղակի սահմանադրական դատական վերահսկողություն, այսինքն՝ չկիրառեն այն նորմատիվ իրավական ակտը (անուղղակի դատական վերահսկողություն), որը, իրենց կարծիքով, հակասում է Սահմանադրությանը (սույն դեպքում չենք քննարկում դատարանների կողմից նման դեպքերում Սահմանադրական դատարան դիմելու պարտականության կամ հայեցողության հարցը): Ուստի պետք է նշել, որ սահմանադրական արդարադատություն իրականացվում է բացառապես սահմանադրական դատավարության ձևով: Քրեական, վարչական կամ քաղաքացիական դատավարության շրջանակներում սահմանադրական արդարադատություն չի կարող իրականացվել¹⁹:

Այս մոտեցումը պետք է կիրառել նաև վարչական արդարադատության և նորմատիվ իրավական ակտերի օրինականության նկատմամբ դատական վերահսկողության հարցերի դեպքում:

3. Վարչական արդարադատությունը և դատական վերահսկողությունը ՀՀ վարչական դատավարությունում

3.1. Ընդհանուր դրույթներ

Վարչական դատավարության գիտության մեջ օգտագործվում են «վարչական դատավարություն», «վարչական իրավախախտումների վերաբերյալ վարույթ», «վարչական արդարադատություն», «դատական վերահսկողություն» և «նորմավերահսկողություն» հասկացությունները, որոնց հարաբերակցությունը հստակեցման կարիք ունի:

3.2. Վարչական դատավարության և վարչական արդարադատության հասկացությունը և սահմանները

Ինչպես նշվեց, վարչական իրավունքի գիտության մեջ դեռևս հանդիպում են վարչական դատավարությունը և վարչական արդարադատությունը նույնացնելու վերաբերյալ մոտեցումներ²⁰: ՀՀ վարչադատավարական օրենսդրության տե-

¹⁸ Տե՛ս **Витрук Н.В.** Конституционное правосудие. Судебно-конституционное право и процесс: учеб. Пособие. 2-е изд., перераб. и доп., М., Юрист, 2005, էջ 50-51:

¹⁹ Տե՛ս **Ռ. Խանդանյան**, նշվ. աշխ., էջ 39-47:

²⁰ Տե՛ս **Семенихина А. Ю.** Развитие административной юстиции в России: теоретические, правовые и организационные аспекты: дисс. ... канд. юрид. наук. М., 2016, էջ 9:

ասանկյունից հիմքեր չկան պնդելու, որ վարչական դատավարությունը և վարչական արդարադատությունը համընկնում են: Դրանք ոչ թե նույնաբովանդակ հասկացություններ են, այլ հարաբերակցվում են որպես ամբողջը և մասը: Ընդունելի է գրականության մեջ առկա այն մոտեցումը, ըստ որի՝ «վարչական արդարադատություն» և «վարչական դատավարություն» հասկացությունները չեն համընկնում: Վարչական արդարադատությունը դատավարական-իրավական կարգավորման տեսանկյունից վարչական դատավարության տեսակ է²¹:

Վարչական դատավարություն ասելով կարելի է հասկանալ *յուրիսդիկցիոն և ոչ յուրիսդիկցիոն* իրավաբանական ընթացակարգեր, որոնց շրջանակներում լուծվում են տարաբնույթ իրավական վեճեր, կամ իրականացվում է նախնական վերահսկողություն վարչական մարմինների գործունեության նկատմամբ:

ՀՀ վարչական դատավարությունում *յուրիսդիկցիոն* իրավաբանական վարույթի շրջանակում լուծվում են մասնավոր անձի և վարչական մարմնի կամ վարչական մարմինների (պետական մարմինների) միջև վեճերը:

Մասնավոր անձի և վարչական մարմնի միջև *յուրիսդիկցիոն* իրավաբանական վարույթները վերաբերում են այն դեպքերին, երբ՝

1) ֆիզիկական կամ իրավաբանական անձը վարչական դատավարությունում վիճարկում է պետական կամ տեղական ինքնակառավարման մարմնի կամ դրա պաշտոնատար անձի վարչական ակտի, գործողության կամ անգործության իրավաչափությունը (ՀՀ վարչ. դատ. օր.-ի 3-րդ հոդվածի 1-ին մաս, 1.1.-րդ մաս, 1.2.-րդ մաս),

2) վարչական մարմինը դիմում է ՀՀ վարչական դատարան վարչական դատավարության կարգով ֆիզիկական կամ իրավաբանական անձանց վարչական պատասխանատվության ենթարկելու, որոշակի իրավունքներից զրկելու կամ նրանց վրա որոշակի պարտականություններ դնելու պահանջով (ՀՀ վարչ. դատ. օր.-ի 3-րդ հոդվածի 2-րդ մասի 1-ին և 2-րդ կետեր):

Վարչական մարմինների (պետական մարմինների) միջև *յուրիսդիկցիոն* իրավաբանական վարույթը վերաբերում է այն դեպքերին, երբ՝

1) մի վարչական մարմին դիմում է ՀՀ վարչական դատարան ընդդեմ մեկ այլ վարչական մարմնի՝ իրավասության վերաբերյալ վեճը վարչական դատավարության կարգով լուծելու պահանջով (ՀՀ վարչ. դատ. օր.-ի 3-րդ հոդվածի 2-րդ մասի 3-րդ կետ),

2) պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմինները կամ պաշտոնատար անձինք դիմում են ՀՀ վարչական դատարան ընդդեմ վարչական մարմնի, եթե համարում են, որ այդ մարմնի վարչական ակտով, գործողությամբ կամ անգործությամբ խախտվել կամ անմիջականորեն կարող են խախտվել պետության կամ համայնքի այն իրավունքները, որոնց պաշտպանության լիազորությունը դրված է իրենց վրա (ՀՀ վարչ. դատ. օր.-ի 3-րդ հոդվածի 3-րդ մաս):

²¹ Տե՛ս Բ. Տեր-Թովմասյան, Վարչական արդարադատության ինստիտուտը վարչական իրավունքի համակարգում: Իրավ. գիտ. թեկնած.ատենախոսություն, 2008, էջ 86-87:

Օրենսդիրը 2022 թ. ՀՀ վարչական դատավարության շրջանակներում ներառել է նաև ոչ յուրիսդիկցիոն իրավաբանական վարույթներ, որտեղ լուծվում են ոչ թե իրավական վեճեր, այլ վարչական մարմինների գործողությունների նկատմամբ իրականացվում է նախնական դատական վերահսկողություն: Խոսքը ՀՀ վարչական դատարանի նախնական թույլտվությամբ (սանկցիայով) բանկերում և ֆինանսական այլ կազմակերպություններում օրենքով պահպանվող գաղտնի տեղեկությունները ստանալու մասին է: Այսպես՝ ՀՀ վարչական դատարանը նախնական դատական վերահսկողություն է իրականացնում հարկային մարմինների գործունեության նկատմամբ հետևյալ հարցերով՝

1) ՀՀ վավերացրած միջազգային պայմանագրերով ստանձնած պարտավորությունների հիման վրա բանկերում և ֆինանսական այլ կազմակերպություններում օրենքով պահպանվող գաղտնի տեղեկությունները հարկման նպատակով ստանալը (ՀՀ վարչ. դատ. օր.-ի 3-րդ հոդվածի 6-րդ մաս),

2) հարկային հսկողության շրջանակում օրենքով պահպանվող բանկային գաղտնիք համարվող տեղեկություն ստանալը (ՀՀ վարչ. դատ. օր.-ի 3-րդ հոդվածի 7-րդ մաս):

Այսպիսով՝ ՀՀ վարչական դատավարության կարգը ներառում է տարբեր ընթացակարգեր, որոնց շարքում առանձնանում են մասնավոր անձանց կողմից ՀՀ վարչական դատավարության կարգով վարչական մարմնի ակտերի (որոշումների, գործողությունների և անգործության) օրինականությունը վիճարկելու ընթացակարգը (վարչական արդարադատություն) և մասնավոր անձին ՀՀ վարչական դատավարության կարգով վարչական պատասխանատվության ենթարկելու ընթացակարգը:

3.3. Վարչական արդարադատության և վարչական պատասխանատվության ենթարկելու վերաբերյալ վարույթի հարաբերակցությունը

ՀՀ վարչ. դատ. օր.-ի 3-րդ հոդվածի 2-րդ մասի համաձայն՝ վարչական դատարան կարող են դիմել նաև վարչական մարմինները կամ պաշտոնատար անձինք՝ ֆիզիկական կամ իրավաբանական անձին վարչական պատասխանատվության ենթարկելու պահանջով, եթե օրենքով նախատեսված է, որ վարչական պատասխանատվության կարող է ենթարկել միայն դատարանը: Վարչական դատավարության կարգով մասնավոր անձանց վարչական պատասխանատվության ենթարկելու վարույթն արդյո՞ք համարվում է վարչական արդարադատություն:

Վարչական արդարադատության էությունն այն է, որ մասնավոր անձը դատական կարգով վիճարկում է վարչական մարմնի ակտի իրավաչափությունը, ուստի դատարանի կողմից անձանց վարչական պատասխանատվության ենթարկելու վարույթը չի կարող համարվել վարչական արդարադատություն:

Վարչական արդարադատության և վարչական պատասխանատվության

ենթարկելու (վարչական իրավախախտումների) վերաբերյալ վարույթի հարաբերակցությունը թեև ինքնին պարզ է, սակայն երբեմն փորձ է արվում վարչական իրավախախտումների վերաբերյալ վարույթը կապել վարչական արդարադատության հետ: Այսպես՝ 18.06.1998 թ. ընդունված «Դատարանակազմության մասին» ՀՀ օրենքի (չի գործում) 3-րդ հոդվածում սահմանված էր, որ արդարադատությունը Հայաստանի Հանրապետությունում իրականացվում է՝ «...վարչական իրավախախտումների վերաբերյալ գործեր քննելու և լուծելու միջոցով»: Պրոֆեսոր Գ. Դանիելյանը, վերլուծելով այս դրույթը, նշում է, որ գործող օրենսդրությունը վարչական արդարադատությունը ներառում է «վարչական իրավախախտումների գործեր քննելու և լուծելու» գործընթացը²², այնուհետև քննադատում է Օրենսդիրն այն բանի համար, որ «վարչական արդարադատություն» հասկացության մեջ ներառել է վարչական իրավախախտումների գործեր քննելու և լուծելու գործընթացը: Իրականում չկա որևէ հիմք պնդելու, որ 1998 թ. Օրենսդիրը «վարչական արդարադատություն» հասկացության մեջ ներառել է նաև վարչական իրավախախտումների վերաբերյալ վարույթը: Բանն այն է, որ 18.06.1998 թ. ընդունված «Դատարանակազմության մասին» ՀՀ օրենքում «վարչական արդարադատություն» եզրույթը չէր գործածվում, ուստի հարգարժան գիտնականը հերքում է մի բան, որը իրականում օրենսդիրը չի պնդել: Նշված օրենքում վարչական իրավախախտումների վերաբերյալ գործերը քննելու և լուծելու կարգը չի որակվել որպես վարչական արդարադատություն: Այդ օրենքում «վարչական արդարադատություն» հասկացությունը չէր գործածվում:

Եթե վերացարկվենք օրենքի կարգավորման վերաբերյալ Գ. Դանիելյանի նկատառումներից, ապա անկասկած գիտնականը իրավացի է, երբ նշում է, որ այդ գործընթացը ոչ մի առնչություն չունի վարչական արդարադատության տեսության հետ: Այս առումով ՀՀ վարչական դատավարությունում վարչական իրավախախտումների վերաբերյալ վարույթը չի համարվում վարչական արդարադատություն:

Այսպիսով՝ վարչական դատավարությունը՝ որպես պետական գործունեություն, լայն հասկացություն է, որը ներառում է ինչպես վարչական արդարադատությունը, այնպես էլ մասնավոր անձին դատական կարգով վարչական պատասխանատվության ենթարկելու վարույթը:

Այժմ անհրաժեշտ է քննարկել այն հարցը, թե «վարչական արդարադատություն» հասկացությունն արդյոք ներառում է նորմատիվ իրավական ակտերի իրավաչափության նկատմամբ դատական վերահսկողությունը: Ինչպես նշվեց, սահմանադրական և համատեսական հարթություններում «արդարադատություն» եզրույթը ներառում է նաև դատական վերահսկողությունը:

²² Տե՛ս Գ. Դանիելյան, Վարչական արդարադատության հասկացության բնորոշման նախադրյալները // «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Իրավագիտություն», 2004, № 1 (112), էջ 8:

3.4. Վարչական արդարադատությունը և դատական վերահսկողությունը

3.4.1. Վարչական արդարադատության և դատական վերահսկողության հարաբերակցությունը

Ցարական Ռուսաստանի դոկտրինում (բացառությամբ առանձին գիտնականների, օրինակ՝ Ն. Կորկունովի) տարածված էր այն մոտեցումը, որ վարչական արդարադատության օբյեկտ են համարվում վարչական իշխանության անօրինական կարգադրությունները (распоряжений), իսկ վարչական կարգադրություն ասելով առավելապես հասկացվում էին անհատական և կոնկրետ նորմերը²³։ Ասվածը նշանակում է, որ պատմական առումով վարչական արդարադատության շրջանակներում դատական ստուգման օբյեկտ է համարվել անհատական իրավական ակտը, սակայն հետագայում դոկտրինալ առումով վարչական արդարադատության բովանդակությունը հարստացվեց, և ճանաչում ստացավ այն մոտեցումը, որ դատական ստուգման օբյեկտ կարող են համարվել նաև նորմատիվ իրավական ակտերը (այս մասին հաջորդիվ)։ Օրինակ՝ 1973 թվականին հրապարակված վարչական արդարադատության մասին առաջին աշխատանքում նշվում էր, որ վարչական արդարադատության որոշ համակարգերում թույլատրվում է միայն այնպիսի վեճերի քննությունը, որտեղ բարձրացվում է սուբյեկտիվ իրավունքների պաշտպանության հարց, իսկ մյուսներում (Ֆրանսիա, Գերմանիա) նախատեսված են նաև կառավարման մարմինների ընդունած նորմատիվ ակտերի օրինականության վիճարկման հնարավորություն²⁴։ Այսինքն՝ վարչական արդարադատության օբյեկտը ոչ միայն անհատական, այլ նաև նորմատիվ իրավական ակտերն են։ Ընդհանուր առմամբ, ներկայումս վեճերի տեղիք չի տալիս այն մոտեցումը, որ վարչական արդարադատությունը ներառում է նաև նորմատիվ իրավական ակտերի իրավաչափության նկատմամբ դատական վերահսկողությունը։

Դատարաններին նորմատիվ իրավական ակտերի նկատմամբ վերահսկողության գործառույթ վերապահելը էապես փոխեց դատարանների տեղը և դերը հասարակության քաղաքական համակարգում, իշխանության տարանջատման համակարգում։ ԽՍՀՄ փլուզումից հետո պրոֆեսոր Մ. Սավիցկին նշեց. «Իրական դատական իշխանությունը կարող է առաջանալ դատարանի կողմից որակապես նոր գործառույթներ ձեռք բերելու արդյունքում, ոչ մի դեպքում չի սահմանափակվում այն փաստով, որը նախկինում սովորաբար կոչվում էր արդարադատություն։ Զսպումների և հակակշիռների համակարգի համատեքստում դատական իշխանությանը բնութագրում է ոչ այնքան արդարադատությունը (ավանդական իմաստով), որքան օրենսդիր և գործադիր իշխանությունների որոշման և գործողությունների վրա ակտիվ ազդեցություն

²³ Տե՛ս Գессен В. М. Основы конституционного права. Изд. 2-е. Петроград: 1918, <https://constitution.garant.ru/>

²⁴ Տե՛ս Чечот Д. М. Административная юстиция. Теоретические проблемы. Л., Изд. Ленингр. ун-та, 1973, էջ 30:

ունենալու, «դրանք հավասարակշռելու» իրավական հնարավորությունը»²⁵:

Վարչական իրավունքի մեկ այլ մասնագետ նշում է. «Նորմատիվ իրավական ակտերի նկատմամբ դատական վերահսկողությունը դատական իշխանության՝ պետական իշխանության այլ ճյուղերի՝ օրենսդիր և գործադիր իշխանությունների վրա ազդեցության հիմնական ձևերից մեկն է: Դատարանների կողմից նորմատիվ իրավական ակտերի ստուգումը իշխանության տարանջատման մեխանիզմում զսպումների և հակակշիռների ապահովման կարևոր գործիք է: Նորմատիվ իրավական ակտերի նկատմամբ դատական վերահսկողությունը օրենսդիր իշխանություններին «հակաիրավական» օրենքներ ընդունելու փորձերը «զսպելու» ամենակարևոր միջոցն է: Մյուս կողմից, գործադիր մարմինների նորմատիվ իրավական ակտերի նկատմամբ դատարանի վերահսկողությունը թույլ է տալիս նրանց գերծ պահել ապօրինի, լիազորությունների անցմամբ իրականացվող նորմաստեղծ գործունեությունից»²⁶:

Ինչպես նշվեց, վարչական արդարադատությունը ներառում է նաև նորմատիվ իրավական ակտերի նկատմամբ դատական վերահսկողությունը, սակայն այս հարցում պետք է կատարել կարևոր ճշգրտում. «վարչական արդարադատություն» հասկացությունը ներառում է միայն ենթաօրենսդրական իրավական ակտերի օրինականության նկատմամբ ուղղակի դատական վերահսկողությունը: Անուղղակի դատական վերահսկողությունը վարչական արդարադատություն չէ²⁷: Ռուս տեսաբանները նույնպես նշում են, որ վարչական արդարադատություն է համարվում միայն դատարանի ուղղակի վերահսկողությունը²⁸: Անուղղակի դատական վերահսկողությունը դուրս է վարչական արդարադատության ծավալներից, քանի որ այն հիմնականում իրականացվում է ոչ թե վարչական դատավարության կարգով, այլ քրեական կամ քաղաքացիական դատավարություններում, երբ դատավորը լուծում է կոնկրետ քրեական կամ քաղաքացիական գործեր:

3.4.2. Ուղղակի և անուղղակի դատական վերահսկողությունը

Դատավարագիտության մեջ առանձնացվում են նորմատիվ իրավական ակտերի իրավաչափության նկատմամբ ուղղակի (անմիջական) և անուղղակի (միջնորդավորված) դատական վերահսկողության տեսակները²⁹: Ուղղակի

²⁵ Савицкий В. М. Организация судебной власти в Российской Федерации: учеб. пособие. М., 1996, с. 29

²⁶ Старилов Ю.Н. Судебный нормоконтроль как способ обеспечения законности публичного управления // Юридические записки (научно-практический журнал), 2014, № 4, с. 27.

²⁷ Տե՛ս Բ. Տեր-Թովմասյան, Վարչական արդարադատության ինստիտուտը վարչական իրավունքի համակարգում: Իրավ. գիտ. թեկնած. ատենախոսություն: 2008, էջ 8, Թ. Խանդանյան, Վարչական արդարադատությունը հետխորհրդային երկրներում. կայացման և զարգացման հիմնախնդիրները: Մենագրություն: Եր., 2012:

²⁸ Տե՛ս Боннер А.Т. Применение нормативных правовых актов в гражданском процессе: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. М., 1980 // Избранные труды: в 7 т. Т. II. Источники гражданского процессуального права. М., Проспект, 2017, էջ 74:

²⁹ Տե՛ս Боннер А. Т., Квиткин А. Т. Судебный контроль в области государственного управления. М.,

վերահսկողության դեպքում դատական վարույթը նախաձեռնվում է ենթաօրենսդրական նորմատիվ իրավական ակտի սահմանադրականությունը և օրինականությունը ստուգելու նպատակով, որի արդյունքում իրավասու դատարանը վիճարկվող նորմատիվ իրավական ակտը (վիճարկվող դրույթը) ճանաչում է ավելի բարձր իրավաբանական ուժ ունեցող նորմատիվ իրավական ակտին հակասող և անվավեր կամ դրան համապատասխանող:

Ենթաօրենսդրական նորմատիվ իրավական ակտերի սահմանադրականության և օրինականության նկատմամբ ուղղակի դատական վերահսկողություն իրականացնում են ՀՀ սահմանադրական դատարանը և ՀՀ վարչական դատարանը:

Անուղղակի վերահսկողության դեպքում դատարանը քրեական կամ քաղաքացիական վեճը լուծելիս եզրակացնում է, որ կիրառման ենթակա ենթաօրենսդրական նորմատիվ իրավական ակտը հակասում է ավելի բարձր իրավաբանական ուժ ունեցող ակտին, և այդ պատճառաբանությամբ հրաժարվում է այն կիրառել:

Հայ և ռուս տեսաբանները ուղղակի և անուղղակի դատական վերահսկողության տեսակները անվանում են լայն և նեղ իմաստով դատական վերահսկողություն: Այսպես, նրանք նշում են. «Նեղ առումով դատական վերահսկողությունը ի հայտ է գալիս այն դեպքում, երբ կառավարման մարմնի ակտերը դատարանի կողմից հատուկ ուսումնասիրվում է օրինականության տեսանկյունից՝ նրանց գործողությունների օրինականության հաստատման համար շահագրգիռ անձանց և կառավարման մարմինների դիմումների հիման վրա: Ինչ վերաբերում է լայն իմաստով՝ ակտերի (գործողությունների) օրինականության նկատմամբ դատական վերահսկողությանը, ապա դա տեղի է ունենում այն ժամանակ, երբ այս կամ այն ակտի (գործողության) օրինականությունը չի հանդիսանում դատարանի հատուկ քննության առարկա, այլ ուսումնասիրվում է դատարանի իրավասությանը վերագրված ցանկացած քաղաքացիական և քրեական գործի լուծման կապակցությամբ»³⁰:

Ինչպես նկատում ենք, տեսաբանները նեղ իմաստով դատական վերահսկողությունը նույնացնում են ուղղակի դատական վերահսկողության հետ, իսկ լայն իմաստով վերահսկողությունը՝ անուղղակի դատական վերահսկողության հետ:

Առանձին մասնագետներ «ուղղակի և անուղղակի դատական վերահսկողություն» անվանման փոխարեն օգտագործում են «վերացական և կազուալ

1973, էջ 25, Никитин В. Судебный контроль за нормативными правовыми актами в гражданском и арбитражном процессе: монография. М.: Волтерс Клувер, 2010, էջ 26:

³⁰ Ն. Ասլիյան, Ա. Պետրոսյան, Իրավական պետություն և օրինականություն: 2-րդ հրատ., Եր., 2001, էջ 212, Беляев В. П., Умарова М. А. Судебный контроль в системе государственного контроля: общетеоретический формат. М., Юрлитинформ, 2021, էջ 109:

(կոնկրետ) վերահսկողություն» անվանումը: Ըստ այս մոտեցման կողմնակիցների՝ վերացական վերահսկողությանը նորմատիվ իրավական ակտերի օրինականության ստուգման ունիվերսալ մեխանիզմ է, իսկ կազուալ (կոնկրետ) վերահսկողությունն այս կամ այն գործը քննելիս դատարանի կողմից իրավական նորմերի ընտրության ընթացակարգի մասն է³¹:

Վերացական և կոնկրետ դատական վերահսկողություն անվանումները հատուկ են սահմանադրական դատավարությանը: Վերացական դատական վերահսկողությունը վերաբերում է այն դեպքերին, երբ նորմատիվ իրավական ակտերի սահմանադրականությունը ստուգվում է՝ անկախ կոնկրետ իրավահարաբերություններից, նույնիսկ մինչև այդ ակտը կիրառելը: Օրինակ՝ ՀՀ Սահմանադրության համաձայն՝ վերացական վերահսկողության հարցով ՀՀ սահմանադրական դատարան կարող են դիմել Ազգային ժողովի պատգամավորների 1/5-ը, Կառավարությունը, Հանրապետության նախագահը և Մարդու իրավունքների պաշտպանը՝ անկախ կոնկրետ իրավահարաբերությունների (իրավական վեճի) առկայությունից:

ՀՀ վարչական դատավարության կարգով նորմատիվ իրավական ակտի իրավաչափությունը կարող է վիճարկվել ինչպես վերացական, այնպես էլ կոնկրետ: ՀՀ վարչական դատավարությունում ուղղակի-վերացական դատական վերահսկողությունն առկա է այն դեպքում, երբ ՀՀ վարչական դատարան են դիմում Մարդու իրավունքների պաշտպանը, ինչպես նաև Երևանի ավագանու խմբակցությունը՝ Երևանի ավագանու ակտերը վիճարկելու դեպքում (ՀՀ վարչ. դատ. օր.-ի 192-րդ հոդվածի 3-րդ մաս): Ուղղակի դատական վերահսկողության այս տեսակը համարվում է վերացական, քանի որ նշված սուբյեկտները կարող են դատարանում վիճարկել նորմատիվ իրավական ակտի իրավաչափությունը՝ անկախ կոնկրետ իրավական վեճի առկայությունից:

ՀՀ վարչական դատավարությունում ուղղակի-կոնկրետ դատական վերահսկողությունն առկա է այն դեպքում, երբ մասնավոր անձի կողմից վիճարկվող նորմատիվ իրավական ակտն անհատական իրավական ակտով կիրառվել է (ՀՀ վարչ. դատ. օր.-ի 192-րդ հոդվածի 1-ին մասի 1-ին կետ):

Ուղղակի և անուղղակի դատական վերահսկողության տեսակները ոչ թե միմյանց բացառում են, այլ փոխլրացնում են: Եթե վարչական դատավարության կարգով հնարավոր չէ ուղղակիորեն վիճարկել նորմատիվ իրավական ակտի իրավաչափությունը, ապա վարչական, քրեական կամ քաղաքացիական վեճը լուծող դատավորը կարող է օգտագործել անուղղակի դատական վերահսկողության կառուցակարգը: Օրինակ՝ հեռարձակող կազմակերպությունը իրեն վարչական պատասխանատվության ենթարկելու մասին Հեռուստա-

³¹ См. у Ярко В. В., Спицин И. Н. Судебный нормоконтроль в гражданском и арбитражном процессе: современное состояние и пути совершенствования // Вестник Санкт-Петербургского университета, 2018, Право, № 4, էջ 555:

տեսության և ռադիոյի հանձնաժողովի թիվ 98-Ա 07.07.2022 թ. որոշումը վիճարկել է ՀՀ վարչական դատարանում: Վերջինս նշված վարչական գործով անուղղակի դատական վերահսկողություն է իրականացրել Հեռուստատեսության և ռադիոյի հանձնաժողովի՝ 01.07.2021 թ. թիվ 109-Ա որոշման նկատմամբ, որով սահմանվում է անչափահասների առողջության, մտավոր և ֆիզիկական զարգացման, դաստիարակության վրա հնարավոր բացասական ազդեցություն ունեցող տեսալսողական հաղորդումների որոշման չափորոշիչները: Հանձնաժողովի թիվ 109-Ա որոշումը կիրառվել էր նաև հայցվորի նկատմամբ՝ դրվելով նրան վարչական պատասխանատվության ենթարկելու մասին թիվ 98-Ա որոշման հիմքում: ՀՀ վարչական դատարանը թիվ ՎԴ/4324/05/22 վարչական գործով 14.12.2022թ. վճռում նշել է. «Ուսումնասիրելով վիճարկվող որոշման հիմքում դրված Հեռուստատեսության և Ռադիոյի հանձնաժողովի 01.07.2021թ. թիվ 109-Ա որոշումը՝ Դատարանն արձանագրում է, որ անգամ եթե անտեսվի այն, որ իրավական ակտի հերթական համարից անմիջապես հետո իրավական ակտում նշվել է «Ա» տառը, որը նշանակում է, որ իրավական ակտն անհատական բնույթի է, և նշված որոշումը իր բովանդակությամբ և բնույթով թեև նորմատիվ է (Դատարանի գնահատմամբ), քանի որ տարածվում է անորոշ թվով անձանց վրա, սակայն հաշվի առնելով, որ այն պաշտոնապես չի հրապարակվել (առկա չէ «Arlis.am» իրավական տեղեկատվական համակարգ կայքէջում) և չի ընդունվել «Նորմատիվ իրավական ակտերի մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքի պահանջներին համապատասխան՝ Դատարանը այն չի կարող գնահատել որպես նորմատիվ իրավական ակտ և կիրառել Հայցվորի նկատմամբ: Ավելին, հիմք ընդունելով վերը շարադրված իրավական նորմերը, Դատարանը փաստում է, որ սույն գործով Պատասխանողը իրավասու չէր նշված որոշումը կիրառել Հայցվոր ընկերության նկատմամբ և այն դնել վիճարկվող որոշման կայացման հիմքում»:

Նշվածն անուղղակի դատական վերահսկողության դասական օրինակ է, քանի որ դատավորը փաստել է, որ Հեռուստատեսության և ռադիոյի հանձնաժողովի 01.07.2021 թ. թիվ 109-Ա որոշումը չի հրապարակվել, ուստի այն հակասում է ավելի բարձր իրավաբանական ուժ ունեցող ակտերին, սակայն այդ որոշումը ոչ թե անվավեր է ճանաչել, այլ պարզապես այն չի կիրառել:

3.4.3. Ուղղակի դատական վերահսկողությունը և նորմավերահսկողությունը

Գրականության մեջ նորմատիվ իրավական ակտերի նկատմամբ ուղղակի դատական վերահսկողությունը երբեմն անվանում են նաև նորմավերահսկողություն: Ընդհանուր առմամբ ուղղակի դատական վերահսկողությունը և նորմավերահսկողությունն ունեն նույն բովանդակությունը, պարզապես այս անվանումների հարաբերակցությունը կախված է այն բանից՝ հեղինակը դատական վերահսկողության օբյեկտ է համարում իրավական նորմը, թե՞ նոր-

մատիվ իրավական ակտը (նորմի ամրագրման ձևը), որի մասին կնշվի հաջորդիվ:

Այս բաժնում կարևոր է հստակեցնել, որ «նորմավերահսկողություն» հասկացությունը չի կարող վերաբերել անհատական իրավական ակտերի կամ անհատական իրավական կարգադրագրերի իրավաչափության դատական ստուգմանը: Բանն այն է, որ առանձին հեղինակներ նորմավերահսկողության օբյեկտ են համարում ոչ միայն նորմատիվ, այլ նաև ոչ նորմատիվ ակտերը, ինչպես նաև իրավական բնույթի գործողությունները, ֆեդերացիայի կենտրոնի և սուբյեկտների միջև կնքված պայմանագրերը³² կամ իրավասության վերաբերյալ վեճերը³³: Օրինակ՝ վարչական իրավունքի ռուս հեղինակավոր մասնագետները նշում են. «Պետական կառավարման ոլորտում դատական վերահսկողության հիմնական բովանդակությունը նորմավերահսկողությունն է, այսինքն՝ ՌԴ քաղաքացիները և այլ լիազորված անձինք դատարանում կարող են վիճարկել նորմատիվ և անհատական իրավական ակտերը»³⁴:

Այս մեջբերումից ևս պարզ է դառնում, որ նորմավերահսկողության օբյեկտ է համարվում ոչ միայն իրավական նորմը (նորմատիվ իրավական ակտը), այլ նաև անհատական իրավական ակտերը:

Անհատական իրավական ակտերի նկատմամբ դատական վերահսկողությունը «**նորմավերահսկողություն**» անվանելն առարկության տեղիք չի տա միայն այն դեպքում, եթե նման պնդման կողմնակիցները, հետևելով Հ. Քելզենի մոտեցմանը, իրավական **նորմ** ասելով հասկանում են ոչ միայն նորմատիվ, այլ նաև անհատական կարգադրագրերը:

Այնուամենայնիվ, հետխորհրդային իրավագիտությունում անհատական կարգադրագրերը իրավական նորմ որակելու Հ. Քելզենի մոտեցումը տարածում չունի, ուստի գիտնականների մեծ մասը նորմավերահսկողություն ասելով հասկանում է միայն նորմատիվ իրավական ակտերում և իրավունքի պաշտոնական այլ աղբյուրներում (օրինակ՝ նորմատիվ պայմանագրերում) ամրագրված իրավական նորմերի օրինականության դատական ստուգումը:

3.4.4. Դատական վերահսկողությունը և դատական հսկողությունը (վերաքննիչ վարույթը)

Դատական իշխանության տեսության մեջ վերադաս դատական ատյաններ-

³² St' u Ярошенко Н.И. Нормоконтроль: конституционно-правовые основы и роль в механизме реализации конституционно-правовой ответственности: диссертация ... канд. Юрид. наук. Челябинск, 2006, էջ 13:

³³ St' u Ярошенко Н. И. Судебный конституционализм в Российской Федерации: понятие и система оснований // Рос. Юстиция, 2013, № 8, էջ 4-6:

³⁴ Бахрах Д. Н., Российский Б. В., Старилов Ю. Н. Административное право: учебник для вузов. 2-е изд., изм. и доп. М., Норма, 2005, с. 758

րի գործունեությունը որակվում է որպես դատական վերահսկողության տեսակ³⁵։ Հարց է ծագում՝ ՀՀ վերաքննիչ դատարանի կողմից ՀՀ վարչական դատարանի՝ ՀՀ վարչ. դատ. օր.-ի 26-րդ գլխով սահմանված կարգով նորմատիվ իրավական ակտերի իրավաչափության վիճարկման արդյունքում կայացրած դատական ակտերի վերանայումն արդյո՞ք դատական վերահսկողություն է։

ՀՀ վերաքննիչ դատարանի գործունեությունը ինքնին չի համարվում նորմատիվ իրավական ակտերի իրավաչափության նկատմամբ ուղղակի դատական վերահսկողություն, քանի որ ՀՀ վերաքննիչ դատարանի ստուգման անմիջական օբյեկտը ոչ թե ՀՀ վարչական դատարանում վիճարկված ենթաօրենսդրական ակտն է, այլ ՀՀ վարչական դատարանի դատական ակտը։ Այս առումով ընդունելի է այն գիտնականների մոտեցումը, ովքեր վերաքննիչ ատյանի գործունեության կապակցությամբ օգտագործում են «դատական հսկողություն» անվանումը³⁶։

Դատական վերահսկողությանը բնութագրական է արդարադատության բոլոր հատկանիշները։ Միևնույն ժամանակ, այն ունի հետևյալ առանձնահատկությունը. դատական հսկողություն իրականացնում են բարձր աստիճանի դատարանները, որոնք ստուգում են ցածր աստիճանի դատարանների ակտերի իրավաչափությունը։ Այլ կերպ ասած՝ դատական հսկողությունն իրականացվում է դատական համակարգի ներսում։

Եզրակացություններ

Արդարադատության և դատական վերահսկողության հարցերը շարունակում են մնալ իրավագիտության տեսության և պրակտիկայի կենտրոնում, քանի որ դրանք վերաբերում են իրավական պետության հիմնարար սկզբունքներին և քաղաքացիների իրավունքների պաշտպանության հարցերին։ Հոդվածում կատարվել է խորքային միջճյուղային վերլուծություն արդարադատության և դատական վերահսկողության փոխհարաբերությունների վերաբերյալ, ինչը թույլ է տալիս ավելի ամբողջական պատկերացում կազմել դրանց գործառնությունների և դերի մասին իրավական համակարգում։

«Վարչական արդարադատություն» և «դատական վերահսկողություն» հասկացությունների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս դրանց բազմազանությունն ու բարդությունը։ Ինչպես ցույց տվեց հետազոտությունը, դատական վերահսկողությունը պարզապես արդարադատության լրացուցիչ գործառնություն չէ, այլ կարևոր մեխանիզմ է, որը ապահովում է օրենքի գերակայությունն ու արդարությունը վարչական գործընթացներում։ Դատական վերահսկողությունը, որը իրականացվում է ինչպես ուղղակի, այնպես էլ անուղղակի ձևերով,

³⁵ Տե՛ս **Воскобитова Л. А.** Теоретические основы судебной власти: учебник. М., Норма: ИНФРА-М, 2017, էջ 161։

³⁶ Տե՛ս **Гладышева О. В.** Актуальные вопросы судебного права: учебное пособие для вузов. М., Юрайт, 2020։

արդյունավետորեն պաշտպանում է քաղաքացիների և իրավաբանական անձանց իրավունքները պետական մարմինների անօրինական գործողություններից: Սա, իր հերթին, նպաստում է դատական համակարգի նկատմամբ վստահության և իրավական անվտանգության մակարդակի բարձրացմանը:

Որպեսզի վարչական արդարադատությունը չսահմանափակվի միայն վարչական ակտերի օրինականության դիտարկմամբ, կարևոր է նաև ներառել նորմատիվ իրավական ակտերի նկատմամբ դատական վերահսկողությունը, ինչը իշխանության տարանջատման և իրավական պետության հաստատման համար կարևորագույն գործիք է:

Բացի այդ, անհրաժեշտ է շարունակել հետազոտությունները, որոնք կօգնեն կատարելագործելու վարչական արդարադատության և դատական վերահսկողության գործընթացները, ինչպես նաև կնպաստեն արդարացի, թափանցիկ և արդյունավետ դատավարությանը: Կարևոր է, որ իրավական համակարգը, որը արձագանքում է ժամանակակից մարտահրավերներին, մշտապես աշխատի քաղաքացիների իրավունքների պաշտպանության ուղղությամբ:

Այսպիսով, արդարադատության և դատական վերահսկողության փոխհարաբերությունների հետազոտությունը ընդգծում է, որ այդ երկու գործառնությունները միմյանց լրացնող և համատեղ աշխատող համակարգ են, որոնք միասին ապահովում են արդար, թափանցիկ և արդյունավետ դատական գործընթացներ, որոնք ծառայում են հասարակության և յուրաքանչյուր քաղաքացու շահերին:

РАФИК ХАНДАНЯН – Административно-процессуальные взаимоотношения между правосудием и судебным надзором. – В статье представляется глубокий и всесторонний анализ взаимосвязи правосудия и судебного контроля в рамках административных судебных отношений. В первую очередь, статья затрагивает теоретические вопросы, касающиеся границ правосудия и судебного контроля, а также способов их применения. Основная цель статьи — показать, какую роль играют правосудие и судебный контроль в административном судопроизводстве Республики Армения, и как они влияют на законность нормативных правовых актов и деятельность административных органов.

В работе подчеркивается, что судебный контроль, являясь частью правосудия, представляет собой важный инструмент в правовом государстве, обеспечивающий законность решений административных органов. Рассматриваются как прямые, так и косвенные формы судебного контроля, описывая их функциональное значение в административном, уголовном и конституционном судопроизводствах.

Особое внимание уделяется судебному контролю за нормативными правовыми актами, отмечая, что этот процесс важен для обеспечения законности в сфере государственного управления. В статье изучается, как суды осуществляют проверку законности нормативных правовых актов, и как это отражается в судебной практике Республики Армения. Также анализируется взаимосвязь административного правосудия и процедур привлечения к административной ответственности, отмечая, что административное правосудие имеет свои особенности, которые важны при разрешении споров между административными органами и частными лицами.

В статье также обсуждается различие между прямым и косвенным судебным контролем,

выделяя абстрактные и конкретные формы контроля. Прямой судебный контроль рассматривается как процесс непосредственной проверки законности нормативных правовых актов, в то время как косвенный контроль осуществляется, когда суд вынужден затронуть вопрос законности в ходе рассмотрения конкретного дела.

В заключительной части статьи отмечается, что правосудие и судебный контроль в административных судебных отношениях имеют четко взаимосвязанный характер, что способствует развитию правового государства и повышению подотчетности государственных органов.

Ключевые слова: правосудие, судебный контроль, административное судопроизводство, нормативные правовые акты, правовое государство, прямой судебный контроль, косвенный судебный контроль, нормоконтроль, судебная система РА (Республики Армения), превосходство закона

RAFIK KHANDANYAN – *Administrative Procedural Relations between Justice and Judicial Oversight.* – The article presents a deep and comprehensive analysis of the relationship between justice and judicial control within the framework of administrative judicial relations. First and foremost, the article addresses theoretical questions concerning the boundaries of justice and judicial control, as well as their methods of application. The main objective of the article is to demonstrate the role of justice and judicial control in the administrative proceedings of the Republic of Armenia and how they affect the legality of normative legal acts and the activities of administrative bodies.

The work emphasizes that judicial control, as part of justice, is an important instrument in a legal state that ensures the legality of administrative decisions. It examines both direct and indirect forms of judicial control, describing their functional significance in administrative, criminal, and constitutional proceedings.

Particular attention is given to judicial control over normative legal acts, noting that this process is crucial for ensuring legality in the realm of public administration. The article investigates how courts carry out the verification of the legality of normative legal acts and how this is reflected in the judicial practice of the Republic of Armenia. It also analyzes the interrelationship between administrative justice and procedures for imposing administrative liability, highlighting that administrative justice has its own characteristics that are significant in resolving disputes between administrative bodies and private individuals.

The article further discusses the distinction between direct and indirect judicial control, identifying both abstract and concrete forms of control. Direct judicial control is viewed as the process of immediate verification of the legality of normative legal acts, while indirect control is exercised when the court is compelled to address the issue of legality in the context of a specific case.

In the concluding section of the article, it is noted that justice and judicial control in administrative judicial relations have a clearly interconnected nature, which contributes to the development of a legal state and enhances the accountability of public authorities.

Key words: justice, judicial control, administrative proceedings, normative legal acts, rule of law, direct judicial control, indirect judicial control, norm control, judicial system of the RA (Republic of Armenia), supremacy of law

MIGRATION AS A CONSEQUENCE OF GLOBALIZATION: MIGRANTS' RIGHTS IN GLOBALIZED WORLD

LILIT GEVORGYAN *

Mediterranea International Centre for Human Rights Research

Migration has become the most egregious consequence of globalization, as the interconnectedness of economies and societies transcends geographical boundaries across the countries of the world. This paper explores the nexus between migration and globalization, with a specific focus on migrants' rights within the context of a globalized economy. It delves into the challenges and opportunities, positives and negatives presented by globalization for migrants, examining how economic, political, social, cultural, and legal factors influence their rights and experiences. By analyzing existing literature and empirical evidence, this paper seeks to elucidate the complexities of migrant rights in the face of global economic forces. Furthermore, it explores policies and recommendations aimed at promoting the protection and empowerment of migrants in the globalized era. Through this examination, the paper aims to contribute to a deeper understanding of the intersection between migration and globalization and to inform more inclusive and equitable policies for migrants worldwide. By exploring the reasons and interconnectedness of globalization and migration, this paper tries to provide some legal perspectives for future consideration:

Key words: *rights of migrants in a globalized world, causes of migration, globalization and migration, violation of rights of migrants, consequences of globalization*

INTRODUCTION

Globalization is an economic, social, cultural progress in which individuals of different cultural, ethnic, social backgrounds collaborate with each other in all spheres of life more tightly than previously. Ubiquitous migration is one of the most visible and significant aspects of globalization involving growing numbers of people moving along countries and across borders, looking for better lifestyles, employment, and opportunities. It is supposed to consider that globalization has laid the foundation of migration, but, in reality, migration of people around the world started far before globalization. Globalization just increased

* **Lilit Gevorgyan** – “Mediterranea International Centre for Human Rights Research” of the Università «Mediterranea» di Reggio Calabria (Calabria, Italy). Post-Doctoral program in “Globalization and Migration”

Լիլիթ Գևորգյան – «Միջերկրական Մարդու իրավունքների հետազոտությունների միջազգային կենտրոն» Università «Mediterranea» di Reggio Calabria (Կալաբրիա, Իտալիա), հետդոկտորական ծրագիր «Գլոբալիզացիա և միգրացիա» մասնագիտությամբ

Лилит Геворгян – «Международный центр исследований в области прав человека Mediterranea» университета «Средиземноморье» в Реджо-Калабрии (Калабрия, Италия). Постдокторская программа по направлению «Глобализация и миграция»

E-mail: gevorgyanlilit39@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-1230-6009>.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Ստացվել է՝ 12.09.2024

Գրախոսվել է՝ 14.10.2024

Հաստատվել է՝ 15.12.2024

© The Author(s) 2024

migration volumes underpinning a new social class that is called “Migrants”. Migration has always been an important part of social activity. Globalization has given a number of supplementary opportunities to the migration process by opening the borders of nations and activating displacement of people. Policy-makers should recognize this progressive state of affairs, and appreciate the potential and actual contribution of migrants to sustainable changes in a globalized world. Policies should be concentrated not only on migrants themselves, but also on the process of migration considering that migration is a choice and, in some cases, an option that has consequences. This means reducing the constraints for people to migrate, ensuring that migrants’ rights are respected in host areas, recognizing and supporting migrants’ contributions in all spheres of modern life and, also, the issues connected to their rights and responsibilities. This all will provide for better cooperation of globalization and migration providing an opportunity to better interact with each other and become harmoniously interconnected¹.

Over the centuries millions of people have migrated despite physical, cultural, economic obstacles in search of a better life. The concept of migration includes moving to reside in a country other than the country of birth of the person who migrates. The UN gives an alternative definition of a migrant. “A migrant is a person who regardless of reasons and status /legal or illegal/ lives outside of the homeland or the country of residence for more than one year”. International migrants can be recorded according to their country of birth, country of citizenship, last country of previous residence, duration of time spent away from birthplace or last place of previous residence, purpose of stay (visa type). There are two roots according to which migrants are specified: In one sense the migrants are defined by their nationality, in another sense he or she is defined by their residence². Whatever the definition or the wording of the migrant, it is easier to say, “The migrant is someone who voluntarily or involuntarily lives legally or illegally outside of his/her primary or main country of residence”. There is a widespread academic opinion that globalization has brought about profound and extensive changes in the way people live, work, and interact and these changes in the minds of people have led to changes in their behavior. One significant consequence of this global phenomenon is the unprecedented surge in migration. People cross borders, seeking new opportunities, and building lives in foreign lands at an unprecedented rate. This migration, fueled by economic, social, and political factors in the globalized world, has become a defining feature of the 21st century.

According to the estimates prepared by the Population Division, in 2020, the number of international migrants worldwide has reached 281 million which equates to 3.6 percent of the global population. Female migrants constitute 48 percent of international migrants. The primary result of migration is the origination of their rights on a legal platform to scope the field and to cope with the issue. These statistics are approximate because there are undocumented migrants worldwide. The reason for the lack of numbers of migrants is the reluctance of the government to collect and analyze the data of migrants. The data of migration varies from country to country which is interconnected to the concept of naturalization, which is the process of decreasing the rate of alienation in the country by naturalizing migrants³. The rate of migration varies significantly among countries and differs from country to country and the propensity of the country to offer citizenship may affect the migration statistics. Migration as a consequence of globalization is a multifaceted phenomenon with both positive and negative impacts.

While it offers individuals and families the prospect of a better life, it also presents challenges related to cultural integration, social cohesion, and the protection of vulnerable populations. As the world continues to evolve in the era of globalization, resolving the complexities of migration will require collaborative efforts, innovative policies, and a commitment to human rights⁴.

Positive sides of migration: The term of “Migration” includes a number of well-defined categories such as migrant workers, as well as those whose status is not specifically defined such as international students. In the modern globalized economy migration has become a trend to create a better lifestyle. In the globalized world the concept of migration includes positive and negative aspects to discuss. One of the main positive aspects of migration is monetary remittance which has a poverty-reducing effect on countries. Migrants have much influence on the current global economy. Migrant workers’ remittances to their home countries have dramatically increased over the past few decades. According to the World Bank’s Global Economic Prospects 2006, remittances to middle- and low-income countries amounted to about \$30 billion in 1990. This amount is increasing over the years. During the 15 year period timeline, it reached \$170 billion with annual growth rates above 10 percent. Remittances constitute about 30 percent of total financial flows providing significant foreign exchange earnings. They are equivalent to 2.5 percent of the gross national income of the developing world. Some evidence indicates that monetary remittances of migrants have a positive microeconomic effect in recipient countries. Moreover, remittance flows improve a country’s creditworthiness for external borrowing⁵. In general, external monetary flow such as remittances do have potential support for recipient countries because this flow mainly goes to the poorest population of the country as migrants who send this money, in general, are the representatives of the poorest layer of that country, therefore, they send money to the poorest layer of their family members. This means that remittance directly affects the poverty level in the country. Another benefit, connected to migration, is the fact that migration has a positive effect on education, contributing to health outcomes again as a result of monetary remittance. There are and are going to arise many other benefits of migration that the world is going to experience, because the reality is that as every occurrence has a beneficiary side so every occurrence has negative sides too.

Negative sides of migration: In spite of these benefits that try to provide a better field for the migrants all over the world concentrating on migrant workers there are and are going to continue to survive negative sides of migration that need evaluation. Migrants are often vulnerable to exploitation and abuse, including wage theft, excessive working hours, and hazardous working conditions in host countries. These negative aspects of migration need evaluation and deep analysis. Protection from exploitation and abuse is one of the requirements from lawmakers for migration law. Migrants’ rights strictly need visa and immigration regulations. These regulations should be transparent, non-discriminatory, and designed to facilitate safe and legal migration for various purposes. Migrants should be treated with respect for their human dignity in any country. There are also human trafficking horrors connected to migrants, forced labor or any other forms of modern-day slavery that are the side effects of migration. In two words, there is a need to evaluate both, positive and negative sides of labor migration and the legal framework connected to it to make sense of the phenomenon fully.

Legal framework: The legal and inevitable consequence of current widespread

migration is the formation of “Migrants’ rights”. Migrants’ rights are very complex and interconnected to both positive and negative sides of globalization as Migrants’ rights and even Human rights are equivocal and difficult to evaluate as completely protected or not. Rights in a globalized economy refer to the fundamental rights and protections granted to the migrants, regardless of their nationality or migrant status. These rights encompass the principles of fair and safe working conditions, non-discrimination, equitable compensation, the right to organize and collectively bargain, and access to social benefits. The most important aspect of migrants’ rights is the migrants’ labor rights, because as a matter of fact, a person migrates mainly to seek a better job and, therefore, a better lifestyle. Migrants, who often move across countries seeking employment opportunities, face unique challenges and vulnerabilities related to labor rights in the context of migration. Migrants’ rights in the globalized economy dictate that all migrants, including migrant workers, should be treated equally and without discrimination based on their nationality, race or other factors. Therefore, equal treatment and non-discrimination in the form of especially fair and safe working conditions for the migrants are significant for modern human rights. Equal treatment and non-discrimination include fair wages and appropriate working conditions for migrants and endemic people. The concept of equal treatment requires that all migrants, regardless of their migrant status, should receive fair wages for their work and be provided with safe working conditions which is not always reality in the platform of labor migration as often migrant workers are not treated equally to the residence of the country where they migrated. Migrants should not be subject to exploitation or substandard working environments. Migration and the protection of migrants’ rights in a globalized economy are closely related to freedom of association and collective bargaining and migrant workers have the right to form labor unions, join worker associations and engage in collective bargaining to protect their fundamental rights and negotiate for better working conditions and compensations. In reality, they may face barriers to exercising this right due to various barriers, for example, lack of status. Humanitarian law requires that migrants all over the world should have access to social benefits such as healthcare, employment benefits, and retirement plans similar to those of domestic workers. Access to these benefits may vary depending on the legal status and the specific policies of the host country, but keeping track of the above-mentioned social benefits is essential for maintaining labor rights. Therefore, many steps are being taken to protect the rights of migrants in a globalized world, and to ensure fair wages for them and forbid discrimination toward them. Migrants’ rights require advanced resources and easy access to these resources for migrants if their rights are violated. These can involve mechanisms for filing complaints, accessing legal aid, pursuing justice through the legal system, in many cases demanding asylum. Access to these legal resources is able to provide respect for human rights, as migrants should be treated with respect for their human dignity. The legal framework of the civilized world is trying and doing many efforts to achieve high-quality protection, there is a need for high-quality cross-border legal standards, regulations in a globalized economy.

Discussions of *rights for migrants* in the globalized economy are essential for safeguarding their well-being and ensuring that they are not subject to exploitation or discrimination. Achieving this justice often requires collaboration between governments, employers, international organizations and civil society to establish and enforce legal frameworks that protect the rights of all workers, regardless of their migrant status.

The interconnectedness of globalization and migration

Globalization and migration are deeply interconnected and mutually influential processes that have formulated the many aspects of the contemporary modernized world. In some cases, migration both within the country and across countries is considered a negative aspect of globalization as internal migrants are often held responsible for the excessive growth of megacities in the country, as people tend to move from villages to big cities to find better jobs and life, and international migrants are often thought to increase unemployment in industrialized countries by undercutting local wages, and to benefit from welfare systems in the host country to which they seldom contribute⁶. Globalization and migration are mutually interconnected from the perspectives of economic, cultural, technological, legal, political and environmental factors.

Globalization has led to the integration of markets, allowing for the movement of goods, services and capital across borders. This free economic movement has opened many national borders allowing the labor force to have more flexible mobility, because migration is often driven by economic factors with individuals seeking better job opportunities and higher wages in other economically developed and established countries. This movement of people contributes to the global flow of labor filling gaps in labor markets and supporting economic growth in one country and destroying the labor market in those countries from which these laborers migrate. Europe, for example, is faced today with a conflict zone stretching across the Middle East and North Africa, and with several fragile countries, rapidly growing populations, rising urbanization and huge economic inequalities in sub-Saharan Africa and South Asia. Global migration nowadays stretches from the global South to the global North forcing developed European countries to face migrant accumulation in their countries⁷. This is mainly the result of multinational and extensive companies widespread along Europe underpinning the new economically developed age for Europe and the economically ruined age for some southern countries forcing the last to migrate to the economically more developed North. This highlights the interconnectedness of globalization and migration from the perspectives of the economy.

In connection to migration, it is important to mention that globalization facilitates the exchange of cultural ideas, values, and practices across borders. This cultural diversity and availability because of open borders as a result of globalization lead to increased migration as people seek to experience or participate in diverse cultural environments. Migration often results in the formation of diaspora communities, where people maintain tight ties to their cultural roots while living in different countries. These communities contribute to cross-cultural exchange and diversity in the globalized world. This kind of cultural conversation forms a distinctive culture which is a mixture of diverse customs and traditions of different countries. This kind of new culture embraces particles from different countries from where migrants brought varied habits, customs, and culture. With increased globalization and open borders this cultural interaction frames a hybrid culture that includes the best from every different culture.

Further interconnectedness of globalization and migration is connected to the advancement of technology. Progress in technology, especially in communication and transportation as a result of globalization, has reduced the barriers to migration. People can now easily stay connected with their home countries, making the decision to migrate less daunting using cutting-edge technology to feel closer to home- telephone, computer,

the Internet as means of everyday communication. Besides, technological promotion facilitates the transfer of knowledge and skills. Skilled workers may migrate to areas where their expertise is in demand, contributing to the development of new industries and technologies.

Globalization usually impacts political stability, with economic and political changes in one part of the world affecting other parts of the world or in other ways it is called the “Ripple effect”. This kind of “Ripple effect” creates a bunch of states where the political occurrences in one country of the bunch effect the political occurrences of the other countries of the bunch. This establishes chain political actions around the states in the bunch. Political instability, the policies implemented by the government, the distribution of benefits and costs, conflicts, political persecutions, divisive ideologies in one country because of political impact, can force people to migrate as refugees and asylum seekers to more politically tolerant country⁸. Europe is currently faced with daunting challenges: monitoring and protecting its borders, managing migration flows, attracting skilled labor to address its economic needs, managing tension with migrant communities (especially Muslim ones) to protect social cohesion and stability and integrating those communities to the greatest extent possible. There appears to be a divergence between the economic rationale, on the one hand, and the social cohesion and internal security rationales, on the other, in the context of a European migration policy⁹.

From the legal aspect, globalization and migration are interconnected in the sense that legal policies are being designed in the globalized world to control the migration process. It is not an exaggeration to say that these legal policies are not enough to regulate migration processes or they are not enforced effectively to productively manage migration processes. Legal acts designed to curb international migration usually only benefit illegal smugglers and employers who hire undocumented migrants to avoid complying with existing pay and working conditions regulations. Policies that attempt to restrict internal migration by making it difficult for migrants to gain access to urban housing, basic human services, or even the job-finding process, are also usually unsuccessful. More often than not, policy makers simply ignore the fact that mobility is an important part of people’s lives, and any legal strategy should be designed to fit people’s desires or to at least overlap them. For example, there is a need for lawmakers to take into account that if mobility is an integral part of societies, it is easier to support and regulate them rather than restrict¹⁰.

Globalization has contributed to environmental challenges including climate change. The globalization of industries and trade has led to increased demand for natural resources and energy. This has contributed to environmental degradation, deforestation, and resource depletion, exacerbating the impacts of climate change. Besides, the global supply chain is interconnected in the modern global world and the disruptions caused by extreme weather events or natural disasters in one region can have a cascading effect on production and distribution systems worldwide. This can lead to economic instability and displacement of communities and, therefore, migration. Globalization has led to economic disparities between and within countries. Many developing nations are more vulnerable to climate change impacts and face economic challenges and increased poverty due to climate-related events, forcing populations to migrate in search of better opportunities¹¹. The direct change from globalization to climate change and from climate change to migration is discussed in the 5th chapter.

Understanding the interconnectedness of globalization and migration is crucial for policymakers, businesses, and individuals to navigate the challenges and opportunities presented by these complex and dynamic processes mentioned above.

Migration as a consequence of globalization

Migration is the movement of people from one place to another, whether within a country or across borders. When people shift places, they take different cultures, social customs and traditions, or ways of doing things differently in the host country. There are positive and negative effects of this for both the places they leave and the new places they arrive at. In one sense, migrants take various ethical and national elements to the host country, mixing them with the host country and alienating these things from the home country, in another sense, they bring the same kinds of elements from the host country to the home country undermining the national values. This creates the interplay of cultures between countries because of migration which establishes a mixture of cultures or “Unified culture” in a globalized world. Migration as a consequence of globalization can be voluntary migration and forced migration. With voluntary migration, people leave of their own free will, usually choosing to move somewhere with more cultural, educational or economic opportunities. People may have the opportunity to prepare to move by saving up money, learning a new language, or studying the new culture they will be moving into. This kind of conscious migration is well qualified and meticulously prepared by the individual for a long time. Today’s cutting- edge technology, integrated economy all over the world opens many ways for voluntary migration as a human being is prone to welfare and prosperity and also is very inclined to mobility and changes. People born in Southern developing countries, for example, strive for voluntary migration to the more developed Europe to make a good life. On this platform, voluntary migration is closely connected to globalization. For example, because of the globalized advanced economy, multinational companies, European North may suggest the best opportunities for many migrants that are not possible to find in African and Asian countries.

In connection with forced migration, people fear for their lives and are usually under threat from political, social, or environmental forces. In this case, people may be moving abruptly with few resources at their disposal. Countries that receive refugees or asylum seekers usually have to provide things like housing, food, and transportation in the short term¹². This is also tightly related to globalization. In today’s modern world wars are becoming more and more bloody holding in terror people. The main reasons for war are to assert dominance over another country, achieve political objectives, resolve disputes, it includes territorial disputes, ideological differences, economic interests, the pursuit of power. These political turbulences affect the people of both sides of the war, as they fear for their life and future in that kind of insecure conditions. In the modern globalized world, countries strive to expand and form one global state around the world so wars and persecutions are the main instruments to achieve these objectives and, therefore, the main agents for forced migration. Finally, climate-induced forced migration is important to highlight. Currently, globalization leads to climate change, the details of which we will discuss in another chapter. For now, it is important to mention that Globalization leads to climate change, the last force to migrate to a more secure and favorable climate zone.

As we can discern, regardless of the reasons, migration is inextricably linked with

globalization. Globalization guided by informational networks and technology is transforming our world from day to day, leading to a more widespread migration. On one hand, processes of globalization drive international migration, including disparities in development, demography and democracy, the global jobs crisis, segmentation of global labor markets, revolutions in communications and transportation, and transnational social networks. On the other hand, international migration itself generates processes of globalization, including the global transfer of money and goods, the emergence of global cities, and growing social and cultural integration. International migration can be considered a herald in the mainstream of globalization: it will either flourish while the forces of globalization overcome nationalism, or its reduction may be an indication that globalization has peaked and is retreating¹³.

International migrants as a global occurrence, comprised about 2.8% of the world's population in 2000, and 3.3% of a significantly larger world population by 2015. Most projections suggest that the proportion of migrants in a continually expanding world population will continue to grow over the next century along with globalization, in particular, as a result of steepening demographic gradients, and the effects of climate change which is a primary result of globalization. The Fourth Industrial Revolution is likely to further boost and complexify international migration, notably by altering the ratios between irregular to regular and unskilled to high-skilled migrants as well as improving the gender balance¹⁴.

There is one final arena where international migration has an uneasy relationship with globalization, and that is global governance. Until IOM became an associated agency of the UN in 2016, it had often been pointed out that international migration was one of the few truly global issues without a governance of the UN. Even now the existence of IOM in the UN system remains contested. It is still true that there is no single legal or normative framework that applies to all migrants; the rights of irregular migrants remain especially contested. Migration as an existence should have one integrated management authority to process legal policies and act and to enforce them uniformly in all countries.

Globalization is truly the trend of our age and its impact is being increasingly felt in almost every region of the world. Anthony Giddens defines globalization as the intensification of worldwide social relations that link distant localities in such a way that local happenings are shaped by events occurring many miles away and vice versa. This kind of wavy happenings worldwide create predictions among scholars that a globalized world with globalized migration brings irreversible changes in civilized society and the world will never be incised and will never have insular states as previously. Globalization, interchangeably treated as a process, a condition, a system, a force and an age, can also be described as the expansion and intensification of social relations and consciousness across world time and world space¹⁵. This kind of social relations drives tight interaction between societies and therefore, migration of any sort. Thereby, with the intensification of global occurrence, migration intensifies.

It is important to mention that migration is one of the characteristics of the modern global world, which in turn affects the socio-cultural and political climate of individual countries and entire regions of the world. This phenomenon is usually understood as “increase of the scale of international migration of population, involving more and more countries of the world in the migration interaction, qualitative change in the structure of migration flows in accordance with the needs of the globalizing labor market”. At the

same time, the globalization of migration flows is thought to be derived from the liberalization of the flow of goods and capital and the globalization of population. Globalized migration is not only a quantitative increase of the number of migrants, as well as sending and receiving countries. This phenomenon has a significant impact on the formation of modern migration policies at the global, international level. There is a unification of the requirements for labor migrants, no matter how skilled they are. On the other hand, working conditions and methods of personnel management are standardized and unified at the same time. The processes of globalization in this sphere lead to the fact that the geography finally loses its meaning: both for the host country, for the country of origin, citizenship and nationality of the labor migrant, in accordance with its requirements for skills and general qualification in a specific field, and for the migrant himself - in accordance with the conditions of employment and residence in the country to his requests and expectations¹⁶. In the process of globalization at the contemporary stage of world development there are close interconnections between the streams of goods and capitals and the migratory movement of people. Thus, sometimes they have different geographical directions, supplement each other, become a condition and result of each other. With globalization developing and extending, there is a formation of new divisions of societies in which migrants play an important role, filling the economic niches in the developed countries.

The reasons standing behind migration

Migration in the globalized world can be driven by various factors, and individuals themselves may be run by a combination of reasons. Meanwhile, some factors really stand behind migration in the globalized world.

1. Economic opportunities: People often migrate in search of better employment prospects, higher wages, and an improved and advanced economic environment. These are economic drivers that motivate people to migrate to areas or countries with a stronger economy where job visions are better. This kind of economic migration seeks higher wages, a better lifestyle to allow migrants to earn more and improve living standards. These grounds are exacerbated in the globalized conditions, as globalization leads to a more unequal economy within different countries. Besides, people may move to start a new business or invest in regions with more favorable and prospective economic conditions. In some areas migration as a consequence of economic conditions is a strategy for poverty alleviation, as individuals seek to escape poverty and deprivation in their home regions by moving places with better economic prospects.

2. Education achievements: Students often migrate to find better educational opportunities and institutions. It turns out, that not every country has educational opportunities that are on the same level. Young people may migrate to access better educational opportunities that are not available in their home countries. This is particularly common for higher education, where individuals may seek universities with renowned programs for better facilities. Scholars, researchers may migrate to collaborate with experts in their fields. As the borders have opened in the globalized world and languages and culture are not a barrier any more this sort of migration is becoming more accepted. Migration for education often leads to better career prospects. Many individuals choose to study abroad with the intention of gaining skills and qualifications that will enhance their employment opportunities either in the host country or upon return

to their home country. In this case there is an opportunity for them to find and study fields or pursue research opportunities that are not available in their home countries. This is especially true for fields that are newly discovered and are not thought of in every country. This kind of educational migration gives the student an opportunity to study and at the same time he or she learns new language providing them with the opportunity to gain second language, get acquainted with new culture, new and more advanced network. This experience may open doors to international career opportunities for collaboration.

3. Conflicts and security: Political instability, conflicts and violence in one country force individuals to seek safety and refuge elsewhere. Many migrants flee their home countries because of armed conflicts in their home countries to seek protection and asylum. This kind of migrant has no choices as their life is under the threat. Additionally, people may flee persecution or discrimination, human rights abuses in search of safety and protection in another environment. Not all individuals displaced by conflicts cross international borders. Many become internally displaced persons (IDPs), meaning they are forced to flee their homes but remain within the borders of their own country. Internal displacement often occurs when people seek refuge in safer regions away from conflict zones.

4. Environmental factors: Environmental changes, such as rising sea level, extreme weather events, and resource scarcity, disasters like hurricanes, earthquakes, floods can force people to move temporarily or permanently. The phenomenon of climate migration has gained increasing attention in recent years as a consequence of global climate fluctuation. Climate migration is climate-related mobility of people that is driven by gradual or sudden climate-exacerbated variations. The United Nations high commissioner for refugees reports that an average of 20 million are being forcibly displaced to other areas all over the world by weather-related events every year. The same accounts foresee that around 200 million people will be displaced by climate-related issues by 2050¹⁷. In the macroscopic spectrum, climate change includes abnormal heavy rainfalls, prolonged droughts, desertification, environmental degradation, sea-level rise. In the microscopic spectrum, climate change includes the food and water shortage in relation to the above mentioned climate disasters that force people to flee away from their origin countries. In many cases, climate-related disasters have naturally generated origins, which are difficult to control and in other cases, there are artificially emerged factors, such as globalization and economics that contribute to climate migration. Globalization has contributed to environmental challenges including climate change. The globalization of industries, trade and the development of many branches of industries, has led to increased demand for natural resources and energy. This has contributed to environmental degradation, deforestation, and resource depletion, exacerbating the impacts of climate change. Besides, the global supply chain is interconnected in the modern global world and the disruptions caused by extreme weather events or natural disasters in one region can have a cascading effect on production and distribution systems worldwide. This can lead to economic instability and displacement of communities and, therefore, migration. In the current globalized world, economic disparities between and within countries are becoming more and more widespread. Many developing nations are more vulnerable to climate change impacts and face economic challenges and increased poverty due to climate-related events, forcing populations to migrate in search of better opportunities¹⁸. Global trade in water-

intensive goods such as agriculture products can contribute to overexploitation of water resources in certain regions. Water scarcity and agricultural challenges, exacerbated by climate change can lead to a likelihood of increased migration. Besides, in recent decades, societies and individuals strive for living in big cities, therefore, rapid urbanization has taken place, with many major cities located in coastal areas. Rising sea levels and increased frequency of storms due to climate change pose a threat to these coastal regions, displacing populations and leading to climate-induced migration¹⁹. Despite the scale of climate migration, current legal protections across the world are ineffective in protecting climate migrants. Typically, climate migrants are not legally recognized as refugees and therefore do not enjoy international and domestic refugee law protections. In Canada, for example, there is a public interest in policies that foster planning and accommodation. Elizabeth May is pushing for the creation of a new class of climate refugees to be included in Canada's asylum policy. "We have to think about the number of people who need a safe place to go from rising sea levels and other events," said May²⁰. On 20 September 2016, Prime Minister Trudeau of Canada told the UN Summit for Refugees and Migrants that plans just for resettlement would not be enough²¹. Some scholars see a correlation between climate migration and GHG emissions from human activity, particularly burning fossil fuels for energy, which changes the climate of Earth. Policies should be adopted for GHG emissions reduction that would avoid global warmth and the floods in many countries the urgency of which is obvious even at this level of warmth for coastal megacities, drylands, also for people living in Arctic²². Emissions that exist in the atmosphere today can persist for decades and will continue to affect the global climate. According to the UNHCR, "Nine out of every ten natural disasters today are climate-related [and] ... as many as 20 million people may have been displaced by climate-induced sudden-onset natural disasters in 2008 alone²³."

5. Family-based migration: Family-based migration, also known as family reunification or family sponsorship happens when many individuals migrate to be reunified with their family members who have already moved to another country and reside there. This type of migration is common worldwide and is often facilitated through various immigration policies and regulations. There are marriage-based intents to migrate when because of technological opportunities individuals find partners in another country than where they live and migrate to get married. Many countries allow citizens and permanent residents to sponsor their spouses or partners for immigration. Spousal sponsorship typically requires proof of a genuine relationship and may involve meeting certain financial and other eligibility criteria. Individuals who are citizens or permanent residents of a country may be able to sponsor their parents for immigration, allowing them to join their adult children in the host country. Requirements for parental sponsorship vary by country and may include financial support obligations. Parents living in a host country may sponsor their dependent children for immigration, enabling families to reunite and live together. Children who are sponsored typically need to meet age and dependency requirements set by immigration authorities.

6. Cultural exchange, networking, and collaboration: Increased connectivity allows for cultural exchange and some people migrate to experience different cultures and lifestyles. People all over the world want new feelings, emotional impressions, conscious recognition and diverse sentiments to enjoy life. That's why some people just

shift periodically their residence place. During recent decades another phenomenon has been spreading among people in countries where access to healthcare is limited. Individuals may migrate to seek better healthcare facilities and services - to undergo an operation that is not available in their origin country.

7. Legal and political factors: Government policies, political programs, ruling systems can influence the movement of people. Individuals may seek political asylum in another country due to state or non-state persecution.

8. Quality of life: People move for fun. There are cases especially among young people when they are prone to migrate to another country just to get acquainted with diverse cultures and people. People may migrate in pursuit of a higher quality of life, better living standards and improved social services.

Global Inequality as a historical and present factual agent to globalization and migration

Global inequality plays a significant role in the process of globalization and migration. First of all, global inequality has led to increased economic interdependence among countries. The benefits of the globe are not distributed evenly and incomes among countries and even among separate households in one country are not equal. Developed countries often experience economic growth and increased wealth, while many developing nations face challenges such as exploitation of residents and especially laborers in the country, environmental degradation, unequal distribution of profits, high levels of poverty, high rates of property crimes in relation to increased poverty and perversion of the society in the country.

Global inequality starts with economic inequality among the countries. Globalization gave rise to multinational corporations. While these corporations contribute to economic growth, they often exploit low-wage labor in developing countries, contributing to migration and income inequality. Globalization in essence gave birth to and promoted a communication revolution among countries which allowed firms to relocate factories to distant countries where they could take advantage of cheap labor without relinquishing control²⁴. In this respect, Asian poor and middle classes are the main beneficiaries of these multinational companies²⁵. Economic disparities between countries are significant drivers of migration. Individuals from economically disadvantaged regions may migrate to wealthier countries in search of better economic opportunities, higher wages, and improved living standards. In some cases, migration results in “Draining” developing countries, where highly skilled individuals emigrate to more prosperous nations, this exacerbates global inequality as developing countries lose valuable human capital. Globalization interchangeably pushes societies toward global inequality which is closely tied to unequal access to resources such as education, healthcare, and technology. This disparity can lead to social injustice and hinder the development of certain regions, promoting individuals to seek better opportunities through migration. This social ripple is tightly connected to “Kuznets wave or cycle” theory which explains the general terms, changes in inequality. The scholar argues that the modern historical era of the last five hundred years has been closely connected to “Kuznets” theory, which are waves of altering increases and decreases in inequality. Previously, far before globalization and the industrial revolution the mean income of the middle level of any society was stagnant and there was no connection between the levels of inequality. Wages and inequality were

driven up or down by idiosyncratic and unusual events such as epidemics, new discoveries, invasions, wars. If inequality decreases and mean income and wages go up and the poor become slightly better off, the population would increase to unsustainable levels and would ultimately be driven down, as the average per capita income declined, by higher mortality rates among the poor. This would push the poor back to the subsistence level and raise inequality to its previous higher level. In a nutshell, scholars argued that before the industrial revolution social inequality moved in “Kuznets waves” undulating around a basically fixed average income level. With the industrial revolution the situation changed and wages generally increased in the “Pari Passu” principle.

Afterwards, the postindustrial stage was highlighted by more inequality than before because a higher total income allowed a part of the population to enjoy much higher incomes without driving everybody else below the starvation point. Higher total income simply opened more space for inequality assuming that everybody must have at least a subsistence income. Milanovich, Lindert, Williams defined this idea and stated that when the mean income is small in society then the surplus from the income is small too, and even when entirely taken by the elite, it cannot result in huge inequality. This is because a tiny elite would have the same income. But as the mean income rose, the surplus above the subsistence level increased as well and the possible inequality became greater²⁶. After the industrial revolution as proposed by “Kuznets” theory, inequality decreased as the supply of more educated labor and the demand for redistribution increased, and return on capital went down. This was the benign mechanism that reduced inequality. There was also the “Malign” mechanism consisting of war and revolution that pushed inequality down in the rich countries after World War I. The interplay of these two mechanisms, malign and benign, explains the decline in inequality that occurred throughout the rich world during most of the twentieth century and is often referred to as Great Leveling. The forces that drove inequality down after World War I had come to an end in the 1980s, the period around which is dated as the benign period after the malign period. The 1980s ushered in a new technological revolution, characterized by remarkable changes in information, technology, globalization. This widened income disparities. The increase in inequality happened in part because the new technologies strongly rewarded more highly skilled labor, drove up share of capital and return of capital and opened space for rich countries to compete from China to India. The structure of demand and jobs moved toward services which in turn were staffed by less qualified and worse-paid labor. On the other hand, some service sector jobs were extremely highly paid. This widened wage, and ultimately income distribution⁴. There is need to mention that in the present era capital is becoming much more difficult to control and tax to reduce inequalities. This exacerbates the increase in inequality²⁷.

Global inequality is closely related to unequal access to resources such as education, healthcare, technology. This disparity leads to social injustice and hinders the development of certain regions, prompting individuals to seek better opportunities through migration. Besides, economic disparities can contribute to social unrest and conflict within countries. In extreme cases, this leads to forced migration as people flee violence, persecution, or economic hardship.

Globalization often results in environmental degradation and the impacts are not distributed evenly. Developing countries may bear a disproportionate burden of environmental problems, leading to ecological migration as people seek areas with a

more sustainable environment. Addressing global inequalities requires thoughtful migration policies that consider the economic and social factors driving migration. Human rights policies and balance between borders with bilateral policies are crucial in this respect.

In summary, global inequality serves as a powerful agent in shaping the dynamics of globalization and migration. Addressing these issues requires a comprehensive and cooperative approach involving international institutions, government, and civil society to ensure that the benefits and burdens of globalization are more equitably shared. Global inequality played a significant role in shaping the dynamics of globalization and migration throughout history. The relationship between these three factors is complex and multifaceted, with economic, political, and social dimensions influencing one another. Globalization has destabilized the “National industrial society”. The central dynamics of economic life has transcended the national borders of the states of the globe becoming uncontrollable for the national government. Besides, the globalization undermined the ideology of distinct and relatively autonomous national cultures. The roots of global inequality can be traced back to historical processes such as colonialism, imperialism, and the exploitation of resources in certain regions by powerful nations. These often led to the concentration of wealth in the colonizing or imperialistic countries, contributing to global disparities. Economic globalization, characterized by the increased interconnectedness of economies across borders, has both positive and negative impacts on global inequality. While it has facilitated the movement of goods, capital, and technology, it has also widened the gap between rich and poor nations. Transnational companies often based in wealthier countries, can exploit resources and labor in less developed regions, exacerbating economic disparities. This factor is a driving one for migration as people seek better economic opportunities and living conditions. The disparity in income and employment opportunities between developed and developing countries prompts individuals to move in search of a better life. This has led to the phenomenon of labor migration, where people from poorer countries often move to wealthier ones for employment. Global inequality is also reflected by the phenomenon of “Brain drain”, where skilled professionals and intellectuals from developing countries migrate to developed nations in search of better opportunities and living conditions. This migration of talents can further contribute to the development of gaps between nations. Finally, social inequality including factors such as education, healthcare, and social services, is closely linked to migration patterns. Individuals from countries with limited access to these resources may migrate to nations with more robust social systems in pursuit of a higher quality of life and better opportunities for their families.

Migrants’ rights in the globalized world

Many global issues have arisen in the newly globalized economies of nations that need analysis, elaboration and solutions. One of the major discussions of contemporary society is migrants’ rights in the globalized economy, especially in the context of migrant workers as lots of people migrate to work to improve their lives. While globalization has brought about economic growth and increased interconnectedness, it has also given rise to numerous challenges for migrants in terms of their legal standings and personal rights. From legislative perspectives it is important to note that European Countries have adopted a monolithic approach to the migration process that involves: partnerships with

countries of origin, a common European asylum system, fair treatment of third-country nationals, management of migration flows. The Treaty on the Functioning of the European Union establishes a common policy on visas and other short-stay residence permits²⁸. This means that visa regulations are uniform and centralized in the EU. The Charter of the United Nations and the UDHR approved on 10 December 1948 by the General Assembly have affirmed the principle that human beings shall enjoy fundamental rights and freedoms without discrimination, the efficient management of migration flows, fair treatment of third-country nationals²⁹. Migrants' rights with their globalized perspectives have brought focus to many issues connected to their legal aspects that need more detailed legal regulation.

1. Exploitation and Vulnerability: Migrants often find themselves in vulnerable positions due to their limited legal standing and social protection in host countries. They are frequently employed in low-skilled, low-wage jobs, making them susceptible to exploitation, unfair practices and abusive working conditions. While UDHR stipulates equality in all sectors of life without discrimination - access to work, public services, equal pay for equal work and so on - in real life this is not always a truth for refugees and they are subject to exploitation in many areas of their lives in host countries.

2. Informal labor markets: In many cases, when they lack legal standing and appropriate visa approval, workers are compelled to work in informal labor markets, where they have limited access to legal protections and social benefits. This can lead to substandard wages, a lack of job security and inadequate working conditions.

3. Discrimination and Xenophobia: Migrants are sometimes subject to discrimination and xenophobia, both in the workplace and in society at large in host countries. They may face prejudice and hostility based on their nationality, ethnicity or immigration status which can further hinder their access to fair labor rights and opportunities for advancement. The Treaty on the Functioning of the European Union Article 10 provides that {the Union shall aim to combat discrimination based on sex, racial or ethnic origin, religion or belief, disability, age or sexual orientation}³⁰. Besides, the same legal act, Article 67, lays down that {The Union shall endeavour to ensure a high level of security through measures to prevent and combat crime, racism and xenophobia}³¹.

4. Temporary and Seasonal work: Many migrants are recruited for temporary and seasonal jobs such as in agriculture, construction or domestic services. These positions often lack job security and workers may be subject to exploitative contracts or wage theft.

5. Lack of Unionization: Migrants often face unionization and collective bargaining which limits their ability to advocate for better rights and conditions. Employers may exploit this weakness to maintain control over the workforce.

6. Legal and regulatory Challenges: Differences in labor laws and regulations among countries can complicate the protection of migrants' rights. The migrants may not have the same legal standing and protection of their rights for domestic workers, residence or temporary settlement making it possible to address human rights abuses. CPRSR recognizes the right of persons to seek asylum from persecution in other countries³². The emphasis of this definition is on the protection of persons from political or other forms of persecution. A refugee, according to the Convention, is someone who is unable or unwilling to return to their country of origin owing to a well-founded fear

of being persecuted for reasons of race, religion, nationality, membership of a particular social group, or political opinion³³. The provisions are to be applied regardless of race, religion, country of origin. In reality it is very complicated to prove whether or not the migrant has any problem with the above-mentioned characteristics.

7. Remittances: Migrant workers often send remittances to their home countries, which can be a significant source of income for their families and a valuable contribution to the global economy. However, the financial burden of sending remittances can sometimes exacerbate the exploitation of these workers.

8. Transnational Advocacy: Addressing the rights of migrants requires transitional efforts involving governments, international organizations and civil society groups. Initiatives such as the International Labor Organization's standards and conventions play a crucial role in establishing rights and protections for all workers regardless of their origins.

9. Human rights perspective: Advocates often frame the issue of the rights for migrants within the broader context of human rights. This perspective emphasizes the importance of dignity, belief in discrimination and profit maximization regardless of their migration status.

While globalization has brought economic opportunities, it has also amplified challenges for migrant workers and posed exploitation and vulnerability on them. These issues require international cooperation, policy reforms and commitment to uphold the rights and dignity of all workers regardless of their nationality and migration status.

There are numerous international and national legal acts trying to regulate migrants' rights which are essential to maintaining the stability of migrants in a globalized world between the nations. Legal acts most importantly assist in integrating the migrants entering the country and probably provide them with the opportunity to be granted residency in the future to avoid alienation from local residence.

Conclusion

Thus, it turns out that any occurrence in the world does not happen by itself. It has both personality and happens in its own style and shape, and it also has interconnectedness with other phenomena. People's natural need for mobility in search of new and fresh has created a global web all over the world and this newly refreshed web has influenced a more exacerbated migration and mobility for societies. Globalization and migration are interconnected and interchangeable. Globalization, open markets, open borders, flexible technology and advanced transportation open space for more enhanced migration flow all over the world. Information coming from abroad to a more backward country about wealthy life in advanced countries motivates a person to search for a better life by migrating to that evolved place. On the other hand, historical and transformational migration of people around the globe developed and is continuing to develop a more unified and common society in the world integrating and unifying the markets, the cultures, the way of thinking of people living far away from each other. There is a widespread theory that migration and globalization are both the results of global inequality and the uneven lives of people historically trying to find a better lifestyle and better future. According to the theory, irregular development of economies of nations is the fundamental pivotal reason that extends the migration and enhances the opportunities to move to other places to live and prosper.

The above-stated information comes to ground that globalization and migration are occurrences in the world, participants of which are people and as every occurrence these two phenomena are to be regulated by law and from legal perspectives. There are numerous legal acts trying to regulate these sectors but the efforts seem not to be enough for the protection of the rights of migrants as there are issues. Therefore, there should be enhanced endeavors toward developing new and effective legal acts with unified forces to support globalization and keep balanced migration.

Globalization and migration are evolving including more and more people into it. In general, widespread and extensive occurrences should be legally formulated, strictly controlled and treated in good faith as they are tightly connected to community welfare and the future of humanity.

ԼԻԼԻԹ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ - Միգրացիան որպես գլոբալիզացիայի հետևանք. միգրանտների իրավունքները գլոբալիզացված աշխարհում - Միգրացիան դարձել է գլոբալիզացիայի ամենաաղաղակող հետևանք, քանի որ տնտեսությունների և հասարակությունների փոխկապակցվածությունը ներկայումս գերազանցում է աշխարհագրական սահմանները աշխարհի տարբեր հատվածներում: Սույն հոդվածում ուսումնասիրվում է միգրացիայի և գլոբալացման միջև կապը՝ հատուկ ուշադրություն դարձնելով միգրանտների իրավունքներին գլոբալ տնտեսության համատեքստում: Դիտարկվում են միգրանտների համար գլոբալիզացիայի բերած մարտահրավերներն ու հնարավորությունները, դրա դրական և բացասական կողմերը, թե ինչպես են տնտեսական, քաղաքական, սոցիալական, մշակութային և իրավական գործոնները ազդում նրանց իրավունքների և փորձի վրա: Վերլուծելով եղած գրականությունը և փաստերը՝ փորձ է արվում պարզաբանել միգրանտների իրավունքների խոչընդոտները համաաշխարհային տնտեսական ուժերի կողմից: Ուսումնասիրվում են գլոբալացման դարաշրջանում միգրանտների պաշտպանությանն ու հզորացմանը նպաստող քաղաքականություններն ու արվում առաջարկություններ: Այս հետազոտությունը նպատակ ունի նպաստելու միգրացիայի և գլոբալիզացիայի ավելի խորը ըմբռնմանը և ամբողջ աշխարհում միգրանտների համար ավելի ներառական և արդարացի քաղաքականություն մշակելուն: Ուսումնասիրելով գլոբալիզացիայի և միգրացիայի պատճառներն ու փոխկապակցվածությունը՝ հոդվածում տրվում են իրավական որոշ հեռանկարներ հետագա քննարկման համար:

Բանալի բառեր – միգրանտների իրավունքներ, միգրացիայի պատճառներ, գլոբալիզացիա և միգրացիա, միգրանտների իրավունքների խախտում, գլոբալիզացիայի հետևանքները

Лилиит ГЕВОРГЯН – Миграция как следствие глобализации: Права мигрантов в глобализованном мире. – Миграция стала самым вопиющим последствием глобализации, поскольку взаимосвязь экономик и обществ выходит за пределы географических границ стран мира. В данной статье исследуется связь между миграцией и глобализацией, уделяя особое внимание правам мигрантов в контексте глобализированной экономики. В ней рассматриваются проблемы и возможности, положительные и отрицательные стороны глобализации для мигрантов, исследуется, как экономические, политические, социальные, культурные и правовые факторы влияют на их права и опыт. Анализируя существующую литературу и эмпирические данные, данная статья стремится

пролить свет на сложности прав мигрантов перед лицом глобальных экономических сил. Кроме того, в ней исследуются политика и рекомендации, направленные на содействие защите и расширению прав и возможностей мигрантов в эпоху глобализации. Целью данного исследования является содействие более глубокому пониманию взаимосвязи между миграцией и глобализацией и формирование более инклюзивной и справедливой политики для мигрантов во всем мире. Исследуя причины и взаимосвязь глобализации и миграции, в данной статье сделана попытка представить некоторые правовые перспективы для дальнейшего рассмотрения.

Ключевые слова – права мигрантов в глобализованном мире, причины миграции, глобализация и миграция, нарушение прав мигрантов, последствия глобализации

ABBREVIATIONS

Non-governmental organization

United Nations

[Migration for Employment Convention \(Revised\), 1949](#)

International Labor Organization

Green-house gas

Convention and Protocol Relating to the Status of Refugees

Universal Declaration of Human Rights

NGO

UN

MEC

ILO

GHG

CPRSR

UDHR

ՓՈՐՁԱԳԵՏԻ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

ԱՐԹՈՒՐ ՉԱԽՈՅԱՆ*

Երևանի պետական համալսարան

Հոդվածում հետազոտվել են փորձագետի և նրա կարգավիճակի ծագումնաբանությունը, պատմական զարգացումը միջնադարից մինչև մեր օրերը՝ նկատի ունենալով, որ բոլոր ժամանակներում էլ հանցագործությունների կանխման, բացահայտման ու քննության գործընթացում էական դեր են խաղացել փորձագետները, որոնց օժանդակությամբ վարույթն իրականացնող մարմինը հնարավորություն է ստացել ձեռք բերելու ապացույցներ, բացահայտելու գործի համար նշանակություն ունեցող հանգամանքներ։ Այդ նպատակով ուսումնասիրվել են Մխիթար Գոշի և Սմբատ Սպարապետի դատաստանագրքերը, Դավիթ Ալավկա Որդու «Կանոնական օրենսդրությունը», Եղիազար Գրիգորյանի, Գրիգոր Կանաչանյանի և Հովհաննեսի որդի Սարգիսի «Դատաստանագիրք Աստրախանի Հայոց»-ը, Շահամիր Շահամիրյանի «Որոգայթ Փառաց»-ը։ Ուսումնասիրվել, վերլուծվել և ամփոփ ներկայացվել են նաև փորձագետի կարգավիճակի վերաբերյալ 1961 թվականի մարտի 7-ին ընդունված ՀԽՍՀ քրեական դատավարության և 1998 թվականի հուլիսի 1-ին ընդունված ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքերով նախատեսված կարգավորումները, մասնագետի և փորձագետի գործունեության հիմնական նպատակների վերաբերյալ ՀՀ վճռաբեկ դատարանի իրավական դիրքորոշումները։ Հայաստանի իրավական հուշարձանների ուսումնասիրությունների արդյունքում փաստվում է, որ միջնադարում ևս հանցագործությունների քննության գործում դատարանները մեծ դեր են հատկացրել փորձագետներին՝ «փորձառու», «գործին վարպետ» անձանց և նրանց կողմից կիրառվող գիտելիքներին։

Բանալի բառեր – գիտություն, տեխնիկա, գիտակ, փորձառու, իրազեկ, մասնագետ, փորձագետ, կարգավիճակ, Դատաստանագիրք, հատուկ գիտելիք, ունակություն

* **Արթուր Չախոյան** – իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ քրեական դատավարության և կրիմինալիստիկայի ամբիոնի դոցենտ

Артур Чахоян – кандидат юридических наук, доцент кафедры уголовно-процессуального права и криминалистики ЕГУ

Artur Chakhoyan – Candidate of Law, Associate Professor at YSU Chair of Criminal Justice and Criminalistics of YSU

Էլ. փոստ՝ arturchakhoyan@ysu.am, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5315-946X>.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Ստացվել է՝ 12.11.2024

Գրախոսվել է՝ 11.12.2024

Հաստատվել է՝ 15.12.2024

© The Author(s) 2024

Ներածություն

Ակնհայտ է, որ հանցագործությունները, օգտագործելով գիտության և տեխնիկայի արդի նվաճումները, որոնք օրեցօր զարգանում և կատարելագործվում են, կարող են կատարվել մարդկային գործունեության ամենատարբեր բնագավառներում և ունենալ տարբեր հասարակական հարաբերություններ, հետևաբար դրանց քննության ու բացահայտման գործընթացում մեծ նշանակություն ունի գիտության, տեխնիկայի, արվեստի ու արհեստի տարբեր բնագավառների նվաճումների վերաբերյալ իմացությունը, մինչդեռ վարույթն իրականացնող մարմինը օբյեկտիվորեն հնարավորություն չունի, բացի իրավաբանական գիտելիքներից, իմանալու կամ տիրապետելու նաև նշված բոլոր բնագավառների գիտական նվաճումներին:

Արդարացի կլինի այն պնդումը, որ հանցագործությունների քննության արդյունավետությունը սերտորեն կապված է իրավապահպան մարմինների գործունեության մեջ գիտության և տեխնիկայի ժամանակակից ձեռքբերումների օգտագործման հետ: Այս պայմաններում մեծանում է փորձագետների գործունեության նշանակությունը, ովքեր լրացնում են հետաքննության մարմնի, քննիչի, դատախազի և դատարանի գիտատեխնիկական հնարավորությունների բացերը՝ աջակցելով օբյեկտիվ իրականության բացահայտման գործընթացին:

Հետևաբար, հանցագործությունների կանխման, բացահայտման ու քննության գործում գիտատեխնիկական միջոցների և մեթոդների կիրառման երաշխիք են փորձագետները, ովքեր, օգտագործելով իրենց հատուկ գիտելիքները, վարույթն իրականացնող մարմնին հնարավորություն են տալիս ձեռք բերելու ապացույցներ, բացահայտելու գործի համար նշանակություն ունեցող հանգամանքներ:

Փորձագետ (ռուսերեն՝ эксперт, экспериментатор, անգլերեն՝ expert, connoisseur, authority, adept) տերմինը, ըստ հայոց լեզվի բացատրական բառարանների, ունի հետևյալ իմաստային նշանակությունները՝

1. «փորձագիտանքի համար որևէ վիճելի՝ բարդ գործի պարզաբանման նպատակով հրավիրվող մասնագետ, էքսպերտ, 2. Գիտափորձ կատարող մասնագետ գիտնական»¹,

2. «մասնագետ, որին հրավիրում են մի բարդ՝ վիճելի գործ՝ հարց և այլն քննելու և եզրակացություն տալու համար, 2. Գիտական փորձեր կատարող՝ դնող մասնագետ»²,

3. «փորձառագետ, էքսպերտ, մասնագետ, որին հրավիրում են մի բարդ՝ վիճելի գործի մասին մասնագիտական եզրակացություն տալու համար»³:

Ինչպես տեսնում ենք, «փորձագետ» բառի իմաստային նշանակությունում

¹ Է. Բ. Ադայան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Եր., «Հայաստան», 1976, էջ 1535:

² «Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան», Եր., «Հայկական ՄՄՀ գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչություն», 1969, էջ 677:

³ Ա. Մ. Սուքիասյան, Հայոց լեզվի հոմանիշների բացատրական բառարան, Եր., «Երևանի պետական համալսարան», 2009, էջ 1177:

և բացատրությունում բոլոր դեպքերում էլ կարևորվել է գիտական փորձեր կատարելու ունակությունը կամ փորձառությունը: Իսկ փորձը կամ փորձառությունը կյանքից՝ գիտական գործունեությունից, գործնական գիտելիքներից քաղված հմտությունների և ունակությունների իմացություն են:

Իմացությունն էլ, մասնավորապես՝ գիտական, ուղղված է օբյեկտիվ իրականության արտացոլմանը և կարող է այն դարձնել ակտիվ, ստեղծագործ կանխատեսելով հետագոտվող օբյեկտի հետագա զարգացման ընթացքը: Իմացության սուբյեկտը ստեղծագործաբար և նպատակաուղղված արտացոլում է իրականությունը և ստեղծում դրա իդեալական պատկերները: Այլ կերպ՝ իմացությունը մարդկային մտածողությունում օբյեկտիվ իրականության արտացոլումն ու վերարտադրումն է, փորձի կուտակումը, հնարքների և ունակությունների ձեռքբերումը: Մարդու իմացական գործունեության արդյունք կարող է լինել որոշակի գիտելիքը: Իսկ գիտելիքը անձի հասարակական, աշխատանքային և մտավոր գործունեության արդյունք է, որն արդեն հիմնված է փորձի, հմտության և ունակության վրա:

Միջնադարյան Հայաստանում ևս առանձին ուշադրության է արժանացել փորձագետը, իսկ ապացույցի տեսակ են սահմանվել նաև նրա տված եզրակացությունները, որոնք, մասնավորապես, կարևորվել են սպանվածների մահվան պատճառը որոշելու համար:

«Հայկական միջնադարյան իրավունքին հայտնի էին ապացույցների հետևյալ տեսակները՝ խոստովանությունը, վկաների ցուցմունքները, երդումը, գրավոր փաստաթղթերը, գիտակ անձանց եզրակացությունները»⁴:

Եվ պատահական չէ, որ հայ ժողովրդի պատմության տարբեր շրջաններում ստեղծված իրավական մտքի բոլոր հուշարձաններում ուղղակի կամ անուղղակի կարևորվել է հանցագործությունների քննության, դատավարությունների ժամանակ «իրագել» կամ «փորձառու» մարդկանց դերի, որոշակի հարցերի վերաբերյալ նրանց եզրակացությունների նշանակությունը:

Որպես ասվածի ապացույց՝ հարկ ենք համարում հիշատակել որոշ օրինակներ միջնադարյան իրավաբանական այնպիսի հանրահայտ հուշարձաններից, ինչպիսիք են Մխիթար Գոշի, Սմբատ Սպարապետի, Դավիթ Ալավկա Որդու աշխատությունները, որոնցում ևս կարևորվել է իրավախախտման փաստերի հաստատման գործընթացում փորձագետների դերը, քանի որ նշված ժամանակաշրջանում ևս դատավորները դիմել են «փորձառու» մարդկանց՝ փորձագետների օգնությանը:

Բացառիկ արժեքավոր է Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքը: Այն միջնադարյան իրավունքի գլուխգործոց է և առաջնակարգ տեղ է զբաղեցնում աշխարհի ճանաչված օրենսդրական հուշարձանների շարքում: Դատաստա-

⁴ Գ. Մ. Ղազինյան, Քրեական դատավարության պատմական և արդի հիմնախնդիրները Հայաստանում, Եր., 2001, էջ 24:

նագրքի նախաբանում կամ, ինչպես Գոշն է անվանում, «Նախադրություն դատաստանի գրվածքների» մասում նշվել է, որ դատավարությունների ժամանակ դատավորը պետք է իր հետ ունենա երկու կամ երեք փորձառու այր և հետո միայն վճիռ կայացնի, որպեսզի դատը լինի արդար, երկուսին կամ երեքին պետք է իր մոտ պահի ոչ միայն որպես վկա, այլ նաև նրանց միջոցով կրթվի և հմտանա մշտապես⁵:

Ինչպես տեսնում ենք, Մխիթար Գոշն իր ժամանակին հիշատակել է, որ դատավորի մասնագիտական գիտելիքները բավարար չեն արդար դատավճիռ կայացնելու համար, և, բացի մասնագիտական գիտելիքներից, նրան անհրաժեշտ են նաև հատուկ գիտելիքներ, իսկ այդ բացը հնարավոր է լրացնել որոշակի բնագավառներում հատուկ գիտելիքներ ունեցող անձանց՝ փորձագետների կամ, ինչպես Գոշն է հիշատակում, «փորձառու» մարդկանց միջոցով, ովքեր մշտապես պետք է գտնվեն դատավորի կողքին:

Հանցագործությունների բացահայտման գործընթացում փորձագետի և վերջինիս կողմից կիրառվող հատուկ գիտելիքների պատմության զարգացման համար բացառիկ արժեքավոր է նաև Դավիթ Ալավկա Որդու «Կանոնական օրենսդրությունը», որը թեև պետականորեն ընդունված չի եղել, սակայն լայնորեն կիրառվել է միջնադարյան Հայաստանում⁶: Նշված կանոնների 77-րդ և այլ հոդվածներում օգտագործվել են «գործին վարպետ անձ», «բժիշկ», «մանկաբարձ» հասկացությունները, իսկ գործերի քննության ժամանակ կարևորվել է նրանց մասնակցությունը:

Հայաստանում փորձագետի և նրա կողմից կիրառվող հատուկ գիտելիքների պատմության ուսումնասիրությունը անհնար է պատկերացնել առանց հասարակական-քաղաքական ականավոր գործիչ, իրավագետ-օրենսդիր, հմուտ դիվանագետ, պատմափիլիսոփայական փայլուն աշխատությունների հեղինակ Սմբատ Սպարապետի Դատաստանագրքի:

Սմբատ Սպարապետը նշված աշխատության մի շարք հոդվածներում կարևորել է «գիտնական մարդկանց, ովքեր հմուտ էին իրենց գործի մեջ»⁷, նրանց մասնակցությունը գործերի քննությանը:

Քննարկվող հարցը հայ իրականությունում կարևորվել է նաև XVIII դարում, հայ իրավաբանական հուշարձաններից մեկում՝ «Դատաստանագիրք Աստրախանի Հայոց»-ում:

Աստրախանցի իրավագետներ Եղիազար Գրիգորյանի, Գրիգոր Կանաչանյանի և Հովհաննեսի որդի Սարգիսի «Դատաստանագիրք Աստրախանի Հայոց»-ը կայսրուհի Եկատերինա Երկրորդի՝ Ռուսական կայսրության հայերին

⁵ Տե՛ս **Մխիթար Գոշ**, Դատաստանագիրք, Եր., 2001, էջեր 23-25:

⁶ Տե՛ս **Ռ. Հ. Ավագյան**, Հայ իրավական մտքի զանազան, գիրք 1-ին, Եր., 2001, էջ 180:

⁷ Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր № 1900, **Սմբատ Սպարապետ**, «Պատմություն», էջ 45:

ինքնավարություն տալու մասին հրամանից հետո դարձավ հայ իրավունքի եզակի հուշարձաններից մեկը:

Դատաստանագրքի ստեղծումը (աշխատանքներն սկսվել են 1747-1748 թթ., բայց այն կատարելապես ավարտվել է 1765 թվականին) մեծապես կապված էր 1746 թվականին Աստրախանում հայկական դատարանի հիմնման հետ:

Դատաստանագրքի բնագիրն առաջին անգամ գրաքար հայերենով գիտական շրջանառության մեջ դրել է Ֆ. Գ. Պողոսյանը՝ 1967 թվականին, Մատենադարանի հրատարակությամբ⁸:

Իրավունքի այս հուշարձանն ուսումնասիրելիս ակնհայտ է դառնում, որ հանցագործությունների քննության, ինչպես նաև քրեական և քաղաքացիական դատավարությունների ժամանակ անհրաժեշտություն է առաջացել գործին մասնակից դարձնելու իրազեկ անձանց՝ այս կամ այն փաստը հաստատելու կամ ժխտելու, հետազոտություններ կատարելու համար, ինչպես նաև առանձին գլուխ է նախատեսվել (Դատաստանագրքի առաջին մասի «ԺՁ» գլուխը) «Վճռահատության» մասին, որի 1-ին հոդվածով սահմանվել է. «Վճռահատ է կոչվում նա, ով իրավաբանների կամ դատավորների ընտրությամբ նշանակվում է իրազեկ լինելու և լուծում տալու տարաձայնություններին ... »:

Մինչև քննարկվող հարցի՝ 20-րդ դարի և արդի կարգավորումներին անցնելը կարևոր ենք համարում ներկայացնել նաև աշխարհում առաջին՝ ԱՄՆ Սահմանադրության ընդունումից դեռ 6 տարի առաջ՝ 1773 թվականին, Հնդկաստանի Մադրաս քաղաքում Շահամիր Շահամիրյանի կողմից ստեղծված Հայաստանի սահմանադրության նախագիծը՝ «Որոգայթ Փառաց»-ը, քանի որ այն, բացի անկախ հայկական պետության ձևի, կառուցվածքի, հասարակական-քաղաքական և այլ հարցերից, կարգավորել է նաև քրեական դատավարության որոշ հարցեր:

Նշված աշխատության ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Շահամիր Շահամիրյանը դեռևս 1773 թվականին նախատեսել է գիտակ անձանց՝ մասնագետների կամ փորձագետների ինստիտուտը, առանձին հոդվածով պետությանը պարտավորեցրել է նրանց նկատմամբ առանձնակի հոգածություն ցուցաբերել, սահմանել նաև, թե ովքեր կարող են հանդես գալ որպես մասնագետներ կամ փորձագետներ, վերջիններիս կողմից որոշակի արհեստի տիրապետելու պարտականությունը և այլն:

Համաձայն «Որոգայթ Փառաց»-ի 127-րդ և 173-րդ գլուխների՝ «Հայաստանի պետությունն առանձնակի հոգատարություն է ցուցաբերում մասնագետների նկատմամբ, հատկապես. փիլիսոփայության, աստղաբաշխության, բժշկության, երաժշտության, ճարտասանության և այլն»: «Մասնագետը, քանի դեռ իր վարպետից ստորագրված վկայագիր չի ստացել, որով երաշխավորվում է, որ սա կատարյալ մասնագետ է, իրավունք չունի ինքնուրույն զբաղվել իր արհեստով»:

⁸ Տե՛ս Ֆ. Գ. Պողոսյան, Դատաստանագիրք Աստրախանի Հայոց, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ, 1967:

Սահմանադրության նախագծով առանձին հանցագործությունների քննության ժամանակ պարտադիր է համարվել փորձագետների՝ գիտության տարբեր բնագավառներում հմտացած գիտակ անձանց պարտադիր մասնակցությունը, իսկ սպանությունների կամ հանկարծամահության դեպքերում, բացի գործը քննող անձից, գործի քննությանը պետք է պարտադիր մասնակցեր բժիշկը, որպեսզի հնարավոր լիներ պարզել մահվան պատճառը, կամ, ժամանակակից մասնագիտական լեզվով ասած, դին պարտադիր պետք է ենթարկվեր դատաբժշկական փորձաքննության: Այդ մասին է վկայում «Որոգայթ Փառաց»-ի գլուխ 273-ը, համաձայն որի՝ «Եթե տանը կամ փողոցում որևէ մեկը հանկարծակի մեռնի, ով որ այդ մարդու մահվան ժամին նրա մոտ գտնվի, լինի ընտանի թե օտար մարդ, պարտավոր է տեղում անշարժ մնալ և ահազանգել քաղաքի դատավորի դատաստանատուն, իսկ դատաստանից պարտավոր են ուղարկել դատավորներից մեկին ու մի բժշկի, որ գնան պարզեն մահվան պատճառը և վկայություն վերցնեն ննջեցյալի դիակի մոտ եղած մարդկանցից (այդ վկայությունը կարող է հրապարակավ լինել), ապա հրաման տան դիակը թաղելու»⁹:

Հռվածի բովանդակությունից պարզ է դառնում, որ եթե որևէ մեկը մահացել է, ապա դիակը պետք է մնար մինչև դատավորի և բժշկի դեպքի տեղ ժամանելը: Վերջինս հետազոտման միջոցով պետք է պարզեր մահվան պատճառը, և միայն դրանից հետո թույլատրում էին թաղել սպանվածին:

Փորձագետի, նրա իրավունքների ու պարտականությունների, փորձագետին բացարկելու հետ կապված յուրօրինակ քրեադատավարական կարգավորումներ նախատեսվեց 1961 թվականի մարտի 7-ին ընդունված և 1961 թվականի հուլիսի 1-ից ուժի մեջ մտած ՀԽՍՀ քրեական դատավարության օրենսգրքում (այսուհետ՝ ՀԽՍՀ օրենսգրք):

Նշված օրենսգրքով «փորձագետ» հասկացությունը, փորձագետի իրավունքներն ու պարտականությունները կարգավորվում էին «Ապացույցների մասին» վերտառությամբ 6-րդ գլխով, իսկ փորձագետին բացարկելու հետ կապված քրեադատավարական հարցերը՝ «Նախաքննություն կատարելու ընդհանուր պայմանները» վերտառությամբ 12-րդ գլխով:

Որպես փորձագետ կարող էր հրավիրվել ամեն մի անձ, որը տիրապետում էր գիտության կամ տեխնիկայի, արվեստի կամ արհեստի հատուկ գիտելիքներին, իսկ փորձագետին առաջադրված հարցերը և նրա եզրակացությունը չէին կարող դուրս գալ փորձագետի հատուկ գիտելիքների սահմաններից: Հետաքննություն կատարող անձի, քննիչի, դատախազի կամ դատարանի պահանջը փորձագետ հրավիրելու մասին պարտադիր էր այն ձեռնարկության, հիմնարկի կամ կազմակերպության ղեկավարի համար, որտեղ աշխատում էր փորձագետը: Վերջինս եզրակացությունը տալիս էր իր անունից, իր հատուկ

⁹ «Որոգայթ փառաց», խմբագիր Գառնիկ Սաֆարյան, Եր., 2002, էջ 159:

գիտելիքներին համապատասխան կատարած հետազոտությունների օբյեկտիվ ու բազմակողմանի գնահատության հիման վրա և իր տված եզրակացության համար անձնական պատասխանատվություն էր կրում: Փորձաքննություն կատարելու համար մի քանի փորձագետներ նշանակվելու դեպքում նրանք մինչև եզրակացություն տալը պետք է խորհրդակցեին միմյանց հետ: Եթե փորձագետները հանգում էին ընդհանուր եզրակացության, ապա եզրակացությունը պետք է ստորագրեին բոլորը: Իսկ փորձագետների միջև տարաձայնություն առաջանալիս յուրաքանչյուր փորձագետ իր եզրակացությունը պետք է կազմեր առանձին¹⁰:

Փորձագետը պարտավոր էր ներկայանալ հետաքննություն կատարող անձի, քննիչի, դատախազի, դատարանի հրավերով և տալ իրեն առաջադրված հարցերի վերաբերյալ օբյեկտիվ եզրակացություն: Եթե առաջադրված հարցը դուրս էր գալիս փորձագետի հաստիքի գիտելիքների սահմաններից, կամ նրան ներկայացված նյութերն անբավարար էին եզրակացություն տալու համար, պետք է կազմվեր եզրակացություն տալու անհնարինության մասին պատճառաբանված ակտ, և այն ուղարկվեր փորձաքննություն նշանակող մարմնին: Բացի նշված պարտականություններից, փորձագետն իրավունք ուներ ծանոթանալու գործի այն նյութերին, որոնք վերաբերում են փորձաքննության առարկային, միջնորդություններ հարուցելու՝ եզրակացություն տալու համար անհրաժեշտ լրացուցիչ նյութեր ստանալու նպատակով, հետաքննություն կատարող անձի, քննիչի, դատախազի կամ դատարանի թույլտվությամբ ներկագտնվելու հարցաքննությունների և այլ քննչական ու դատական գործողությունների կատարմանը և փորձաքննության առարկային վերաբերող հարցեր տալու հարցաքննվողներին¹¹:

Ինչպես արդեն նշեցինք, ՀԽՍՀ օրենսգրքով նախատեսված են եղել նաև փորձագետին բացարկելու հիմքերը և կարգը, մասնավորապես՝ փորձագետը չէր կարող մասնակցել գործով վարույթին, եթե՝

1. առկա է եղել ՀԽՍՀ օրենսգրքի 24-րդ հոդվածով («Գործի քննությանը դատավորի մասնակցության հնարավորությունը բացառող հանգամանքներ») նախատեսված հիմքերը,
2. փորձագետը մեղադրյալից, տուժողից, քաղաքացիական հայցվորից կամ քաղաքացիական պատասխանողից պաշտոնական կամ այլ կախման մեջ է գտնվել կամ գտնվում է,
3. փորձագետը տվյալ գործով ստուգում է կատարել կամ հավաքել է այլ նյութեր, որոնք հիմք են ծառայել քրեական գործ հարուցելու կամ քաղաքացիական հայց ներկայացնելու համար,
4. փորձագետը գործին մասնակցել է որպես մասնագետ, բացառությամբ

¹⁰ Տե՛ս ՀԽՍՀ քրեական դատավարության օրենսգիրք, ընդունված՝ 1961 թվականի մարտի 7-ին, հոդված 66:

¹¹ Տե՛ս նույն տեղը, հոդված 69:

դիակի արտաքին զննության գործում դատաբժշկական բնագավառի մասնագետ բժշկի մասնակցության դեպքերի,

5. այն դեպքում, երբ դրսևորվի նրա անձեռնհասությունը:

Նրա՝ որպես փորձագետի նախորդ մասնակցությունը գործին հիմք չի ծառայել բացարկման համար¹²:

Իսկ վերը մատնանշված հիմքերի առկայության դեպքում փորձագետին կարող էին բացարկ հայտնել դատախազը, կասկածյալը, մեղադրյալը, պաշտպանը, ինչպես նաև տուժողը և նրա ներկայացուցիչը, քաղաքացիական հայցվորը, քաղաքացիական պատասխանողը կամ նրանց ներկայացուցիչները: Հետաքննություն կամ նախաքննություն կատարելիս փորձագետի բացարկման հարցը պետք է լուծեր հետաքննություն կատարող անձը, քննիչը կամ դատախազը, իսկ դատարանում՝ գործը քննող դատարանը¹³:

Փորձագետին բացարկելու վերաբերյալ օրենսդրական կարգավորումներից հետևում է, որ փորձագետը չէր կարող մասնակցել գործով վարույթին, եթե նա գործին մասնակցել է որպես մասնագետ, բացառությամբ դիակի արտաքին զննության գործում դատաբժշկական բնագավառի մասնագետ բժշկի մասնակցության դեպքերի:

ՀԽՍՀ օրենսգիրքը, բացի փորձագետից, քրեական գործերի քննությանը նախատեսել էր նաև մասնագետի մասնակցության հնարավորություն:

Այս կապակցությամբ Հ. Մ. Պիվազյանը գրել է. «Ռեսպուբլիկայի 1961 թ. Քրեական դատավարության օրենսգիրքը նախատեսում է նաև մասնագետի մասնակցությունը քրեական դատավարությանը: Այս ինստիտուտը առաջին անգամ է իր օրենսդրական ձևակերպումը ստանում: Բայց, չնայած դրան լայն տարածում է գտել պրակտիկայում: Անթույլատրելի է մասնագետ հասկացության նույնացումը փորձագետ հասկացության հետ»¹⁴:

Մասնագետ (լատիներեն *specialis* (հատուկ)) ընդհանուր առմամբ նշանակում է գիտության կամ տեխնիկայի որևէ բնագավառի գիտելիքներին ու հմտություններին տիրապետող մարդ, որևէ բանի վարպետ, որևէ բանի մեջ հմուտ՝ վարժ մարդ¹⁵:

Հարկ է նշել, որ թեպետ օրենսգիրքը նախատեսել էր քննչական գործողությունների կատարմանը նաև մասնագետի մասնակցության հնարավորություն, վերջինիս համար սահմանել իրավունքներ ու պարտականություններ, նրան բացարկելու հիմքեր ու կարգ, սակայն չէր սահմանել, թե քրեական վարույթի ընթացքում ովքեր կարող էին հանդես գալ որպես մասնագետներ, և ինչ գիտելիքների պետք է տիրապետեին նրանք, միայն ընդհանուր ձևակերպումներից

¹² Տե՛ս նույն տեղը, հոդված 127:

¹³ Տե՛ս նույն տեղը, հոդված 126:

¹⁴ Հ. Մ. Պիվազյան, Փորձաքննությունը ըստ Հայկական ՍՍՌ քրեական դատավարության նոր օրենսգրքի, «Դատական փորձաքննության հարցեր», ժողովածու 1, Եր., 1962, էջ 45:

¹⁵ Է. Բ. Աղայան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Դ-Ֆ, Եր., 1976, էջ 971:

կարելի էր ենթադրել, որ մասնագետները պետք է լինեին ձեռնհաս, գործի ելքով չշահագրգռված և ապացույցներ հայտնաբերելու, ամրապնդելու և առգրավելու գործում օժանդակելին քննիչին՝ օգտագործելով իրենց հատուկ գիտելիքներն ու հմտությունները¹⁶:

Այսինքն՝ եթե ընդունենք, որ մասնագետն էլ պետք է տիրապետեր հատուկ գիտելիքների, ստացվում է, որ, ի տարբերություն փորձագետի, ով պետք է տիրապետեր **գիտության կամ տեխնիկայի, արվեստի կամ արհեստի** հատուկ գիտելիքների, մասնագետը պետք է տիրապետեր նաև **հմտությունների**, թեև ՀԽՍՀ օրենսգիրքը չէր բացահայտում նաև մասնագետի հատուկ գիտելիքների ոլորտը կամ բնագավառը:

ՀԽՍՀ օրենսգրքով սահմանված՝ մասնագետին բացարկելու հիմքերն ու կարգը նույնն էին, ինչ փորձագետինը:

Մասնագետի գիտելիքների, իրավունքների ու պարտականությունների հստակ սահմանման, քննչական գործողություններին նրա մասնակցության կարգավորվածության առումով 1998 թվականի հուլիսի 1-ին ընդունված և 1999 թվականի հունվարի 12-ին ուժի մեջ մտած ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգիրքը (այսուհետ՝ Օրենսգիրք), ի տարբերություն ՀԽՍՀ օրենսգրքի, որոշակի առաջընթաց է գրանցել:

Օրենսգրքի կարևոր առաջընթացներից կարելի է առանձնացնել այն, որ նախ «Քրեական դատավարության օրենսգրքում տեղ գտած հիմնական հասկացությունները» վերտառությամբ 6-րդ հոդվածի 32-րդ կետով սահմանվեց, որ մասնագետը և փորձագետը համարվում են քրեական դատավարությանը մասնակցող անձինք, ապա առանձին՝ «Քրեական դատավարությանը մասնակցող այլ անձինք» վերտառությամբ 10-րդ գլխով հստակեցվեց ինչպես փորձագետի, այնպես էլ մասնագետի՝ որպես քրեական դատավարությանը մասնակցող անձանց կարգավիճակները, նրանցից պահանջվող գիտելիքների շեմը, իրավունքներն ու պարտականությունները: Բացի այդ, «Անձանց բացարկելը և նրանց ազատելը քրեական դատավարությանը մասնակցելուց» վերտառությամբ 11-րդ գլխով ընդլայնվեցին փորձագետին և մասնագետին բացարկելու հիմքերը, հստակեցվեց հայտնված բացարկի լուծման կարգը:

Համաձայն Օրենսգրքի կարգավորումների՝ փորձագետը քրեական գործով չշահագրգռված այն անձն է, որին քրեական վարույթն իրականացնող մարմնի որոշմամբ կամ փորձաքննություն նշանակելու մասին որոշման համապատասխան նշանակում է փորձագիտական հաստատության ղեկավարը՝ գիտության, տեխնիկայի, արվեստի կամ արհեստի որևէ բնագավառում իր **հատուկ գիտելիքներն** օգտագործելով գործի նյութերը հետազոտելու և դրա հիման վրա եզրակացություն տալու համար: Փորձագետը պետք է տիրապետի

¹⁶ Տե՛ս ՀԽՍՀ քրեական դատավարության օրենսգիրք, հոդվածներ 124¹, 126¹:

գիտության, տեխնիկայի, արվեստի կամ արհեստի որևէ բնագավառի բավարար հատուկ գիտելիքների: Ի տարբերություն ՀԽՍՀ օրենսգրքի կարգավորումների՝ Օրենսգրքով ընդլայնվեցին փորձագետի պարտականությունները, մասնավորապես՝ փորձագետը պարտավոր էր նաև քրեական վարույթն իրականացնող մարմնին և իրեն հրավիրած անձին ներկայացնել իր հատուկ որակավորումը հաստատող փաստաթղթերը, եզրակացություն տալ ոչ միայն առաջադրված հարցերով, այլ նաև իր իրավասության շրջանակների մեջ մտնող և փորձաքննության կատարման ընթացքում ի հայտ եկած հանգամանքներով, ներկայանալ քրեական վարույթն իրականացնող մարմնի կանչով՝ դատավարության մասնակիցների հարցերին պատասխանելու, ինչպես նաև եզրակացության բովանդակությունը պարզաբանելու համար, քրեական վարույթն իրականացնող մարմնի, ինչպես նաև կողմերի պահանջով դատական նիստի ժամանակ տեղեկություններ հայտնել իր մասնագիտական փորձի և համապատասխան քրեական գործով վարույթին մասնակցող անձանց հետ հարաբերությունների մասին, քննչական կամ այլ դատավարական գործողությանը մասնակցելու դեպքում չլքել նշված գործողության կատարման վայրն առանց այն կատարող անձի թույլտվության, իսկ դատական նիստերի դահլիճը՝ առանց նախագահողի թույլտվության, դատարանի նիստի ժամանակ պահպանել կարգուկանոն, առանց քրեական վարույթն իրականացնող մարմնի թույլտվության չհրապարակել իր մասնակցությամբ կատարված քննչական կամ այլ դատավարական գործողության ժամանակ, ինչպես նաև դոկիմակ դատական նիստի ժամանակ իրեն հայտնի դարձած տեղեկությունները¹⁷:

Օրենսգրքի 84-րդ հոդվածի համաձայն՝ մասնագետը քրեական գործով չշահագործված այն անձն է, որին քրեական վարույթն իրականացնող մարմինը նշանակում է իր նախաձեռնությամբ կամ կողմի միջնորդությամբ՝ գիտության, տեխնիկայի, արվեստի, արհեստի բնագավառներում իր **մասնագիտական հմտությունները և գիտելիքներն** օգտագործելով աջակցելու քննչական կամ այլ դատավարական գործողություններ կատարելիս: Մասնագետը կարող է նշանակվել դատավարության մասնակցի առաջարկած անձանցից: Մասնագետը պետք է տիրապետեր բավարար մասնագիտական հմտությունների և գիտելիքների:

Ինչպես տեսնում ենք, Օրենսգիրքը հստակեցրել էր ինչպես փորձագետի, այնպես էլ մասնագետի համար պահանջվող գիտելիքների աստիճանը, և դրանք նույնական չէին: Եթե փորձագետը պետք է տիրապետեր գիտության, տեխնիկայի, արվեստի կամ արհեստի որևէ բնագավառի **բավարար հատուկ գիտելիքների**, ապա մասնագետը պետք է տիրապետեր գիտության, տեխնիկայի, արվեստի, արհեստի բնագավառների **մասնագիտական հմտությունների և գիտելիքների**: Այլ կերպ ասած՝ մասնագետի համար կարևոր պայման չէր, և

¹⁷ Տե՛ս ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգիրք, ընդունված 1998 թվականի հուլիսի 1-ին, հոդված 85:

վերջինս կարող էր նաև չտիրապետել գիտության, տեխնիկայի, արվեստի, արհեստի բնագավառների հատուկ գիտելիքների:

Փորձագետի և մասնագետի կարգավիճակի հաջորդ կարևոր առանձնահատկությունն այն էր, որ փորձագետը քրեական գործով վարույթին ներգրավվում էր գործի նյութերը հետազոտելու և դրա հիման վրա եզրակացություն տալու նպատակով, իսկ մասնագետը կարող էր ներգրավվել միայն քննչական կամ այլ դատավարական գործողություններ կատարելիս վարույթն իրականացնող մարմնին աջակցություն ցուցաբերելու համար:

Որպես տարբերություն կարելի է նշել նաև այն, որ համաձայն Օրենսգրքի 84-րդ հոդվածի՝ մասնագետի հայտնած կարծիքը չէր կարող փոխարինել փորձագետի եզրակացությանը, իսկ փորձագետը տալիս էր եզրակացություն, ինչն էլ ապացույցի ինքնուրույն տեսակ էր:

Վերը նշված հարցին անդրադարձել է նաև ՀՀ վճռաբեկ դատարանը և հայտնել հետևյալ իրավական դիրքորոշումը.

«...»

13. Վճռաբեկ դատարանը գտնում է, որ փորձագետի և մասնագետի՝ որպես քրեական դատավարությանը մասնակցող անձանց կարգավիճակի և նրանց լիազորությունների առանձնահատկությունների կապակցությամբ առկա է օրենքի միատեսակ կիրառություն ապահովելու խնդիր: Ուստի անհրաժեշտ է համարում արտահայտել իրավական դիրքորոշումներ, որոնք կարող են ուղղորդող նշանակություն ունենալ նման գործերով դատական պրակտիկան ճիշտ ձևավորելու համար:

«...»

15.1. Անդրադառնալով մասնագետի և փորձագետի կողմից իրականացվող գործունեության հիմնական նպատակներին՝ Վճռաբեկ դատարանն ընդգծում է, որ ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքի 84-րդ և 85-րդ հոդվածների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ փորձագետը հատուկ գիտելիքներն օգտագործում է հետազոտություն կատարելու և դրա արդյունքում եզրակացություն տալու համար, իսկ մասնագետն իր մասնագիտական հմտություններով ու գիտելիքներով աջակցում է վարույթն իրականացնող մարմնին քննչական կամ այլ դատավարական գործողություն կատարելիս: Հետևաբար՝ փորձաքննության արդյունքում փորձագետի կողմից կազմվող եզրակացությունը և մասնագետի կողմից տրվող կարծիքը նույնպես ունեն տարբեր իրավական բնույթ և նշանակություն:

«...»

Այսպիսով, փորձագետի եզրակացությունն իրենից ներկայացնում է գրավոր շարադրված հետևություններ, որտեղ փորձագետը հատուկ գիտելիքների կիրառմամբ կատարված հետազոտությունների հիման վրա պատասխանում է վարույթն իրականացնող մարմնի առաջադրած հարցերին:

16.1. Ինչ վերաբերում է մասնագետին, ապա վերջինս հետազոտություններ չի իրականացնում և եզրակացություն չի տալիս, այլ որևէ բնագավառում իր

ունեցած հմտություններով և գիտելիքներով աջակցում է վարույթն իրականացնող մարմնին այս կամ այն քննչական կամ այլ դատավարական գործողությունը կատարելիս: Այլ խոսքով՝ վերջինիս կողմից տրվող կարծիքը ոչ թե հետազոտության արդյունք է, այլ կոնկրետ հարցի վերաբերյալ մասնագիտական գիտելիքների կամ փորձի վրա հիմնված դիրքորոշում: Ուստի պատահական չէ, որ օրենքով մասնագետի կարծիքը չի դիտվում որպես ապացույցի ինքնուրույն տեսակ, և այն չի կարող փոխարինել փորձագետի եզրակացությանը: Այն վարույթն իրականացնող մարմնի համար կարող է ունենալ ուղղորդող, խորհրդատվական նշանակություն»¹⁸:

Ինչպես փորձագետին, այնպես էլ մասնագետին բացարկելու հիմքերն ու կարգը գրեթե նույնն էին, բացառությամբ, որ փորձագետին բացարկելու հիմք էր նաև այն, որ վերջինս անցկացրել էր ստուգումներ կամ կատարել այլ ստուգողական գործողություններ, որոնց արդյունքները հիմք են ծառայել քրեական գործ հարուցելու համար: Նրանց հայտնած բացարկը լուծում էր քրեական վարույթն իրականացնող մարմինը: Բացարկման հիմքեր էին՝ եթե օրենքով կամ դատարանի դատավճռով անձն իրավունք չուներ լինելու փորձագետ կամ մասնագետ, եթե դատավորի հետ գտնվում էին ազգակցական կամ անձնական կախվածության այլ հարաբերությունների մեջ, եթե գտնվում էին կողմից, նրա օրինական ներկայացուցչից կամ ներկայացուցչից ծառայողական կախվածության մեջ, և եթե հայտնաբերվում էր նրանց անձեռնհասությունը:

Փորձագետի կարգավիճակի, նրա կողմից վարույթն իրականացնող մարմնի հանձնարարությամբ կատարվող վարության գործողությունների, վերջինիս իրավունքների և պարտականությունների առումով բոլորովին նոր մոտեցումներ և կարգավորումներ է սահմանել 2021 թվականի հունիսի 30-ին ընդունված և 2022 թվականի հուլիսի 1-ից ուժի մեջ մտած ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգիրքը, ինչը, մեր կարծիքով, առանձին և առավել խորքային ուսումնասիրության կարիք ունի:

Միայն պետք է նշել, որ գործող օրենսգրքով փորձագետին վերաբերող հիմնական նորամուծություններից մեկն այն է, որ վերջինս մեկտեղում է նաև մասնագետի գործառույթները: Թեև գործող քրեական դատավարության օրենսգիրքը հրաժարվել է մասնագետին ինքնուրույն սուբյեկտ համարելուց, նրա համար առանձին կարգավիճակ սահմանելուց, սակայն պահպանել է նրա միակ գործառույթը՝ ապացուցողական կամ վարության գործողությանը մասնակցելով վարույթն իրականացնող մարմնին օժանդակելը՝ այն վերապահելով փորձագետին¹⁹:

¹⁸ Արտեմ Արմենի Հարությունյանի վերաբերյալ ՀՀ վճռաբեկ դատարանի 2016 թվականի նոյեմբերի 1-ի թիվ ՍՂ3/0226/01/14 որոշում:

¹⁹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության քրեական դատավարության նոր օրենսգրքի հայեցակարգային լուծումների, նորարարական մոտեցումների և հիմնական ինստիտուտների մեկնաբանման գործնական ուղեցույց, Եր., 2022, էջ 135:

Եզրակացություն: Հայաստանի պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում, ինչպես վկայեցին Հայաստանի իրավական հուշարձանների ուսումնասիրությունները, նույնիսկ միջնադարում, հանցագործությունների քննության գործում մեծ դեր է հատկացվել փորձագետներին՝ «փորձառու», «գործին վարպետ» անձանց և նրանց կողմից կիրառվող գիտելիքներին:

Ի տարբերություն 1961 թվականին ընդունված ՀԽՍՀ և 1998 թվականին ընդունված քրեական դատավարության երկու օրենսգրքերի, գործող օրենսգրքով քրեական դատավարությանը մասնակցող կամ վարույթին օժանդակող անձանց շրջանակը որոշակի փոփոխությունների է ենթարկվել, քանի որ այդ ցանկից բացակայում է մասնագետը:

20-րդ դարից սկսած՝ բոլոր ՀՀ քրեադատավարական կարգավորումներով փորձագետը հանդես է եկել որպես վարույթին օժանդակող անձ, ով պետք է լինի ձեռնհաս, վարույթի առարկայով չչափազորված և տիրապետի գիտության, տեխնիկայի, արվեստի, արհեստի կամ այլ բնագավառի բավարար հատուկ գիտելիքների և հմտությունների:

Գործող քրեական դատավարության օրենսգրքով նախատեսվել է փորձագետի նոր դատավարական գործառույթ և սահմանվել, որ փորձագետը օժանդակում է վարույթին նաև առանց հետազոտություն իրականացնելու գրավոր կարծիք տալով, ինչով էլ պայմանավորված՝ կարելի է փաստել, որ ապացուցման գործընթացում ներկայումս ընդլայնվել է նաև պաշտպանության կողմի դատավարական հնարավորությունները, քանի որ քրեական վարույթի ընթացքում նրանց հնարավորություն է ընձեռվել ստանալու առանձին ապացույց փորձագետի կարծիք:

АРТУР ЧАХОЯН – Историческое развитие статуса эксперта в Армении. – В статье был исследован статус эксперта и его историческое развитие от средневековья до наших дней, учитывая, что во все времена эксперты играли важную роль в процессе предотвращения, раскрытия и расследования преступлений, при содействии которых орган, осуществляющий производство, получал возможность получить доказательства, раскрывать обстоятельства, имеющие значение для дела.

С этой целью были изучены судебники Мхитара Гоша и Смбата Спарапета, «Каноническое законодательство» сына Давида Алашки, «Судебник армян Астрахани», созданный Егиазаром Григоряном, Григором Канпаняном и сыном Ованеса Саркисом, «Ловушка Славы» Шаамира Шаамиряна.

В статье были изучены, проанализированы и обобщены также положения, предусмотренные уголовно-процессуальным кодексом Армянской ССР, принятым 7 марта 1961 года, и уголовно-процессуальным кодексом РА, принятым 1 июля 1998 года, касающиеся статуса эксперта, правовые позиции кассационного суда РА относительно основных целей деятельности специалиста и эксперта.

В результате изучения правовых памятников Армении подтверждается, что и в Средние века суды отводили большую роль в деле расследования преступлений экспертам опытным и знающим свое дело лицам и применяемым ими знаниям.

Ключевые слова: наука, техника, знаток, опытный, осведомленный, специалист, эксперт, статус, судебник, специальные знания, способности

ARTUR CHAKHOYAN – *Historical Development of the Expert Status in Armenia.* – The article examines the genealogy of the expert and his status, historical development from the Middle Ages to the present day, given that at all times experts have played an important role in the process of preventing, uncovering and investigating crimes, with the assistance of which the body carrying out the proceedings was able to obtain evidence, disclose circumstances relevant to the case.

For this purpose, the judicial books of Mkhitar Gosh and Smbat Sparapet, the "canonical legislation" of David Alavka's son, the "Judicial Book of the Armenians of Astrakhan" created by Egiazar Grigoryan, Grigor Kanpanyan and Hovhannes' son Sarkis, the "trap of Glory" by Shaamir Shaamiryan were studied.

The article also studied, analyzed and summarized the provisions provided for by the Criminal Procedure Code of the Armenian SSR, adopted on March 7, 1961, and the Criminal Procedure Code of the Republic of Armenia, adopted on July 1, 1998, concerning the status of an expert, the legal positions of the Court of Cassation of the Republic of Armenia regarding the main objectives of the specialist and expert.

As a result of studying the legal monuments of Armenia, it is confirmed that even in the Middle Ages, the courts assigned a large role in investigating crimes to experts - "experienced", "knowledgeable" persons and the knowledge they applied.

Key words: *Science, technology, expert, experienced, knowledgeable, specialist, expert, status, book of judgments, special knowledge, abilities*

AN OVERVIEW OF GLOBAL EFFORTS TOWARDS AI REGULATION

TATEVIK DAVTYAN*
Yerevan State University

Abstract. This article provides a global perspective on the efforts to regulate artificial intelligence (AI), a transformative force reshaping businesses, governments, and societies globally. It examines the different approaches various countries and international organizations take in response to the rapid advancements in AI technologies. As AI continues to transform, there is a growing need for comprehensive regulatory frameworks to address its complex ethical, social, and economic challenges. The article presents the AI regulatory strategies of key jurisdictions, including the U.S., UK, Canada, China, Japan, Singapore, Israel, India, and the European Union, influenced by their unique political, economic, and cultural contexts. It also explores the initiatives of international and intergovernmental organizations such as the United Nations, Council of Europe, G7, and OECD in establishing global standards and guidelines for AI's ethical and responsible use. This overview is a valuable resource for understanding the evolving landscape of AI governance. It provides a foundation for further research and policy development to balance innovation with protecting public interests, upholding human rights, and mitigating potential risks**.

Key words: *Artificial Intelligence, Artificial Intelligence Regulation, Artificial Intelligence Governance, Artificial Intelligence Policy Frameworks, Responsible Artificial Intelligence, Ethical Artificial Intelligence*

* **Tatevik Davtyan** – PhD in Law, Associate Professor, Researcher of the Center for American Studies at YSU. Vice President and General Counsel of One Planet Group, a U.S.-based IT and media company.

Տաթևիկ Դավթյան – իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ քաղաքացիական իրավունքի ամբիոնի դոցենտ, ԵՊՀ ամերիկյան հետազոտությունների կենտրոնի հետազատող «One Planet Group» ընկերության փոխնախագահ և գլխավոր խորհրդական

Татевик Давтян – кандидат юридических наук, доцент кафедры гражданского права ЕГУ, научный сотрудник Центра американских исследований ЕГУ, Вице-президент и главный юрист One Planet Group

E-mail: davtyan.tatevik@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4382-2229>.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Ստացվել է՝ 12.09.2024

Գրախոսվել է՝ 19.09.2024

Հաստատվել է՝ 15.12.2024

© The Author(s) 2024

** **Disclaimer.** This article was funded through a Department of State Public Diplomacy Section grant, and the opinions, findings, and conclusions or recommendations expressed herein are those of the Author(s) and do not necessarily reflect those of the Department of State.

Սույն հոդվածը ֆինանսավորվել է ԱՄՆ պետքարտուղարության Հանրային դիվանագիտության գրասենյակի դրամաշնորհի շրջանակներում: Այս հոդվածում արտահայտված է հեղինակի դիրքորոշումը, որի համընկնումը ԱՄՆ պետքարտուղարության դիրքորոշման հետ պարտադիր չէ:

Introduction

The rapid advancement of artificial intelligence (AI) is significantly impacting businesses, governments, and societies worldwide. As technological innovations progress at an unprecedented pace, the regulatory landscape has struggled to keep up. Policymakers in emerging economies often emphasize the potential benefits of AI, including reducing poverty, improving healthcare, addressing climate change, increasing productivity, and enhancing education and governance. Their policy discussions often concentrate on the numerous opportunities AI offers for development without the need to regulate AI.¹ In contrast, policymakers in more developed regions prioritize the risks associated with AI, such as political interference, misinformation, algorithmic bias, mass surveillance, privacy breaches, job displacement, inequality, the spread of autonomous and nuclear weapons, cybersecurity threats, geopolitical tensions, and the potential risk of a "superintelligence" that could act contrary to human interests, driving efforts to regulate AI.² As AI technologies reached a broader audience through commercialization, the need for regulation to address these risks has become more urgent. The debate over AI regulation has intensified, particularly following a letter issued on May 30, 2023, by approximately 350 AI experts. This letter compared the risks posed by AI to global threats such as pandemics and nuclear war, highlighting the immediate need for regulatory action.³ It significantly contributed to the worldwide dialogue on AI regulation and is now gaining considerable attention across various jurisdictions worldwide. Nevertheless, as a field of research, AI policy is still in the early stages. Only in the last few years have national governments formally considered and adopted policy frameworks explicitly discussing "Artificial Intelligence," making decisions about AI priorities and ambitions, and managing associated risks.⁴ Unsurprisingly, countries are adopting varied approaches to AI, each shaped by their unique legal frameworks, cultural values, and traditions.⁵

Jurisdictions discussed in this article, such as the U.S., UK, Canada, China, Japan, Singapore, Israel, India, and the EU, have been chosen for their significant global influence and varied AI strategies. They offer perspectives from comprehensive regulatory frameworks to flexible, sector-specific guidelines shaped by diverse political, economic, and cultural contexts. Their leadership in AI innovation and active participation in international forums such as the G7, OECD, UN, and others underscore their essential role in shaping global AI governance trends.

European Union

In 2024, the European Union ("EU") adopted its landmark EU Artificial Intelligence

¹ See **Emma Klein** and **Stewart Patrick**, *Envisioning a Global Regime Complex to Govern Artificial Intelligence*—Carnegie Endowment for International Peace, March 21, 2024. [<https://carnegieendowment.org/research/2024/03/envisioning-a-global-regime-complex-to-govern-artificial-intelligence?lang=en>].

² See *Ibid*.

³ See **Center for AI Safety**, *Statement on AI Risk. AI experts and public figures express their concern about AI risk*. [<https://www.safe.ai/work/statement-on-ai-risk>].

⁴ See **Marc Rotenberg**, *AI Policy Sourcebook* (2019, 2020), see Artificial Intelligence and Democratic Values. Index 2023. Center for AI and Digital Policy [<https://www.caidp.org/reports/aidv-2023/>] ISBN 979-8-9857883-0-3. p. 49.

⁵ See *Ibid* for comprehensive information on countries' AI regulatory frameworks; see also OECD AI Policy Observatory National AI policies & strategies section that provides a live repository of over 1000 AI policy initiatives from 69 countries, territories, and the EU, [<https://oecd.ai/en/dashboards/overview>].

Act⁶ (“AI Act” or “Act”), the world’s first comprehensive regulatory framework for AI⁷, an all-encompassing and legally binding AI regulatory framework. The Act mirrors its approach with the General Data Protection Regulation (GDPR), aiming to create a comprehensive, cross-sectoral regulatory framework that can serve as a global benchmark. The Act is integral to the European Commission's efforts to create a “Europe fit for the digital age.” It plays a significant role in the extensive regulatory landscape developed during the 2019–2024 term, which includes over ten significant digital regulations covering the data economy, cybersecurity, and platform governance.⁸ The Act demonstrates the EU's proactive stance in developing a comprehensive digital regulatory framework alongside other significant regulations, like the Digital Markets Act and the Digital Services Act.⁹

The AI Act, often described as “horizontal,” implements a risk-based framework to regulate AI applications, classifying them based on their potential risks. This tiered system of regulatory obligations is applied to a specifically enumerated list of AI technologies. For instance, AI tools such as deepfakes, chatbots, and biometric analysis must disclose their nature to affected individuals. Meanwhile, the Act imposes stricter rules on high-risk applications and completely bans AI systems that pose “unacceptable risks.” These prohibited uses may include AI for social scoring, certain types of AI-enabled manipulative technologies, and, with several important exceptions, biometric identification by law enforcement in public spaces. The regulatory approach thus varies depending on the AI application's specific type and risk level.¹⁰ The Act covers both single-purpose and general-purpose AI and sets standards for market entry, oversight, and governance to promote ethical AI development and maintain public trust. It encourages responsible and human-centric AI innovation while protecting democratic

⁶ See Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonized rules on artificial intelligence and amending Regulations (EC) No 300/2008, (EU) No 167/2013, (EU) No 168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1139 and (EU) 2019/2144 and Directives 2014/90/EU, (EU) 2016/797 and (EU) 2020/1828 (Artificial Intelligence Act) (Text with EEA relevance) [<http://data.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj>].

⁷ On March 13, 2024, the EU Parliament approved the EU AI Act, published in the Official Journal of the European Union on July 12, 2024. It came into force on August 2, 2024, initiating a phased implementation. By February 2, 2025, bans on AI systems with unacceptable risks, such as emotion recognition, social scoring, and biometric categorization, will take effect. Codes of conduct for AI will be implemented on May 2, 2025, followed by governance rules and obligations for general-purpose AI on August 2, 2025. The complete application of the AI Act, including high-risk AI provisions in Annex III, will commence on August 2, 2026, with the entire Act fully in effect by August 2, 2027, including regulations for high-risk AI systems in products covered by EU harmonization laws.

⁸ See, e.g., **Deloitte**, *EU Artificial Intelligence Act. Deep Dive*. 2024. [<https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/nl/Documents/deloitte-nl-digital-regulations-AI-Act-deep-dive.pdf>], **Madiaga, Tambiama**, *Artificial Intelligence Act: EU Legislation in Progress*. PE 698.792, European Parliamentary Research Service, September 2024, [[Artificial intelligence act \(europa.eu\)](https://artificialintelligenceact.europa.eu)]

⁹ See **Vassilis Koutsoumpas**, *A Look Across the Pond: A Comparison of Regulatory Efforts Around AI and the Challenges Ahead*, April 5, 2024 [<https://gppreview.com/2024/04/05/a-look-across-the-pond-a-comparison-of-regulatory-efforts-around-ai-and-the-challenges-ahead/>]; **Vincenzo Tiani, Joe Jones and Isabelle Roccia**, *Global AI Governance Law and Policy: EU*, International Association of Privacy Professionals, One Trust. Article Series. 2024, [<https://iapp.org/resources/article/global-ai-governance-eu/>].

¹⁰ See **Alex Engler**, *The EU and U.S. Diverge on AI Regulation: A Transatlantic Comparison and Steps to Alignment*. “Brookings, April 25, 2023, [<https://www.brookings.edu/articles/the-eu-and-us-diverge-on-ai-regulation-a-transatlantic-comparison-and-steps-to-alignment/#top2>]. Engler, Alex. ”

values, fundamental rights, and public health and safety.¹¹ Furthermore, the Act aims to standardize AI legislation across the EU, effectively manage AI risks and benefits, establish dedicated governance bodies, and improve AI literacy at all societal levels.

United States

The United States currently lacks a comprehensive federal law specifically governing AI. Instead, AI regulation in the U.S. revolves around two main strategies: federal agencies issuing guidelines and standards and relying on industry self-regulation. In contrast to the EU's comprehensive AI Act, the U.S. approach relies on voluntary compliance and sector-specific guidelines.¹² This approach is driven by the belief that AI technology needs room to grow and develop before broad, binding regulations become necessary. Several executive orders have been issued to shape federal policy and practice related to AI governance, with various agency regulations focused on government use of AI, leading to a fragmented regulatory landscape. Moreover, this decentralized approach enables federal agencies to use their current authorities to address AI-related issues, with agencies affirming that their current authorities extend to AI technologies.¹³ Additionally, the flexibility in regulations allows individual states to propose or enact their AI laws.¹⁴

President Biden's Executive Order on Safe, Secure, and Trustworthy AI ("EO"), issued in October 2023, is the first centralized attempt to ensure that federal agencies' AI initiatives are aligned with best practices and standards in safe, ethical, and trustworthy AI. The EO builds on previous efforts, including combating algorithmic discrimination and obtaining safety commitments from major U.S. tech companies like Amazon, Google, Meta, Microsoft, and OpenAI.¹⁵ Unlike the EU's detailed legal framework, the EO adopts a principles-based approach, encouraging responsible AI development through broad guidelines emphasizing safety, innovation, and ethical considerations. It outlines priorities such as enhancing AI safety and security, promoting innovation, and protecting privacy without detailing specific regulations. This reflects a more flexible regulatory environment, encouraging voluntary compliance and industry-led standards. It introduces new standards for AI safety and security, requiring developers to share safety test results and mandating government agencies to develop tools to ensure AI systems are safe and secure. The order also addresses cybersecurity by establishing a program to develop AI tools for identifying software vulnerabilities and enhancing national security measures. To protect privacy, the EO prioritizes the

¹¹ See, e.g., **Deloitte**, 2024; **KPMG International**, *Decoding the EU AI Act*, 2024 [<https://assets.kpmg.com/content/dam/kpmg/xx/pdf/2024/02/decoding-the-eu-artificial-intelligence-act.pdf>].

¹² See **Müge Fazlioglu**, *Global AI Governance Law and Policy*, International Association of Privacy Professionals, One Trust. Article Series, May 2024, [https://iapp.org/media/pdf/resource_center/global_ai_governance_law_policy_series_us.pdf].

¹³ See **Chopra, Rohit, Kristen Clarke, Charlotte A. Burrows, and Lina M. Khan**, *Joint Statement on Enforcement of Civil Rights, Fair Competition, Consumer Protection, and Equal Opportunity Laws in Automated Systems*. Consumer Financial Protection Bureau, April 2023, [<https://www.eeoc.gov/joint-statement-enforcement-civil-rights-fair-competition-consumer-protection-and-equal-0>].

¹⁴ *Ibid.*; The U.S. has traditionally seen tech policy progress driven at the state level, as states can enact legislation more swiftly than the federal government. As a result, states will likely continue to lead AI regulation efforts without a federal law.

¹⁵ See **Marcin Szczepański**, *European Parliamentary Research Service*. Members' Research Service, PE 757.605, January 2024, [[https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2024/757605/EPRS_ATA\(2024\)757605_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2024/757605/EPRS_ATA(2024)757605_EN.pdf)].

development of privacy-preserving technologies and sets guidelines for federal data usage. It also focuses on equity and civil rights by guiding the prevention of AI-driven discrimination in housing, federal benefits, and criminal justice. For consumer protection, it promotes responsible AI use in healthcare and education. The EO supports workers by developing best practices to maximize AI's benefits and minimize labor market disruptions. Additionally, it aims to foster innovation and competition by boosting AI research and attracting skilled talent to the U.S. Internationally, the EO seeks to expand U.S. leadership in AI through global collaborations and promoting ethical AI standards. The order also enhances government use of AI by improving contracting processes and increasing the hiring of AI experts, with detailed implementation guidance provided by the Office of Management and Budget¹⁶.

United Kingdom

The United Kingdom has adopted a light-touch, principles-based approach to AI regulation, distinct from the more comprehensive regulatory frameworks in the EU. The UK emphasizes flexibility and innovation, empowering existing sector-specific regulators to develop governance models tailored to their respective industries. This approach, outlined in the 2023 AI Regulation White Paper,¹⁷ ("White Paper"), avoids rigid statutory regulation and promotes adaptability, allowing regulators to respond dynamically to rapid technological advancements. The UK's AI regulatory strategy is rooted in its National AI Strategy launched in 2021. This ten-year plan aims to position the country as a global AI superpower. This strategy focuses on long-term investments, ensuring AI benefits all sectors and regions, and establishing effective domestic and international governance. The UK has also engaged in global AI safety efforts, such as hosting the AI Safety Summit, which resulted in the Bletchley Declaration promoting international AI safety standards.¹⁸ The White Paper and its subsequent response to public consultation feedback on February 6, 2024 (the "Response")¹⁹, suggest that the UK does not plan to introduce comprehensive, cross-sectoral AI regulation soon. Instead, the UK government favors a "principles-based framework" that allows existing sector-specific regulators to adapt and apply AI guidelines within their authority areas.²⁰ However, shifting from this initially flexible stance, the King's Speech²¹ on July 17, 2024, introduced plans for binding measures on AI, including legislation to regulate the development of the most advanced AI models. The Digital Information and Smart Data

¹⁶ *Ibid.*

¹⁷ See **Command Paper Number: 815**, Presented to Parliament by the Secretary of State for Science, Innovation, and Technology by Command of His Majesty on 29 March 2023. Crown copyright 2023, ISBN: 978-1-5286-4009-1 [<https://www.gov.uk/government/publications/ai-regulation-a-pro-innovation-approach/white-paper>].

¹⁸ See **Marcin Szczepański**, and **Lucille Killmayer**. *European Parliamentary Research Service*. Members' Research Service, PE 762.285, April 2024, [[https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2024/762285/EPRS_ATA\(2024\)762285_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2024/762285/EPRS_ATA(2024)762285_EN.pdf)].

¹⁹ See **Command Paper: CP 1019**, ISBN: 978-1-5286-4565-2, Unique Reference: E03019481 02/24 Presented to Parliament by the Secretary of State for Science, Innovation, and Technology by Command of His Majesty on 6 February 2024. [<https://www.gov.uk/government/consultations/ai-regulation-a-pro-innovation-approach-policy-proposals/outcome/a-pro-innovation-approach-to-ai-regulation-government-response>].

²⁰ See **White & Case LLP**, *AI Watch: Global regulatory tracker - United Kingdom*, 2024 [<https://www.whitecase.com/insight-our-thinking/ai-watch-global-regulatory-tracker-united-kingdom>].

²¹ See *The King's Speech*, 2024 [<https://www.gov.uk/government/speeches/the-kings-speech-2024>].

Bill was also announced to include reforms in data-related laws to ensure the safe development and deployment of new technologies, potentially including AI.²²

Canada

Canada's approach to AI regulation is currently focused on developing a federal framework through the proposed Artificial Intelligence and Data Act (AIDA), which is part of the broader Bill C-27. This bill also encompasses the Consumer Privacy Protection Act, the current federal privacy law update, and the Personal Information and Data Protection Tribunal Act.²³ While AIDA aims to establish federal standards for regulating AI, particularly for high-impact systems, it leaves many specifics to be determined through future regulations. The provinces have yet to introduce laws directly regulating AI, indicating that Canada's approach remains centralized mainly at the federal level. Introduced in June 2022, AIDA has progressed through its second reading and was referred to the Standing Committee on Industry Science and Technology in April 2023.²⁴ The initial draft lacked detailed substantive content, deferring main regulatory elements, including compliance obligations and the definition of "high-impact systems," to future rulemaking. In response to concerns, the Minister of Innovation, Science, and Industry proposed substantial amendments in November 2023. However, these amendments have not yet been adopted, and there is uncertainty about when AIDA will come into effect, with some doubt about its passage before the next federal election deadline in October 2025.²⁵ There have also been calls to remove AIDA from Bill C-27 and undertake a more comprehensive overhaul, reflecting ongoing debates about the best approach to AI governance in Canada.²⁶

China

Between 2017 and 2020, the government took a cautious approach to AI, emphasizing its strategic importance and promoting industry self-regulation. During this time, the 2017 Plan of Next Generation AI Development²⁷ was released, and advisory committees were established, but there were no mandatory rules targeting AI technologies. From 2020 to 2022, China began introducing voluntary national standards to guide AI development, signaling the start of regulatory oversight. This period focused on finalizing key data protection laws, including the Personal Information Protection Law,²⁸ which set the stage for future AI-specific regulations. The Data Security Law

²² See *The King's Speech background notes*, 2024

[https://assets.publishing.service.gov.uk/media/6697f5c10808eaf43b50d18e/The_King_s_Speech_2024_background_briefing_notes.pdf].

²³ See **White & Case LLP**, *AI Watch: Global regulatory tracker – Canada*, 2024

[<https://www.whitecase.com/insight-our-thinking/ai-watch-global-regulatory-tracker-canada>].

²⁴ See *C-27, Digital Charter Implementation Act*, 2022 [<https://www.parl.ca/LegisInfo/en/bill/44-1/C-27>].

²⁵ See **Alex LaCasse**, *Canadian Parliament's Bill C-27 hearing delves deeper into AIDA*, International Association of Privacy Professionals, 2023 [<https://iapp.org/news/a/canadian-parliaments-bill-c-27-hearing-delves-deeper-into-aida/>].

²⁶ *Ibid.*

²⁷ See **State Council of the People's Republic of China**, *Notice on the Development Plan of the New Generation of Artificial Intelligence*. No. 35, July 8, 2017 [https://www.gov.cn/zhengce/content/2017-07/20/content_5211996.htm].

²⁸ See **Rogier Creemers and Graham Webster**, *Personal Information Protection Law of the People's Republic of China: Translation*. DigiChina, August 20, 2021. Last revised: September 7, 2021.

2021²⁹ supplemented the Cybersecurity Law 2016,³⁰ which became effective on June 1, 2017. Since 2022, China has moved towards direct supervision of AI technologies, with the Cyberspace Administration of China implementing mandatory regulations. These include the 2021 Recommendation Algorithm Provisions³¹, the 2022 Deep Synthesis Provisions³², and the 2023 Generative AI Measures.³³ The Generative AI Measures are the country's first administrative regulation explicitly targeting the management of generative AI services. They aim to promote the responsible development and use of generative AI technology while protecting national interests and citizens' rights. These measures are part of a broader regulatory framework that includes laws on cybersecurity, data security, personal information protection, and scientific progress. They seek to balance innovation with security by encouraging AI development while mitigating risks such as manipulating public opinion and disseminating misleading information. They also address societal concerns like data breaches, fraud, privacy violations, and intellectual property issues. The measures establish oversight mechanisms, complaint procedures, and penalties for non-compliance, coordinating various stakeholders in the generative AI sector. Several key government bodies, including the Cyberspace Administration of China and the Ministry of Public Security, jointly released this regulation.

Japan

Japan's approach to AI governance is defined as "agile governance," focusing on flexibility and quick adaptation to evolving AI technologies. On April 19, 2024, the Japanese government released new AI Guidelines for Business Version 1.0³⁴, which consolidated previous guidelines to balance societal and individual rights while encouraging innovation.³⁵ Although not legally binding, these guidelines encourage voluntary compliance with recognized AI principles and a risk-based approach among developers, providers, and business users. The guidelines promote an iterative

[<https://digichina.stanford.edu/work/translation-personal-information-protection-law-of-the-peoples-republic-of-china-effective-nov-1-2021/>].

²⁹ See China Law Translate. *Data Security Law of the PRC*. June 10, 2021.

[<https://www.chinalawtranslate.com/en/datasecuritylaw/>].

³⁰ See Rogier Creemers, Graham Webster, and Paul Triolo. *Cybersecurity Law of the People's Republic of China: Translation*. DigiChina, June 29, 2018. [<https://digichina.stanford.edu/work/translation-cybersecurity-law-of-the-peoples-republic-of-china-effective-june-1-2017/>].

³¹ See the Internet Information Service Algorithmic Recommendation Management Provisions 2021 (effective 1 March 2022), [https://www.gov.cn/zhengce/zhengceku/2022-01/04/content_5666429.htm].

³² See the Internet Information Service Deep Synthesis Management Provisions 2022 (effective 1 January 2023), [https://www.gov.cn/zhengce/zhengceku/2022-12/12/content_5731431.htm].

³³ See the Measures for the Management of Generative Artificial Intelligence Services 2023 (effective 15 August 2023), [https://www.cac.gov.cn/2023-07/13/c_1690898327029107.htm], see also **Yirong Sun** and **Jingxian Zeng**, *China's Interim Measures for the Management of Generative AI Services: A Comparison Between the Final and Draft Versions of the Text*, Future of Privacy Forum, April 22, 2024.

³⁴ See **Ministry of Internal Affairs and Communications Ministry of Economy, Trade and Industry**, *AI Guidelines for Business Ver1.0*, April 19, 2024, [https://www.soumu.go.jp/main_content/000943087.pdf].

³⁵ See **White & Case LLP**, *AI Watch: Global regulatory tracker – Japan*, 2024

[<https://www.whitecase.com/insight-our-thinking/ai-watch-global-regulatory-tracker-japan>]. See also, **Hiroki Habuka**, *Japan's Approach to AI Regulation and Its Impact on the 2023 G7 Presidency*, Center for Strategic and International Studies, February 14, 2023, [<https://www.csis.org/analysis/japans-approach-ai-regulation-and-its-impact-2023-g7-presidency>].

governance model involving continuous cycles of risk analysis, goal setting, system design, operation, and evaluation across various governance systems.³⁶ Japan's AI regulation is based on a human-centered approach, as highlighted in the 2019 Social Principles of Human-Centered AI³⁷, which emphasizes human rights, privacy, security, fairness, accountability, and transparency in AI development. The goal is to create an "AI-ready society" where AI supports a sustainable, human-centered environment. Japan mainly regulates AI through existing laws, such as the Copyright Act, Personal Information Protection Law, Unfair Competition Prevention Act, Antimonopoly Law, and Economic Security Promotion Act, rather than specific AI legislation.³⁸

Japan has introduced the Hiroshima International Guiding Principles for Organizations Developing Advanced AI Systems to promote global standards for safe, secure, and trustworthy AI.³⁹ The AI Strategy Council, a government advisory body, was established to maximize AI's potential while mitigating risks. On May 22, 2024, the Council submitted draft discussion points on future AI regulation. Additionally, a working group has proposed the "Basic Act on the Advancement of Responsible AI," which would shift Japan's AI regulation from a "soft law" approach to a "hard law" framework. This proposed law would regulate specific generative AI foundation models, requiring government-designated AI systems and developers to adhere to strict vetting, operation, and reporting standards, with penalties for non-compliance. This marks a significant move towards more formal AI regulation in Japan.

Singapore

Singapore has taken a proactive stance with its National AI Strategy, which includes the 2019 launch of its Model AI Governance Framework (2019, updated in 2020),⁴⁰ which provides detailed guidance to private sector organizations to address key ethical and governance issues when deploying AI solutions. This framework is supported by an Implementation and Self-Assessment Guide for Organizations and a Compendium of Use Cases, which showcases practical examples of AI governance at the organizational level.⁴¹ Singapore's approach to AI regulation emphasizes "soft law," using nonbinding guidelines and recommendations rather than formal regulations. Singapore has adopted a sectoral approach to AI regulation, with various ministries and regulatory bodies issuing industry-specific guidelines. Key initiatives include the Monetary Authority of Singapore's Veritas framework for fairness, ethics, accountability, and transparency in AI within the financial sector and the Ministry of Health's AI in Healthcare Guidelines, introduced in 2021 to ensure patient safety and trust.⁴² In response to the rapidly evolving

³⁶ See **White & Case LLP**, *Ibid.*

³⁷ See **Hiroki Habuka**, *ibid.* [<https://www.cas.go.jp/jp/seisaku/jinkouchinou/pdf/humancentricai.pdf>].

³⁸ See *Ibid.*

³⁹ See **G7 2023 Hiroshima Summit**, *The Hiroshima Process International Code of Conduct for Organizations Developing Advancing AI Systems*, 2023 [<https://www.mofa.go.jp/files/100573473.pdf>].

⁴⁰ See **Info-Communications Media Development Authority and Personal Data Protection Commission**, *Artificial Intelligence Governance Framework Model*, Second Edition, 2020 [<https://www.pdpc.gov.sg/-/media/Files/PDPC/PDF-Files/Resource-for-Organisation/AI/SGModelAIGovFramework2.pdf>].

⁴¹ See **Joe Jones** and **Darren Grayson Chng**, *Global AI Governance Law, and Policy: Singapore*, International Association of Privacy Professionals, One Trust. Article Series. 2024, [<https://iapp.org/resources/article/global-ai-governance-singapore/>], [<https://www.pdpc.gov.sg/-/media/Files/PDPC/PDF-Files/Resource-for-Organisation/AI/SGIsago.pdf>].

⁴² See **Joe Jones** and **Darren Grayson Chng**, *Ibid.*

AI landscape, Singapore updated its national AI strategy in 2024, NAIS 2.0.⁴³ This strategy focuses on two main goals: advancing AI to maximize value creation and empowering stakeholders to use AI confidently and responsibly. A draft Model AI Governance Framework for Generative AI (2024 Framework)⁴⁴ was developed in light of the recent developments in generative AI. This new framework aims to build upon the 2020 Framework by tackling emerging challenges associated with generative AI and offering guidance on best practices for evaluating the safety of generative AI models. The framework includes nine dimensions: accountability, trusted data sources, transparency, security, and leveraging AI for societal benefit. This framework exemplifies Singapore's balanced approach to AI governance, ensuring innovation and safety in AI development.

Israel

Israel has chosen a dynamic approach to AI regulation, favoring a strategic policy framework based on existing regulatory structures, "soft law," and globally accepted principles over formal legislation. This approach harmonizes regulations across industries and activities, promoting responsible AI innovation while remaining adaptable to changing global standards.⁴⁵ On December 13, 2023, the Minister of Innovation, Science, and Technology officially endorsed a policy paper outlining AI principles, regulations, and ethics, marking Israel's first formal AI policy.⁴⁶ The policy emphasizes a sector-specific regulatory approach using non-binding ethical principles and voluntary standards. It allows for a potential shift to more comprehensive legislation if common challenges arise across sectors. Israel's strategic goal drives this flexible approach to maintain its position as a technological leader, leveraging its highly productive high-tech industry, which contributes 18% of the nation's GDP and accounts for 50% of all exports.⁴⁷ The policy aligns with international ethical AI principles and actively contributes to global AI standards.⁴⁸ The AI Policy has established a three-tiered regulatory structure comprising existing regulators, a centralized AI knowledge and coordination center, and a steering committee to manage AI governance. The knowledge center, formed under a government mandate in February 2023, is tasked with coordinating regulatory activities, fostering collaboration among regulators, advising the government, and leading Israel's participation in international AI standardization efforts. Although the center lacks direct decision-making authority, it is crucial in guiding regulators and ensuring a cohesive approach to AI governance. This structure allows Israel to adapt rapidly to technological advancements without the rigidity of formal

⁴³ See **Government of the Republic of Singapore**, *Singapore National AI Strategy, AI for the Public Good for Singapore and the World, 2023* [<https://file.go.gov.sg/nais2023.pdf>].

⁴⁴ See **Info-Communications Media Development Authority** and **AI Verify Foundation**, *Proposed Model AI Governance Framework For Generative AI Fostering a Trusted Ecosystem*, 16 January 2024, [https://aiverifyfoundation.sg/downloads/Proposed_MGF_Gen_AI_2024.pdf].

⁴⁵ See **Dan Or-Hof**, *Proactive caution: Israel's Approach to AI Regulation*, International Association of Privacy Professionals, Opinion, 10 January, 2024 [<https://iapp.org/news/a/proactive-caution-israels-approach-to-ai-regulation>].

⁴⁶ See **Ministry of Innovation, Science, and Technology**, *Israel's Policy on Artificial Intelligence. Regulations and Ethics*, 2023. [<https://www.gov.il/BlobFolder/news/most-news20231218/en/Israels%20AI%20Policy%202023.pdf>].

⁴⁷ See **Israel Innovation Authority**, *2023 Annual Report, the State of the High-Tech* [<https://innovationisrael.org.il/en/report/high-techs-contribution-to-the-economy/>].

⁴⁸ See **Dan Or-Hof**, *Ibid.*

legislation, which could impose additional burdens on companies navigating international markets.

India

India's approach to regulating AI focuses on maintaining a balance between innovation and ethical considerations. It emphasizes utilizing guidelines and frameworks rather than strict laws. The NITI Aayog, India's primary public policy think tank, has played a significant role in developing the National Strategy for Artificial Intelligence (#AIForAll) since 2018, which targets key sectors like healthcare, agriculture, education, smart cities, and mobility.⁴⁹ This strategy aims to adapt AI technologies to India's unique needs, enhance human capabilities, and address challenges such as access, affordability, and skilled expertise shortages. In 2021, the NITI Aayog released two key documents: "Principles for Responsible AI"⁵⁰ and "Operationalizing Principles for Responsible AI,"⁵¹ which set ethical guidelines and outline government and private sector actions to ensure responsible AI deployment. These documents emphasize regulatory and policy interventions, capacity building, and ethics by design. The Ministry of Electronics and Information Technology (MeitY) has further contributed by forming committees on AI to address development, safety, and ethical concerns and launching the "India AI" program to guide AI innovation and workforce development.⁵² India's regulatory framework also includes the Digital Personal Data Protection Act of 2023, addressing privacy issues related to AI. On the international front, India is actively involved in the Global Partnership on Artificial Intelligence and collaborates with global bodies to align its standards with international best practices. The Bureau of Indian Standards (BIS) is developing AI standards for safety and interoperability, promoting alignment with global benchmarks like ISO standards. While India has taken a pro-innovation stance by developing policies and guidelines, it remains cautious about implementing rigid regulations. This flexible approach allows the country to prioritize workforce mobilization and adapt AI technologies to its unique cultural and economic context. By fostering a dynamic AI ecosystem, India aims to leverage AI for growth while preparing for comprehensive regulations in the future, addressing emerging concerns, and avoiding outdated or overly restrictive laws.⁵³

In summary, the race to regulate AI is intensifying, with countries adopting different strategies influenced by their political systems, economic priorities, cultural attitudes,

⁴⁹ See **NITI Aayog**, *National Strategy for Artificial Intelligence*, June 2018

[<https://www.niti.gov.in/sites/default/files/2023-03/National-Strategy-for-Artificial-Intelligence.pdf>].

⁵⁰ See **NITI Aayog**, *Approach Document for India Part 1 – Principles for Responsible AI* February 2021,

[<https://www.niti.gov.in/sites/default/files/2021-02/Responsible-AI-22022021.pdf>].

⁵¹ See **NITI Aayog**, *Approach Document for India Part 2 - Operationalizing Principles for Responsible AI*, August 2021, [<https://www.niti.gov.in/sites/default/files/2021-08/Part2-Responsible-AI-12082021.pdf>].

⁵² See **Rahul Kapoor, Shokoh H. Yaghoubi, Theresa T. Kalathil**, *AI Regulation in India: Current State and Future Perspectives*, Morgan Lewis, January 26, 2024,

[<https://www.morganlewis.com/blogs/sourcingatmorganlewis/2024/01/ai-regulation-in-india-current-state-and-future-perspectives?p=1>].

⁵³ See, e.g., **Arjun Adrian D'Souza**, *India's foray into regulating AI*, International Association of Privacy Professionals 24 April 2024, [<https://iapp.org/news/a/indias-foray-into-regulating-ai>]; **Joshi, D.** (2024). AI governance in India – law, policy, and political economy. *Communication Research and Practice*, 1–12. [<https://doi.org/10.1080/22041451.2024.2346428>]; **Bharati, Rahul**, *Navigating the Legal Landscape of Artificial Intelligence: Emerging Challenges and Regulatory Framework in India* (July 14, 2024). Available at SSRN: [<https://ssrn.com/abstract=4898536> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4898536>].

and technological contexts. Some jurisdictions, such as the U.S. and the UK, follow a market-driven approach, relying on minimal state intervention and utilizing voluntary standards and light-touch regulations to encourage innovation and economic growth. In contrast, China exemplifies a state-driven approach, where significant government control and strict regulations align AI development with state objectives and maintain political stability. The European Union leads a rights-driven approach, protecting fundamental rights and mitigating risks through comprehensive regulations like the AI Act.

Democratic nations emphasize transparency and public involvement, resulting in inclusive policy frameworks that minimize social harm. These frameworks often employ a "risk-based" approach, tailoring regulations to mitigate risks to core values such as privacy, non-discrimination, and security. Some jurisdictions also recognize the diverse applications of AI by implementing sector-specific rules alongside broader, cross-sector regulations to address unique challenges across different industries. Cultural attitudes toward privacy and technology significantly influence these regulatory choices, with the EU strongly prioritizing data protection and individual rights, while other regions may adopt more relaxed approaches.

Despite these varied strategies, no single nation can effectively manage the potential risks of AI alone, much like the global challenges of climate change or pandemics. A unified global effort is necessary to ensure that AI development and deployment serve the public good, uphold human rights, and foster trust and safety in emerging technologies. Countries must collaborate nationally and internationally to enhance safety, prevent the proliferation of harmful AI applications, and establish clear boundaries against dangerous uses of AI.

Multilateral Initiatives

Along with national AI regulation efforts, international organizations and multilateral bodies have also stepped forward to address the challenges and opportunities presented by AI on a global scale. Their recognition of this technology's significant impact on human rights, economic development, and international security underscores the need for a responsible and ethical global use of AI. From the United Nations to the G7 and beyond, a growing awareness of AI risks since the mid-2010s has driven the establishment of frameworks, principles, and standards for guiding AI's ethical and responsible use worldwide. Prominent examples include the European Union's 2019 Ethics Guidelines for Trustworthy AI,⁵⁴ the Recommendation of the Council on Artificial Intelligence by the OECD in 2019 (updated in 2024),⁵⁵ and the Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence by the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO) in 2021.⁵⁶ These publications highlighted the necessity of aligning AI development with fundamental values like human rights, democracy, sustainability, and core principles such as fairness,

⁵⁴ See **High-Level Expert Group on AI**, *Ethics Guidelines for Trustworthy AI*, European Commission, April 8, 2019, [<https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/ethics-guidelines-trustworthy-ai>]; **Hiroki Habuka**, *Ibid.*

⁵⁵ See **Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD)**, *Recommendation of the Council on Artificial Intelligence* [<https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/OECD-LEGAL-0449>].

⁵⁶ See UNESCO Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence [<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000381137>].

privacy, safety, security, transparency, and accountability. It's important to note that this article does not cover all organizations and initiatives related to AI governance; it is limited to the major ones.

United Nations

The United Nations (UN) adopted a landmark resolution on steering the use of artificial intelligence toward global good on March 21, 2024, entitled "Seizing the opportunities of safe, secure and trustworthy artificial intelligence systems for sustainable development" (document [A/78/L.49](#)),⁵⁷ which it adopted without a vote. The Assembly resolved to bridge the artificial intelligence (AI) and other digital divides between and within countries and promote safe, secure, and trustworthy AI systems to accelerate progress towards fully realizing the 2030 Agenda for Sustainable Development. The resolution encourages countries to safeguard human rights, protect personal data, and monitor AI risks on a non-legally binding basis, complementing the work of other UN bodies like the International Telecommunication Union (ITU), UNESCO, and the Human Rights Council. While the UN cannot pass laws or regulations on AI, the General Assembly can initiate studies and make recommendations to promote the development of international law.⁵⁸

Council of Europe

On May 17, 2024, the Council of Europe (CoE) adopted the first-ever international treaty to ensure the respect of human rights, the rule of law, and democratic legal standards in the use of AI systems (the "AI Convention").⁵⁹ The AI Convention is intended as a "global legally binding instrument." It covers the entire AI lifecycle and is open to European and non-European countries. It emphasizes a risk-based approach, requiring transparency, oversight, and accountability in AI systems across public and private sectors. The AI Convention requires each CoE signatory to (i) take measures to ensure accessible and effective remedies for human rights violations resulting from the activities within the lifecycle of artificial intelligence systems and (ii) ensure that procedural guarantees, safeguards, and rights, under applicable domestic and international law, are available to affected individuals." The AI Convention will be open for signature by the EU and countries on and from September 5, 2024⁶⁰.

G7

The G7 nations have advanced the Comprehensive Policy Framework for the Hiroshima AI Process. In May 2023, the Hiroshima AI Process was initiated during the G7 Hiroshima Summit under Japan's leadership to foster international dialogue. In

⁵⁷ See [<https://documents.un.org/doc/undoc/ltd/n24/065/92/pdf/n2406592.pdf>], [<https://news.un.org/en/story/2024/03/1147831>]; [<https://press.un.org/en/2024/ga12588.doc.htm>].

⁵⁸ See **White & Case LLP**, *AI Watch: Global regulatory tracker - United Nations*, 2024 [<https://www.whitecase.com/insight-our-thinking/ai-watch-global-regulatory-tracker-united-nations>].

⁵⁹ See **Council of Europe**, *Council of Europe Framework Convention on Artificial Intelligence and Human Rights, Democracy and the Rule of Law*, CETS No. 225, September 5, 2024 [<https://rm.coe.int/1680afae3c>]; see also [<https://www.coe.int/en/web/portal/-/council-of-europe-adopts-first-international-treaty-on-artificial-intelligence>]; [<https://www.coe.int/en/web/artificial-intelligence/the-framework-convention-on-artificial-intelligence>].

⁶⁰ The CoE has several binding and non-binding instruments that influence AI system development and use. Key examples include the European Convention on Human Rights, the Guidelines on AI and Data Protection, the European Ethical Charter on AI in judicial systems, and the Convention for the Protection of Individuals regarding Automatic Processing of Personal Data.

December 2023, this culminated in the creation of the world's first global framework, the Hiroshima AI Process Comprehensive Policy Framework⁶¹, which is based on four pillars: (i) the International Guiding Principles for Organizations Developing Advanced AI Systems (the "Guiding Principles")⁶² (ii) the International Code of Conduct for Organizations Developing Advanced AI Systems (the "Code of Conduct")⁶³ designed to supplement the Guiding Principles and provide voluntary guidance to organizations developing Advanced AI systems; (iii) analysis of priority risks, challenges, and opportunities of generative AI; and (iv) project-based cooperation supporting the development of responsible AI tools and best practices. The Guiding Principles and the Code of Conduct are not legally binding, but they are expected to impact international politics significantly. The G7 does not have the authority to create laws related to AI or its implementation. However, the G7's AI Regulations state that its members must follow their obligations under international human rights law. Private sector activities should adhere to global frameworks such as the United Nations Guiding Principles on Business and Human Rights and the OECD Guidelines for Multinational Enterprises.⁶⁴

OECD

The **Organization for Economic Co-operation and Development (OECD)** has made significant progress in establishing principles and guidelines for AI's ethical development and use. The OECD's AI Principles⁶⁵, endorsed by numerous countries, highlighting the importance of transparency, accountability, and fairness in AI systems. These principles have laid the groundwork for various national and international AI strategies. The OECD's Recommendation of the Council on Artificial Intelligence⁶⁶, adopted by 46 governments as of July 2021, contains the OECD's AI Principles and Five recommendations to be implemented in the adherents' national policies and international cooperation for trustworthy AI. The adhering governments have committed to promoting, implementing, and adhering to the Recommendation. These Principles align with other AI initiatives, including the G7's Hiroshima AI Process Comprehensive Policy Framework.

In summary, creating a unified framework for AI governance poses challenges to international organizations and multilateral bodies due to AI technologies' complex and evolving nature. There is a collective effort to establish global standards for ethical and responsible AI use; however, it is challenging due to many factors, including aligning diverse geopolitical interests and regulatory philosophies. These efforts underscore the importance of continued international cooperation to address the multifaceted challenges posed by AI.

⁶¹ See **G7 Hiroshima Summit**. *Hiroshima AI Process Comprehensive Policy Framework*. May 2023 [https://www.japan.go.jp/kizuna/_userdata/pdf/2024/spring2024/hiroshima_ai_process.pdf].

⁶² See **G7 Hiroshima Summit**. *Hiroshima Process International Guiding Principles for Organizations Developing Advanced AI Systems*. October 30, 2023. [https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/hiroshima-process-international-guiding-principles-advanced-ai-system].

⁶³ See *Ibid*.

⁶⁴ See **White & Case LLP**, *AI Watch: Global regulatory tracker - G7, 2024*, [https://www.whitecase.com/insight-our-thinking/ai-watch-global-regulatory-tracker-g7].

⁶⁵ See Principles for trustworthy AI, [https://oecd.ai/en/ai-principles].

⁶⁶ See Recommendation of the Council on Artificial Intelligence [https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/oecd-legal-0449].

Conclusion

The regulation of AI varies worldwide, with each country taking different approaches based on its priorities, legal traditions, and cultural values. As AI technology advances and has a more significant impact, countries work to balance promoting innovation and safeguarding public interests while managing potential risks. While some countries like the EU have established detailed and enforceable regulatory frameworks, others, including the U.S., the UK, and Israel, have adopted more flexible, industry-specific guidelines or non-binding principles to encourage innovation and development.

International organizations and multilateral bodies are becoming more involved in shaping the global AI governance landscape. They recognize technology's significant implications for human rights, economic development, and international security. Initiatives by the UN, Council of Europe, G7, and OECD highlight a collective effort to establish ethical standards and guidelines beyond national borders, promoting responsible and sustainable AI development worldwide.

While the rapid advancement of AI technologies underscores the importance of having consistent, flexible, and globally aligned regulatory frameworks, due to the complex nature of AI regulation, the involvement of diverse actors, and the geopolitical context, a unified global solution for AI governance is unlikely to be achieved. Most efforts to regulate AI and manage its opportunities and risks will occur nationally.

ՏԱԹԵՎԻԿ ԴԱՎԹՅԱՆ – Արհեստական բանականության կարգավորման համաշխարհային ջանքերի ընդհանուր բնութագիրը. – Սույն հոդվածում ուսումնասիրվում են տարբեր երկրների և միջազգային կազմակերպությունների կողմից կիրառվող մոտեցումները արհեստական բանականության (ԱԲ) տեխնոլոգիաների արագ զարգացումների համատեքստում: Քանի որ ԱԲ-ն շարունակում է արագ զարգանալ, կարևորվում է համապարփակ կարգավորող շրջանակների ձևավորումը՝ անդրադառնալու ԱԲ-ի էթիկական, սոցիալական և տնտեսական բարդ խնդիրներին: Հոդվածը ներկայացնում է ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի, Կանադայի, Չինաստանի, Ճապոնիայի, Սինգապուրի, Իսրայելի, Հնդկաստանի և Եվրոպական Միության՝ ԱԲ ոլորտի կարգավորման ռազմավարությունները, որոնք ձևավորվում են նրանց քաղաքական, տնտեսական և մշակութային համատեքստերում: Բացի այդ, հոդվածն անդրադառնում է ՄԱԿ-ի, Եվրոպայի խորհրդի, G7-ի, ՏՀԶԿ-ի և համանման միջազգային և միջկառավարական կազմակերպությունների՝ ԱԲ-ի էթիկական և պատասխանատու օգտագործման գլոբալ չափանիշներ և ուղեցույցներ սահմանելու նախաձեռնություններին: Առաջադրվող խնդիրների վերլուծությունը կարևոր ռեսուրս է՝ հասկանալու ԱԲ ոլորտի կառավարման արագ զարգացող միջավայրը: Այն օգտակար կարող է լինել տարբեր երկրների քաղաքականության մշակման, բիզնեսների կողմնորոշման, ինչպես նաև ԱԲ կիրառող մասնագետների և հետազոտողների համար՝ աջակցելու հանրային շահերի պաշտպանությանը, մարդու իրավունքների պահպանմանը և հնարավոր ռիսկերը մեղմելուն:

Բանալի բառեր – արհեստական բանականություն, արհեստական բանականության կարգավորումներ, արհեստական բանականության կառավարում, արհեստական բանականության քաղաքականության շրջանակներ, պատասխանատու արհեստական բանականություն, էթիկական արհեստական բանականություն

ТАТЕВИК ДАВТЯН – Обзор мировых усилий по регулированию искусственного интеллекта. – Настоящая статья предоставляет глобальный взгляд на усилия по регулированию искусственного интеллекта (ИИ) — трансформирующей силы, которая меняет бизнес, правительства и общества по всему миру. В статье рассматриваются различные подходы, которые страны и международные организации применяют в ответ на быстрые достижения в области технологий ИИ. По мере развития ИИ возникает растущая потребность в комплексных нормативных рамках для решения сложных этических, социальных и экономических проблем, связанных с ИИ. В статье приводятся стратегии регулирования ИИ ключевых юрисдикций, таких как США, Великобритания, Канада, Китай, Япония, Сингапур, Израиль, Индия и Европейский союз, учитывающие их уникальные политические, экономические и культурные контексты. Также в статье анализируются инициативы международных и межправительственных организаций, таких как ООН, Совет Европы, G7 и ОЭСР, направленные на установление глобальных стандартов и руководящих принципов для этичного и ответственного использования ИИ. Статья является ценным ресурсом для понимания развивающегося ландшафта управления ИИ. Она служит основой для дальнейших исследований и разработки политики, направленной на баланс между инновациями, защитой общественных интересов, соблюдением прав человека и снижением потенциальных рисков.

Ключевые слова: Искусственный интеллект, Регулирование искусственного интеллекта, Управление искусственным интеллектом, Рамки политики искусственного интеллекта, Ответственный искусственный интеллект, Этический искусственный интеллект

ԳՈՒՅՔԻ՝ ԱՊՕՐԻՆԻ ԾԱԳՈՒՄ ՈՒՆԵՆԱԼՈՒ «ԿԱՆԽԱՎԱՐԿԱԾԻ» ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԲՆՈՒՅԹԸ ԵՎ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՏԻԳՐԱՆ ՄԱՐԿՈՍՅԱՆ*
Երևանի պետական համալսարան

Քաղաքացիական բռնազանձման կառուցակարգը նորույթ է Հայաստանի Հանրապետության իրավական համակարգում, և դրա ինչպես համապարփակ, այնպես էլ առանձին ինստիտուտների հետազոտության անհրաժեշտությունը խիստ արդիական է: Այս առումով առանձնապես կարևոր է գույքի՝ ապօրինի ծագում ունենալու կանխավարկածի հետ կապված հարցերի քննարկումը, քանի որ դրա իրավաչափ կիրառումը ունի առանցքային նշանակություն քննարկվող կառուցակարգի շրջանակում հանրային և մասնավոր շահերի հավասարակշռման, ինչպես նաև մարդու իրավունքների արդյունավետ պաշտպանության երաշխավորման տեսանկյուններից: Միջազգային փաստաթղթերի, հայրենական օրենսդրության և դատավարագիտության մեջ ձևավորված մոտեցումների հիման վրա աշխատանքում ներկայացվում են ապօրինի ծագում ունեցող գույքի բռնազանձման վարույթի ընդհանուր իրավական բնութագիրը, դրա փուլերը, ապացուցողական կանխավարկածների էությունը և դատավարական նշանակությունը, գույքի՝ ապօրինի ծագում ունենալու կանխավարկածի գործողության պայմանները և դրա ուժով ենթադրվող փաստը, ինչպես նաև սույն վարույթում կիրառելի «հավանականությունների հավասարակշռման» կամ «ապացույցների գերակշռման» չափանիշը: Հոդվածում հեղինակը ներկայացնում է գիտագործնական մի շարք եզրահանգումներ, որոնցից են գույքի՝ ապօրինի ծագում ունենալու կանխավարկածի դատավարագիտական ընկալումներին անհամապատասխանությունը, դրա՝ վարկածի բնույթ ունենալը և ապացուցման միջոցների որոշակի շրջանակով ապացուցման ենթակա լինելը և այլն:

* **Տիգրան Մարկոսյան** – իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ քաղաքացիական դատավարության ամբիոնի դոցենտ, ԵՊՀ իրավագիտության ֆակուլտետի իրավաբանական կլինիկայի դասախոս-կոորդինատոր, Սնանկության գործով կառավարիչների որակավորման հանձնաժողովի անդամ, Մրցակցության պաշտպանության հանձնաժողովի անդամ

Тигран Маркосян – кандидат юридических наук, доцент кафедры гражданского процесса ЕГУ, преподаватель-координатор юридической клиники юридического факультета ЕГУ, член Квалификационной комиссии управляющих по делам о банкротстве, член Комиссии по защите конкуренции РА

Tigran Markosyan – PhD in Law, Associate Professor at YSU Chair of Civil Procedure, Lecturer-Coordinator at the Legal Clinic of YSU Faculty of Law, Member of the Commission for the Qualification of the Bankruptcy Managers, Member of the Competition Protection Commission of the RA

Էլ. փոստ՝ tigranmarkosyan@ysu.am. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4671-1663>.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Ստացվել է՝ 31.10.2024

Գրախոսվել է՝ 15.10.2024

Հաստատվել է՝ 15.12.2024

© The Author(s) 2024

Հոդվածում ներկայացված եզրահանգումները կարող են ուղենիշային լինել իրավակիրառ պրակտիկայի, ինչպես նաև առկա կարգավորումների հետագա զարգացման համար:

Բանալի բառեր – քաղաքացիական բռնազանձում, ապօրինի ծագում ունեցող գույքի բռնազանձման վարույթ, *in rem*, դատական ապացուցում, ապացուցման բեռ, կանխավարկած, վարկած, հերքում, հավանականությունների հավասարակշռում, ապացույցների գերակշռում

Ապօրինի ծագում ունեցող գույքի բռնազանձումը ավանդաբար իրականացվել է մեղադրական դատավճռի հիման վրա՝ որպես հետևանք նպատակ ունենալով հանցանք կատարած անձանց զրկելու այդպիսի գործունեության արդյունքում ստացված օգուտներից: Ըստ այդմ, այն ուղղված է հանցավոր ճանապարհով ստացված կապիտալի նվազեցմանը, որը կարող է օգտագործվել հետագա հանցավոր գործունեության ընթացքում, նոր հանցագործություն կատարելու խթանների վերացմանը, ինչպես նաև այն իրողության երաշխավորմանը, որ հանցանքի միջոցով չի կարելի վաստակել: Մյուս կողմից՝ անհիմն հարստացումը խախտում է սոցիալական արդարության սկզբունքը, և դրա լայն տարածումը ստեղծում է գույքային հարաբերություններում քառսի սպառնալիք և, ի վերջո, կարող է հանգեցնել սոցիալական ցնցումների¹:

Այդուհանդերձ, մեղադրական դատավճռի հիման վրա ապօրինի ծագում ունեցող գույքի բռնազանձումը երբեմն անհնար է դառնում քրեական հետապնդումը բացառող տարատեսակ հանգամանքների (մեղադրյալի մահ, համաներում և այլն) ուժով²: Բացի այդ, նման գույքի բռնազանձմանը հաճախ խոչընդոտում է իրավասու մարմինների վրա դրված բարձր ապացուցողական շեմը և միջազգային համագործակցության անարդյունավետությունը³:

Շարադրվածով կարելի է պայմանավորել այն իրողությունը, որ ներկայումս, քրեական վարույթում ապօրինի ծագում ունեցող գույքի բռնազանձման ինստիտուտին զուգահեռ, լայն տարածում է ստացել քրեական վարույթից դուրս ապօրինի ծագում ունեցող գույքի բռնազանձման կառուցակարգը, որի նախաձեռնման համար մի դեպքում հիմք է համապատասխան քրեական վարույթը, սակայն կախված չէ դրա արդյունքից, իսկ մյուս դեպքում բռնազանձումը նախաձեռնվում է գույքի դեմ՝ անկախ որևէ քրեական վարույթի առկայությունից⁴: Ըստ այդմ, այն հայտնի է «քաղաքացիական բռնազանձում», «*in rem*

¹ St' u Шедрин Н.В. Проблемы и перспективы криминализации незаконного обогащения публичных должностных лиц // Имущественные отношения в Российской Федерации, Право, 2018, էջ 63-64:

² St' u Теодор Гринберг, Линда Сэмюэль, Вингейт Грант, Ларисса Грей, Возврат похищенных активов: Руководство по конфискации активов вне уголовного производства; Пер. с англ. — М.: Альпина Паблишерз, 2010, էջ 35-36:

³ St' u Resolution 2218, Fighting organised crime by facilitating the confiscation of illegal assets, adopted by the Parliamentary Assembly on 26 April 2018 (17th Sitting), 3.

⁴ St' u Использование ареста и конфискации без вынесения обвинительного приговора Совет

բռնագանձում» և այլ անվանումներով⁵:

Քաղաքացիական բռնագանձումը, քրեական վարություն բռնագանձման ինստիտուտի հետ որոշ ընդհանրություններով հանդերձ, ունի սկզբունքային տարբերություններ, որոնցից է մեղադրական դատավճռի պահանջի բացակայությունը⁶: Մյուս կողմից՝ այն ուղղված է ավելի լայն շրջանակի ապօրինի գույքի դեմ: Մասնավորապես, քաղաքացիական բռնագանձումը կիրառելի է ինչպես հանցավոր ճանապարհով, այնպես էլ ապօրինի այլ եղանակով ձեռք բերված գույքի առնչությամբ⁷:

Քաղաքացիական բռնագանձման կառուցակարգի գոյությունը թույլ է տվել ոչ միայն շեղվել «ողջամիտ կասկածից վեր» ապացուցողական շեմից, այլև օրենսդրորեն ձևակերպել որոշակի կանխավարկածներ կամ գույքի սեփականտիրոջ վրա դնել ապացուցման պարտականությունը՝ պայմանով, որ նրան տրվեն դատավարական համարժեք երաշխիքներ⁸:

Հիշյալ մոտեցումն ամրագրված է նաև միջազգային մի շարք փաստաթղթերում: Այսպես, օրինակ՝ Կոռուպցիայի դեմ ՄԱԿ-ի կոնվենցիայի 31-րդ հոդվածի 8-րդ մասը անդամ պետություններին առաջարկում է քննարկել այն մասին պահանջներ սահմանելու հնարավորությունը, որ հանցագործություն կատարած անձը, այնքանով, որքանով այդպիսի պահանջը համապատասխանում է իրենց ներքին օրենսդրության հիմնարար սկզբունքներին և դատական ու այլ քննության բնույթին, ապացուցի հանցագործություններից ստացված այնպիսի ենթադրյալ եկամուտների կամ այլ գույքի օրինական ծագումը, որոնք ենթակա են բռնագանձման, իսկ Թմրամիջոցների և հոգեմետ նյութերի ապօրինի շրջանառության դեմ պայքարի մասին 1988թ. ՄԱԿ-ի կոնվենցիայի 5-րդ հոդվածի 7-րդ մասը սահմանում է ենթադրյալ եկամուտների կամ բռնագանձման ենթակա այլ գույքի օրինական ծագումն ապացուցելու բեռի տեղափոխումն ապահովելու հնարավորությունը այն պայմանով, որ այդպիսի միջոցը համապատասխանի ազգային օրենսդրության սկզբունքներին, դատական և այլ քննության բնույթին: Այս առումով ուշագրավ է նաև ԵՄ Խորհրդարանական վեհաժողովի թիվ 2218 բանաձևի հղումը Իռլանդիայի, Իտալիայի, Նիդերլանդների և Միացյալ Թագավորության ընդունած օրենսդրություններին, որոնք հեշտացրել են ապօրինի

Европы, 2021, էջ 10:

⁵ Տե՛ս **Теодор Гринберг, Линда Сэмюэль, Вингейт Грант, Ларисса Грей**, նշվ. աշխ., էջ 35:

⁶ Տե՛ս **Жан-Пьер Брюн, Ларисса Грей, Кевин Стивенсон, Клайв Скотт**; Руководство по возврату активов для специалистов-практиков, Пер. с англ. — М.: Альпина Паблишер, 2012, էջ 28-29, 161-163:

⁷ Տե՛ս **Venice Commission**, CDL-AD (2022)048, Amicus curiae Brief for the Constitutional Court of Armenia on certain questions relating to the Law on the Forfeiture of Assets of Illicit Origin, adopted by the Venice Commission at its 133rd Plenary Session (Venice, 16-17 December 2022), կետ 25:

⁸ Տե՛ս **Довидас Виткаускас, Григорий Диков**՝ Защищая право на справедливое судебное разбирательство, предусмотренное Европейской конвенцией по правам человека. - М.: Развитие правовых систем, 2018, էջեր 133-138:

ծագում ունեցող գույքի բռնագանձումը՝ իջեցնելով ապացուցման շեմը՝ փաստական բնույթի կանխավարկածների օգտագործմամբ, իսկ որոշ դեպքերում նաև de facto տեղափոխելով ապացուցման բեռը պատասխանողի վրա⁹:

Հայաստանի Հանրապետության իրավական համակարգում «Ապօրինի ծագում ունեցող գույքի բռնագանձման մասին» օրենքով¹⁰ (այսուհետ՝ նաև Օրենք) ներդրված քաղաքացիական բռնագանձման կառուցակարգի հիմքում ևս դրված է գույքի՝ ապօրինի ծագում ունենալու կանխավարկածը, որի իրավաչափ կիրառումը ունի առանցքային նշանակություն հանրային և մասնավոր շահերի հավասարակշռման, ինչպես նաև մարդու իրավունքների արդյունավետ պաշտպանության երաշխավորման տեսանկյուններից:

Այս համատեքստում հարկ է նախնառաջ որոշակի անդրադարձ կատարել ապացուցողական կանխավարկածների էության և դատավարական նշանակության բացահայտմանը:

Այսպես, քաղաքացիական դատավարությունում ապացուցման գործընթացի ճիշտ կազմակերպման, ապացուցողական նյութի լրիվության, վարույթի բնականոն ընթացքի ապահովման և արդյունքում գործի ճիշտ լուծման համար կարևոր նշանակություն ունի այն հարցը, թե դատավարության կոնկրետ որ մասնակցի վրա է ընկնում գործի լուծման համար էական նշանակություն ունեցող փաստական հանգամանքների ապացուցման ծանրությունը կամ ապացուցման բեռը: Դրան համապատասխան՝ ապացուցման բեռի բաշխման կանոնները հանդես են գալիս այն կառուցակարգի դերում, որը թույլ է տալիս գործով ձեռք բերված ապացույցների ոչ բավարար լինելու, դրանց հակասականության կամ բացակայության պայմաններում որոշելու այն սուբյեկտին, ով պարտավոր է ներկայացնել գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող փաստական հանգամանքները հաստատող ապացույցները և պետք է կրի այդ պարտականությունը չկատարելու կամ ոչ պատշաճ կատարելու բոլոր անբարենպաստ հետևանքները¹¹:

Ապացուցման պարտականությունը իրավաչափ չափանիշների հիման վրա բաշխելու ընթացակարգում իրենց առանձնահատուկ տեղն ունեն ապացուցողական կանխավարկածները: Նյութական և դատավարական օրենսդրության նորմերով սահմանվում են ապացուցողական կանխավարկածներ, որոնք ապացուցման առարկայի մեջ մտնող որոշակի փաստերի գոյության կամ բացակայության վերաբերյալ իրավական ենթադրություններ են, որոնք հերքելու պարտականությունն օրենքով դրված է դատավարության կոնկրետ

⁹ St' u Resolution 2218, Fighting organised crime by facilitating the confiscation of illegal assets, adopted by the Parliamentary Assembly on 26 April 2018 (17th Sitting), 3:

¹⁰ Ընդունվել է 16. 04. 2020թ.: Ուժի մեջ է մտել 23. 05. 2020թ.: St' u ՀՀՊՏ 2020.05.13/50(1605) Հոդ.580:

¹¹ St' u, օրինակ՝ Վճռաբեկ դատարանի թիվ ԵԴ/10332/02/20 քաղաքացիական գործով 2021 թվականի դեկտեմբերի 30-ի որոշումը:

մասնակցի վրա: Ուստի ապացուցողական կանխավարկածներն ապացուցման այնպիսի հատուկ կանոններ են, որոնք ոչ թե կոնկրետացնում են ապացուցման պարտականությունը բաշխելու ընդհանուր կանոնը, այլ նախատեսում են այդ կանոնից որոշակի բացառություններ, որոնց ուժով պահանջի կամ առարկության հիմքում ընկած փաստի գոյությունն օրենքի ուժով ենթադրվում է, քանի դեռ վարույթի մյուս կողմը հակառակը չի ապացուցել¹²: Ըստ այդմ, որպես կանխավարկած ամրագրող նորմի տարրեր առանձնացվում են դրա հիպոթեզը (կանխավարկածի գործողության պայմանները), դիսպոզիցիան (ենթադրվող փաստը) և «հակականխավարկածը», այսինքն՝ կանխավարկածի հերքման հնարավորության նախատեսումը: Ընդ որում, հենց վերջին տարրն է կանխավարկածը այդպիսին դարձնում¹³:

Ապացուցողական կանխավարկածները իրականացնում են դատավարական որոշակի գործառույթներ, որոնցից են՝ կանխավարկածի գործողության համար անհրաժեշտ փաստերի (փաստեր-հիմքեր) և կանխավարկածը հերքող փաստերի էականության պայմանավորումը և ապացուցման առարկայի շրջանակում ներառումը, ապացուցման բեռից ազատումը և հակառակի ապացուցման բեռի սահմանումը, ինչպես նաև դատավարական խնայողությունը¹⁴:

Գույքի՝ ապօրինի ծագում ունենալու կանխավարկածի հետ կապված կարգավորումները կենտրոնացված են Օրենքի 22-րդ հոդվածում, որի 1-ին մասը սահմանում է, որ ապօրինի ծագում ունեցող գույքի բռնագանձման հարաբերություններում գործում է գույքի՝ ապօրինի ծագում ունենալու կանխավարկածը, քանի դեռ չի ապացուցվել գույքի ձեռքբերման օրինականությունը, իսկ նույն հոդվածի 2-րդ մասի համաձայն՝ դատարանը կարող է կայացնել վճիռ՝ հիմք ընդունելով գույքի՝ ապօրինի ծագում ունենալու կանխավարկածը, եթե գործի քննության արդյունքում հայցվորն ապացուցում է, որ պատասխանողին պատկանող գույքը, այդ թվում՝ մեկ միավոր գույքը, մի քանի միավոր գույքը կամ մեկ միավոր գույքի բաժինը, չի հիմնավորվում օրինական եկամտի աղբյուրների վերաբերյալ տվյալներով: Մինչդեռ ժամանակ, քննարկվող հոդվածի 3-րդ մասը նախատեսում է, որ պատասխանողը կարող է հերքել գույքի՝ ապօրինի ծագում ունենալու կանխավարկածը՝ ներկայացնելով օրինական եկամուտներով գույքի ձեռքբերումը հիմնավորող ապացույցներ:

Վկայակոչված կարգավորումների ուսումնասիրությամբ դժվար չէ նկատել, որ օրենսդիրը այս հարցի կապակցությամբ որդեգրել է իրար չհամընկնող երկու մոտեցումներ: Մասնավորապես,

¹² Տե՛ս **Ս. Գ. Մեդրյան** Ապացուցումը և ապացույցները Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական դատավարությունում, Եր., Արդարադատության ակադեմիա, 2020, էջեր 105-106, 111:

¹³ Տե՛ս **Мильков ПИП, Жагорина СПА** Доказательственные презумпции в гражданском и арбитражном процессе: теоретический аспект // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского, Право, 2011, էջ 285:

¹⁴ Տե՛ս **Зацепина О.Е.** Классификация правовых презумпций // Актуальные проблемы российского права, Право, էջ 84:

1. ապօրինի ծագում ունեցող գույքի բռնագանձման հարաբերություններում գործում է գույքի՝ ապօրինի ծագում ունենալու կանխավարկածը, քանի դեռ չի ապացուցվել գույքի ձեռքբերման օրինականությունը.

2. գույքի՝ ապօրինի ծագում ունենալու կանխավարկածը գործում է, եթե հայցվորն ապացուցում է, որ պատասխանողին պատկանող գույքը չի հիմնավորվում օրինական եկամտի աղբյուրների վերաբերյալ տվյալներով:

Այլ կերպ ասած՝ Օրենքը գույքի՝ ապօրինի ծագում ունենալու փաստը մի դրույթում ամրագրել է որպես իրավական ենթադրություն, իսկ մյուս դրույթում՝ ապացուցման ենթակա փաստ: Այնինչ թե՛ առաջին, թե՛ երկրորդ մոտեցումներն էլ ունեն խնդրահարույց կողմեր:

Ամենից առաջ պետք է նշել, որ «ապօրինի ծագում ունեցող գույքի բռնագանձման հարաբերություններում» ձևակերպումը չափազանց լայն է, քանի որ այն ներառում է ապօրինի ծագում ունեցող գույքի բռնագանձման ողջ վարույթը: Այն իրավասու մարմնի¹⁵ նախաձեռնած ընթացակարգ է, որն սկսվում է հայց հարուցելու հիմքերի ուսումնասիրություն սկսելու վերաբերյալ որոշման կայացմամբ, ներառում է գույքի քաղաքացիական բռնագանձման հայցի հարուցումը և ավարտվում է ապօրինի ծագում ունեցող գույքի բռնագանձման հայցի վերաբերյալ օրինական ուժի մեջ մտած եզրափակիչ դատական ակտով կամ սույն օրենքով նախատեսված այլ հիմքերով, իսկ հայց հարուցելու հիմքերի ուսումնասիրությունն էլ իր հերթին ընթացակարգ է, որն ուղղված է ապօրինի ծագում ունեցող գույքի առկայության, դրա ծավալների և շահագրգիռ անձանց շրջանակի վերաբերյալ տվյալներ ձեռք բերելուն:

Ասվածից հետևում է, որ ուսումնասիրությունը և ապօրինի ծագում ունեցող գույքի բռնագանձման վարույթը հարաբերակցվում են ինչպես մասը և ամբողջը: Այլ կերպ ասած՝ ուսումնասիրությունը հիշյալ վարույթի ինքնուրույն փուլն է, որը նախորդում է դատական վարույթին, այսինքն՝ ունի «մինչդատական» բնույթ¹⁶: Նման պայմաններում ակնհայտ է, որ գույքի՝ ապօրինի ծագում ունենալու կանխավարկածը կարող է գործել միայն դատական քննության ժամանակ, քանի որ դրան նախորդող «մինչդատական» փուլն ուղղված է հայց հարուցելու հիմքերի, այդ թվում՝ գույքի ապօրինի ծագում ունենալու հարցը պարզելուն:

Այս դիրքորոշման օգտին է խոսում նաև Օրենքի 22-րդ հոդվածի 2-րդ մասը, որը դատարանի կողմից գույքի՝ ապօրինի ծագում ունենալու կանխավարկածի կիրառումը պայմանավորում է հայցվորի կողմից պատասխանողին պատկանող գույքի՝ օրինական եկամտի աղբյուրների վերաբերյալ տվյալներով չհիմնավորված լինելու հանգամանքի ապացուցմամբ: Այլ կերպ ասած՝ այս

¹⁵ Օրենքի իմաստով՝ Գլխավոր դատախազության պատասխանատու ստորաբաժանում:

¹⁶ Տե՛ս **Vahe Hovhannisyan, Tigran Markosyan**. The institutional features of the judicial oversight on the legitimacy of the "pre-judicial" phase of the proceedings for confiscation of property of illicit origin // Bulletin of Yerevan University C: Jurisprudence, 2 (39) 2023, էջ 178:

կանխավարկածը գործում է, եթե հայցվորը ապացուցում է գույքի՝ օրինական եկամտի աղբյուրների վերաբերյալ տվյալներով չհիմնավորված լինելու հանգամանքը և դա անում է դատական քննության փուլում:

Նշյալ հետևությամբ էլ հերքվում է Օրենքի 22-րդ հոդվածի 1-ին մասում ձևակերպված այն միտքը, որ քանի դեռ չի ապացուցվել գույքի ձեռքբերման օրինականությունը ինքնաբերաբար գործում է գույքի՝ ապօրինի ծագում ունենալու կանխավարկածը:

Այդուհանդերձ, քննարկվող կանխավարկածի հիպոթեզի (կանխավարկածի գործողության պայմանները) և դիսպոզիցիայի (նույնը ինքը՝ ենթադրվող փաստը) ուսումնասիրությունը հանգում են միևնույն փաստին: Այսպես, քննարկվող կանխավարկածի ուժով ենթադրվող փաստը ապօրինի ծագում ունեցող գույքն է, որը Օրենքի 3-րդ հոդվածի 1-ին մասի 2-րդ կետում ունի հետևյալ սահմանումը. «գույք, այդ թվում՝ մեկ միավոր գույք, մի քանի միավոր գույք կամ մեկ միավոր գույքի բաժին, որի ձեռքբերումը սույն օրենքով նախատեսված կարգով չի հիմնավորվում օրինական եկամուտներով՝ անկախ սույն օրենքի ուժի մեջ մտնելուց առաջ կամ հետո ձեռք բերված լինելու հանգամանքից, ինչպես նաև այդպիսի գույքի օգտագործումից ստացվածը (պտուղները, արտադրանքը, եկամուտները)», իսկ կանխավարկածի գործողության պայմանները, ինչպես նշվեց, դատական քննության փուլում հայցվորի կողմից պատասխանողին պատկանող գույքի՝ օրինական եկամտի աղբյուրների վերաբերյալ տվյալներով չհիմնավորված լինելու հանգամանքի ապացուցումը:

Արդյունքում ստացվում է, որ գույքի՝ ապօրինի ծագում ունենալու կանխավարկածը գործում է, եթե հայցվորը ապացուցում է գույքի ապօրինի ծագում ունենալու փաստը: Այլ խոսքով՝ այս կանխավարկածի հիպոթեզը և դիսպոզիցիան համընկնում են, ինչը չի համապատասխանում ապացուցողական կանխավարկածների դատավարագիտական ընկալմանը:

Նման պայմաններում կարելի է եզրահանգել, որ թեև Օրենքն օգտագործում է «գույքի՝ ապօրինի ծագում ունենալու կանխավարկած» ձևակերպումը, այնուամենայնիվ տվյալ դեպքում խոսքը ոչ թե կանխավարկածի, այլ վարկածի մասին է: Այսինքն՝ ենթադրություն, որը դեռևս ենթակա է ապացուցման: Ընդ որում, օրենսդիրը արդարացիորեն սահմանափակել է իրավասու մարմնի կողմից այս փաստի հաստատման համար անհրաժեշտ ապացուցողական նյութի շրջանակը միայն հասանելի և դրա շնորհիվ հայտնի դարձած օրինական եկամուտների վերաբերյալ տվյալներով, քանի որ հակառակ մոտեցումը, այսինքն՝ օրինական եկամուտների վերաբերյալ հնարավոր բոլոր ապացույցների ներկայացման պահանջը իրավասու մարմնի համար կլիներ անիրագործելի: Այս առումով ուշագրավ է Օրենքի ընդունման հիմնավորման հետևյալ հատվածը. «Հաշվի առնելով, որ գույքի ծագման վերաբերյալ ապացույցները, այն ծավալով, որով դրանք ձեռք բերելու հնարավորություն չունի իրավասու մարմինը, գտնվում են գույքը ձեռք-

բերած անձի մոտ՝ օրենքի նախագիծը նախատեսում է հայցի բավարարման հնարավորություն, եթե իրավասու մարմինը ապացուցում է, որ պատասխանողին պատկանող գույքը չի հիմնավորվում հայցվորին հասանելի օրինական եկամուտների վերաբերյալ տվյալներով: Համապատասխանաբար, պատասխանողը կարող է հերքել կանխավարկածը՝ ապացուցելով գույքի օրինական ձեռքբերումը՝ ներկայացնելով այն փաստաթղթերը, որոնք օրենքի ուժով հասանելի են միայն պատասխանողին»:¹⁷

Միևնույն ժամանակ, Օրենքի և դրան առնչվող փաստաթղթերի համակարգային վերլուծությունը թույլ է տալիս քննարկվող կանխավարկածի հիման վրա որպես ենթադրվող փաստ դիտարկել ոչ թե գույքի՝ ապօրինի ծագում ունենալը, այլ այդ գույքի ձեռքբերման համար անհրաժեշտ չափով օրինական եկամուտների բացակայությունը:

Բանն այն է, որ հիշյալ փաստը ուղղակիորեն չի հիշատակվում Օրենքում, փոխարենը գույքը ապօրինի ծագում ունեցող է համարում այն դեպքում, երբ գույքի ձեռքբերումը հիմնավորված չէ օրինական եկամտի աղբյուրների վերաբերյալ տվյալներով: Սակայն ակնհայտ է, որ այս երկու փաստերի միջև առկա է որոշակի տրամաբանական կապ, քանի որ գույքի ձեռքբերման համար անհրաժեշտ չափով օրինական եկամուտների առկայության դեպքում դրանք վարույթի ընթացքում կհիմնավորվեին, իսկ համապատասխան հիմնավորման բացակայությունը վկայում է անհրաժեշտ չափով օրինական եկամուտների բացակայության մասին՝ իհարկե չբացառելով բացառիկ իրավիճակները, երբ ինչ-ինչ պատճառներով գույքի ձեռքբերման համար անհրաժեշտ չափով օրինական եկամուտների առկայության փաստը չվկայակոչվի կամ չհիմնավորվի: Այդ իսկ պատճառով կարելի է արձանագրել, որ այս դեպքում գույքի ձեռքբերումը օրինական եկամտի աղբյուրների վերաբերյալ տվյալներով հիմնավորված չլինելու փաստի ուժով ենթադրվող փաստ է դառնում այդ գույքի ձեռքբերման համար անհրաժեշտ չափով օրինական եկամուտների բացակայությունը:

Նման հետևությունը ամրապնդվում է նաև Օրենքի 22-րդ հոդվածի 1-ին մասի «քանի դեռ չի ապացուցվել գույքի ձեռքբերման օրինականությունը» և 3-րդ մասի «հերքել գույքի՝ ապօրինի ծագում ունենալու կանխավարկածը՝ ներկայացնելով օրինական եկամուտներով գույքի ձեռքբերումը հիմնավորող ապացույցներ» ձևակերպումներով, որոնցում որպես հակականխավարկած հիշատակվում է գույքի ձեռքբերման համար անհրաժեշտ չափով օրինական եկամուտների առկայության ապացուցումը: Այստեղ էլ պետք նկատել, որ պատասխանողի համար նման պարտականությունը ծագում է, այսինքն՝ ապացուցման բեռը տեղափոխվում է գույքի սեփականատիրոջ վրա միայն այն դեպքում, երբ իրավասու մարմինը ապացուցի, որ օրինական եկամտի աղբյուրների վերաբերյալ տվյալները չեն համապատասխանում ձեռք բերված

¹⁷ Տե՛ս <https://www.e-draft.am/projects/1931/about>

գույքին¹⁸:

Հարկ է նշել նաև, որ թե հայցվորի կողմից գույքի՝ ապօրինի ծագում ունենալու ենթադրության, թե պատասխանողի կողմից հակառակի ապացուցումը ենթարկվում է ոչ ստանդարտ ապացուցողական շեմի: Խոսքը «հավանականությունների հավասարակշռման» կամ «ապացույցների գերակշռման» չափանիշի մասին է:

Այդ առնչությամբ Եվրոպական միության 2014 թվականի հանցավոր գործունեության արդյունքում ստացված ակտիվների սառեցման և բռնագանձման վերաբերյալ թիվ 2014/42/EU դիրեկտիվի¹⁹ 21-րդ կետը սահմանում է, որ գույքի բռնագանձումը կարող է հնարավոր լինել, եթե դատարանը հանգում է այն եզրակացության, որ վիճելի գույքը ձեռք է բերվել հանցավոր գործունեության արդյունքում: Նշվածը չի նշանակում, որ պետք է հաստատվի հանցավոր գործունեությունից ձեռք բերված լինելու հանգամանքը, սակայն անդամ պետությունները կարող են բավարար համարել, որ դատարանը հավանականությունների հավասարակշռման կամ այլ ողջամիտ ենթադրությունների հիման վրա ավելի հավանական համարի գույքի՝ հանցավոր գործունեությունից ստացված լինելը, քան այլ գործունեությունից ստացված լինելը:

Ըստ էության, նույն տրամաբանությունն է արտացոլված Օրենքի վերաբերյալ Վենետիկի հանձնաժողովի 19.12.2022 կարծիքում, որի համաձայն՝ «Ինչ վերաբերում է ապացուցման չափորոշիչին, ՄԻԵԴ-ն օրինական է համարել, որ համապատասխան ներպետական մարմինները բռնագանձման որոշումներ կայացնեն՝ հիմնվելով ապացույցների գերակշռության վրա, որոնք ենթադրում են, որ պատասխանողների օրինական եկամուտները չէին կարող բավարար լինել խնդրո առարկա գույքը ձեռք բերելու համար: Իրոք, ամեն անգամ, երբ ծանր հանցագործություններից ստացված եկամուտների մասով քաղաքացիական դատավարության արդյունքում բռնագանձման մասին որոշում է կայացվել, Դատարանը նման վարչություն գույքի ապօրինի ծագման վերաբերյալ «ողջամիտ կասկածից դուրս» ապացույցներ չի պահանջել: Փոխարենը, հավանականությունների հավասարակշռության կամ ապօրինի ծագման մեծ հավանականության վերաբերյալ ապացույցը, որը զուգորդվում է սեփականատիրոջ՝ հակառակն ապացուցելու կարողության հետ, բավարար է համարվել թիվ 1.1 Արձանագրության 1-ին Հոդվածի համաձայն համաչափության թեստի նպատակների համար»²⁰:

¹⁸ St' u **Venice Commission**, CDL-AD(2022)048, Amicus curiae Brief for the Constitutional Court of Armenia on certain questions relating to the Law on the Forfeiture of Assets of Illicit Origin, adopted by the Venice Commission at its 133rd Plenary Session (Venice, 16-17 December 2022), կետ 33:

¹⁹ St' u Directive 2014/42/EU of The European Parliament and of The Council of 3 April 2014 on the freezing and confiscation of instrumentalities and proceeds of crime in the European Union:

²⁰ St' u **Venice Commission**, CDL-AD(2022)048, Amicus curiae Brief for the Constitutional Court of Armenia on certain questions relating to the Law on the Forfeiture of Assets of Illicit Origin, adopted by the Venice Commission at its 133rd Plenary Session (Venice, 16-17 December 2022), կետ 23:

Այսպիսով, կատարված հետազոտության հիման վրա կարելի է անել հետևյալ հիմնական եզրահանգումները.

1. Ապօրինի ծագում ունեցող գույքի բռնագանձման վարույթը հանցավոր և այլ ապօրինի ծագում ունեցող գույքի բռնագանձման արդյունավետ կառուցակարգ է, որը բաղկացած է «մինչդատական» և դատական փուլերից:

2. «Գույքի՝ ապօրինի ծագում ունենալու կանխավարկած» ձևակերպումը բովանդակալի առումով չի համապատասխանում ապացուցողական կանխավարկածների դատավարագիտական ընկալմանը, քանի որ գույքի՝ ապօրինի ծագում ունենալու կանխավարկածը գործում է, եթե հայցվորը ապացուցում է գույքի ապօրինի ծագում ունենալու փաստը: Այլ խոսքով՝ այս կանխավարկածի հիպոթեզը (կանխավարկածի գործողության պայմանները) և դիսպոզիցիան (ենթադրվող փաստը) համընկնում են:

3. Օրենքում նախատեսված կանխավարկածի հիման վրա որպես ենթադրվող փաստ կարող է դիտարկվել ոչ թե գույքի ապօրինի ծագում ունենալը, այլ այդ գույքի ձեռքբերման համար անհրաժեշտ չափով օրինական եկամուտների բացակայությունը:

4. Գույքի ապօրինի ծագում ունենալու փաստը ապօրինի ծագում ունեցող գույքի բռնագանձման վարույթում ունի վարկածի բնույթ:

5. Օրենսդիրը արդարացիորեն սահմանափակել է դատախազության կողմից գույքի՝ ապօրինի ծագում ունենալու վարկածի հաստատման համար անհրաժեշտ ապացուցողական նյութի շրջանակը միայն հասանելի և դրա շնորհիվ հայտնի դարձած օրինական եկամուտների վերաբերյալ տվյալներով, քանի որ հակառակ մոտեցումը, այսինքն՝ օրինական եկամուտների վերաբերյալ հնավոր բոլոր ապացույցների ներկայացման պահանջը դատախազության համար կլիներ անիրագործելի:

6. Գույքի ձեռքբերման օրինականությունը ապացուցելու պարտականությունը ծագում է, այսինքն՝ ապացուցման բեռը տեղափոխվում է գույքի սեփականատիրոջ վրա միայն այն դեպքում, երբ դատախազությունը ապացուցում է, որ գույքի ձեռքբերումը չի հիմնավորվում օրինական եկամտի հասանելի աղբյուրների վերաբերյալ տվյալներով:

7. Գույքի՝ ապօրինի ծագում ունենալու վարկածը ենթակա է հաստատման և հերքման ապացուցման «հավանականությունների հավասարակշռման» կամ «ապացույցների գերակշռության» չափանիշով:

ТИГРАН МАРКОСЯН – Правовой характер и содержание «презумпции» незаконного происхождения имущества. – Механизм гражданского взыскания является новшеством в правовой системе Республики Армения, и необходимость его всестороннего изучения, а также исследования отдельных институтов, имеет большую актуальность.

В этом контексте обсуждение вопросов, связанных с презумпцией незаконного происхождения имущества, имеет особое значение, поскольку его правомерное применение критически важно для поддержания баланса общественных и частных интересов в рамках рассматриваемого механизма, а также для гарантии эффективной защиты прав человека.

На основе подходов, выработанных в международных документах, отечественном законодательстве и процессуальном правоведении, в работе представлена общая правовая характеристика производства по обращению взыскания на имущество незаконного происхождения, его этапы, сущность и процессуальное значение доказательных презумпций, условия действия презумпции незаконного происхождения имущества и предполагаемый факт ее силы, а также критерий «баланса вероятностей» или «преобладания доказательств», применимый в данном производстве.

В статье автор представляет ряд научно-практических выводов, среди которых несоответствие процессуальных представлений о презумпции незаконного происхождения имущества, его гипотетический характер и возможность доказывания определенными средствами доказывания и т. д.

В результате можно констатировать, что выводы, изложенные в статье, могут стать ориентиром для дальнейшего развития правоприменительной практики, а также действующих регулирований.

Ключевые слова: гражданская конфискация, производство о конфискации имущества незаконного происхождения, *in rem*, судебное доказательство, бремя доказывания, презумпция, гипотеза, опровержение, баланс вероятностей, преобладание доказательств

TIGRAN MARKOSYAN – The Legal Nature and Content of the “Presumption” of Illicit Origin of Property. – The civil confiscation proceedings is a novelty in the Armenian legal system and the comprehensive study of both complex and individual issues holds significant relevance.

In this regard, the issues of the presumption of illegal origin of property is of particular importance, as its proper application is crucial for achieving a balance between public and private interests, as well as for ensuring human rights protection.

This work is based on international documents, domestic legislation, and procedural studies, outlining the general proceedings for confiscating property deemed to have an illicit origin, its stages, the nature of evidentiary presumptions and their procedural significance, the conditions under which the presumption of illegal origin is applied, and the implications of this presumption. It also addresses the concept of "balancing of probabilities" relevant to these proceedings, or the criterion of "preponderance of evidence."

In conclusion, the findings presented in this article may provide valuable insights for the ongoing development of legal practice and the refinement of existing regulations.

Key words: civil confiscation, proceedings for confiscation of property of illicit origin, *in rem*, judicial proof, burden of proof, presumption, hypothesis, rebuttal, balance of probabilities, preponderance of the evidence, civil confiscation, proceedings for confiscation of property of illicit origin

Խմբագրության հասցեն. Երևան, Ալեք Մանուկյան փող., 1
Адрес редакции: Ереван, ул. Алека Манукяна 1
Address: 1, Alex Manoogian str., Yerevan

Կայք՝ journals.ysu.am
Էլ. փոստ՝ ephbanber@ysu.am

Հեռ. 060 710 218, 060 710 219

Հրատարակչական խմբագիր՝
Издательский редактор
Publishing Editor

Արմեն Հովակիմյան
Армен Овакимян
Armen Hovakimyan

Վերստնագրող սրբագրիչ՝
Контрольный корректор
Proofreader

Գայանե Գրիգորյան
Гаяне Григорян
Gayane Grigoryan

Թողարկման պատասխանատու՝
Ответственный выпуска
Issued by

Հասմիկ Եսայան
Асмик Есаян
Hasmik Yesayan

Տեխնիկական խմբագիր՝
Технический редактор:
Technical Editor:

Հասմիկ Նազարեթյան
Асмик Назаретян
Hasmik Nazaretyan

Ստորագրված է տպագրության 15. 12. 2024: